कुमारसम्भवम्।

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्य्यन्तम्।

महाकवि-श्रीकालिदास-प्रणीतम्।

पण्डितकुलपतिना,

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्याख्यया समलङ्कृतम्।

पञ्चमसंस्करणम्।

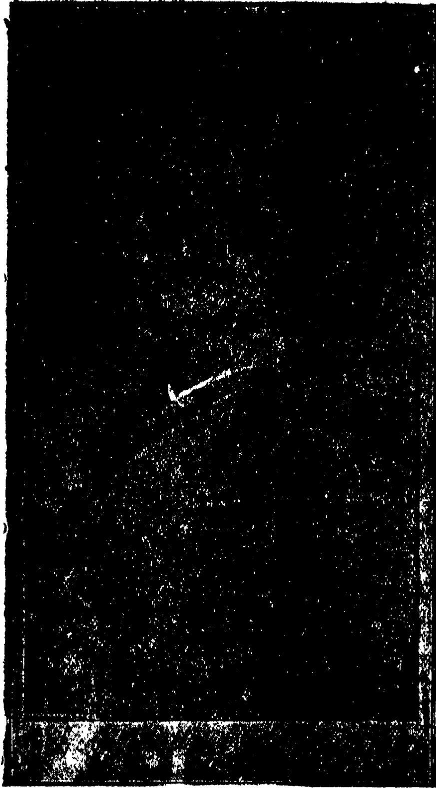
कलिकातानगरे

कलिकाता यन्त्रे

मुद्रितम्।

ई १९२०।

पण्डितकुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर बि, ए,

PANDITA KULAPATI

JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

विज्ञापनम्।

—•○—

अष्टमसर्गावधिसप्तदशसर्गपर्य्यन्तस्य अस्योत्तरभागस्य एतद्देशे प्रायशोऽनुपलम्भात्, तद्व्याख्यातृभिश्च प्रामाणिकैः कैश्चिदप्यव्याख्यानात् सप्तमसर्गान्तमेव कुमारसम्भवं काव्यमिति बहुभिर्मन्यते। किन्तु १८८४ संवत्सरे मार्सेलसाहेबेन दाक्षिणात्य-देशादेकं पुस्तकमाहृतं तत्पुस्तकञ्च काशीविद्यासुधानिधिसभासदैरितो नीत्वा स्वदे-शीयपुस्तकेन सह संवाद्य काशीविद्यासुधानिधि यन्त्रे एतत् मुद्रितमासीत्। एतस्य रघुवंशकृत्कालिदासप्रणीतत्वाप्रणीतत्वाभ्यां सन्देहे यद्यपि विद्वत्सभायामेव निर-सायि। तथापि ततोऽतिरिक्तहेतुप्रदर्शनेनैतस्य रघुवंशकृत्कालिदासप्रणीतत्वं निर्णीयते। तथाहि यदि तेन कविचूडामणिना अन्यान्यलघुकाव्यवत् सप्तम-सर्गान्तमेवेदं प्रणीतं स्यात् नाधिकं तदा एतस्य कुमारसम्भवनामभागिता न स्यात् प्रत्युत शिवविवाहाभिधेयभागिता स्यात् तावता ग्रन्थेन शिवविवाहपर्य्यन्तस्यैव वर्ण-नात्। किञ्च सप्तमसर्गान्ते "कौतुकागारमागात्" इत्यभिदधानेन कविना तदुत्तरं तत्स्थाने वर्णनीयमस्तीत्युपक्षिप्तं तच्च तावत्पर्य्यन्तस्यैव ग्रन्थत्वेऽसङ्गतं स्यात्। तथा द्वितीयसर्गे तारकवधोपायज्ञानार्थमेव देवानां ब्रह्मसन्निधाने गमनेन तारकवध एव ग्रन्थस्य प्रधानफलतया वर्णनीय इत्यपि तत्सर्गालोकनेन प्रतिभाति। तस्यावर्णनीयत्वे शिवविवाहोपयोगिन्येव कथा देवैः प्रस्ताविता स्यात्। किञ्च तस्य महाकाव्यता सर्वैः व्याख्यातृभिरङ्गीकृता मल्लिनाथेन च "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्" इति वस्तुनिर्देशरूपस्य महाकाव्यलक्षणस्याभिधानात् महाकाव्यस्य "सर्गै-र्द्वादशभिर्युक्तमष्टादशभिरप्युत" इतिद्वादशसर्गाद्यूनत्वलक्षणप्रतिपादनाच्च तस्य सप्तमसर्गान्तत्वे मल्लिनाथादिभिरुक्ता महाकाव्यताऽस्य कथङ्कारं स्यात्। एतत् काव्यस्य प्रतिसर्गान्ते च "इति कुमारसम्भवे महाकाव्ये इत्यादि लिखनम्" प्रायशः सर्वत्र पुस्तकेषु दृश्यते। अतस्तस्य महाकाव्यतारक्षार्थमपि अष्टमसर्गाद्यवयव-भागित्वं प्रतीयते। एतेन भोजदेवीयकालिदासेन अन्येन वा केनचित् कृतमुत्तर-खण्डमित्याशङ्का अपि परास्ताः। "काव्यं यशसेऽर्थकृते" इत्यादि शास्त्रैः स्वयमप्यर्थमाकाङ्क्ष्यैव कविभिः काव्यस्य प्रणयनात् "प्रणीजनमतद्विम्ब न

मन्दोऽपि प्रवर्त्तते" इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च स्वप्रयोजनाभावे परकीययशःप्रख्यापनाय स्वकृतिं परकृतितया ख्यापयन्तः तत्काव्यरचने कथङ्कारं प्रवर्त्तेरन् कथं वा प्रेक्षावतामुपहास्यतां रचयितारो न गच्छेयुः। न च इतरस्य कवेर्नाम्ना ग्रन्थनिर्माणे किञ्चित् प्रयोजनं सिध्येत् येन तदपेक्षमाणस्तथा प्रणयेत्। किञ्च इतरारब्धस्य ग्रन्थस्यासमाप्ता कवेर्लोकान्तरगमने तत्सम्बन्धिनैव स्वनामख्यापन पुरःसरं सम्पूर्णता नीयते यथा कादम्बरीशेषभागस्य बाणकवेरुपरमे तत्पुत्रेण परिपूरणम्। न च भोजदेवकालिदासेन इतरेण वा तत्सम्बन्धिना भवितव्यमित्यत्र किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे नापि तथाकरणेऽपि तस्य स्वनामोल्लेखः क्वापि दृश्यते। न च मल्लिनाथादिभिरव्याख्यानादेवोत्तरभागस्याप्रामाण्यम् बहूनामपि ग्रन्थानां तैरव्याख्यानाद प्रामाण्यापत्तेः। तस्याव्याख्याने कारणञ्च विट्ठलशास्त्रिणा यदुट्टङ्कितं तदपि भवितुमर्हति हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनस्य मातापित्रोरिवानास्वाद्यतया तथा वर्णनस्याष्टमे सत्त्वेन तत्रोपेक्षासम्भवात् तत उत्तरग्रन्थस्य तद्भागस्याव्याख्यानसम्भवाच्च। अतएव च कुमारसम्भवसमाख्यापि तत्र सूचिता भवोभूतिर्महिम्नेति नामान्तरं सम्यक् भवः महिमातिशयः कुमारस्य महामहिमा यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्कृततारकवधरूपमहामहिमवर्णनादस्य कुमारसम्भवनामता प्रसिद्धा सप्तमसर्गान्तस्यैवैतत्काव्यत्वे तु शिवविवाहनामभागिता स्यादित्युक्तं प्राक्। शिशुपालवधादिवत् तारकवधादिसंज्ञाभागित्वं नास्य शङ्कयितुं शक्यम् सम्भवपदस्य तन्त्रोच्चारितन्यायेन उत्पत्तिमहिमातिशयरूपस्यार्थद्वयस्य उपन्यासार्थत्वेन कुमारस्योत्पत्तिमहिमातिशयरूपतारकवधरूपयोर्द्वयोरर्थयोर्वर्णनीयतया शिशुपालवधादौ च तदुभयाभावान्न तद्वत् संज्ञाप्रसक्तिरिति सुधीभिर्भाव्यम्।

उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तेन भेरिशब्दस्य कृत्यान्तत्वे " रतः प्रगल्भा हतभेरिसम्भवः इति कुमारसम्भवः" इति वदता तत्पद्यस्य कुमारसम्भवसम्बन्धित्वं प्रतिपादितम्। तस्य च एतत्खण्डीयचतुर्दशसर्गस्थद्वाविंशत्संख्यकश्लोकतया अस्य ग्रन्थस्य ततः प्राचीनत्वं प्रतीयते, प्रतीयते चास्य कालिदासकृतत्वं सिद्धान्तकौमुद्यां "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदास इति लिखनात्। तस्य श्लोकस्य च एतदीयाष्टमसर्गस्थाष्टचत्वारिंशत्संख्यकश्लोकत्वादतः सुव्यक्तमस्य कुमारसम्भवाभिधानत्वं कालिदासप्रणीतत्वञ्च ॥"

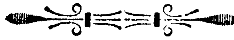
अस्मिंश्च खण्डे अष्टमे हरपार्वत्योः सम्भोगवर्णनं, सन्ध्यावर्णनञ्च, नवमे तयोः सम्भोगस्यानेककालिकतया कुमारोत्पत्तौ विलम्बाधिक्यमाशङ्क्य तारकवधाय त्वरमाणेन शक्रेण प्रेषितस्य वह्नेः शिवयोः सङ्गमस्थाने कपोतरूपेण प्रवेशवर्णनम्,

तेषां कपटरूपदर्शनेन क्रुद्धस्य शिवस्य वह्निना स्तुत्या कोपोपशमनवर्णनम्, स्तुत्या सन्तोषितं शिवं प्रति शक्रादेशकथनम्, शिवेन च कुमारोत्पत्तये वह्नौ स्ववीर्य्याधानवर्णनम्, वह्निं प्रति पार्वत्या अभिशापः, दशमे पुनस्तयोः सम्भोगवर्णनं, नानाविधकौतुकवर्णनञ्च। एकादशे शिववीर्य्यधारणाक्षमेण वह्निना शक्रोपदेशेन गङ्गाम्भसि तत्तेजःसङ्क्रमणम्। तथापि तद्भरं वोढुमसहमानया—कृत्तिकासु तस्य सङ्क्रमवर्णनम्। ताभिरपि तस्य वीर्य्यस्य धारणासामर्थ्येन शरवणे त्यागे तत्रैव कुमारोत्पत्तिवर्णनम्। द्वादशे शिवयोस्तद्दर्शनेन स्वात्मवीर्य्यजतया प्रत्यभिज्ञातस्य पुत्रत्वेन ग्रहणम्, कुमारस्य कैशोरलीलावर्णनम्। शक्रेण शिवसन्निधाने स्वाभिभवस्य वर्णनम्, तेन चानुकम्पिना शिवेन षड्दिनदेशीयस्यापि पुत्रस्य सैनापत्यार्थं दानाङ्गीकरणम्। चतुर्दशे कुमारस्य सैनापत्याभिषेकवर्णनम्। पञ्चदशे युद्धार्थं सुरासुरसेनानिर्याणवर्णनम्। षोड़शे देवासुरसैन्ययोर्द्वन्द्वयुद्धवर्णनम्। सप्तदशे तारकेण सह कुमारस्य युद्धवर्णनम्, तेन च तारकासुरस्य वधः, इन्द्रादीनां पुनः स्वस्वस्थानलाभ इत्येते पदार्था अत्र वर्णिताः।

नेपालदेशात् मया कुमारसम्भवस्य त्रीणि आदर्शपुस्तकानि अधिगतानि तेषां पाठान्तराणि सम्यक् विविच्य अष्टमसर्गावधि सप्तदशसर्गपर्य्यन्तं छात्राणां सुखबोधाय स्वरचितया व्याख्यया समलङ्कृत्य प्रकाशितम्।

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य

कुमारसम्भवम्।

उत्तरखण्डम्।

अष्टमः सर्गः।

पाणिपीड़नविधेरनन्तरं शैलराजदुहितुर्हरं प्रति।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत् कामदोहदमनोहरं वपुः॥ १॥
व्याहृता प्रतिवचो न सन्दधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः॥२॥

पाणीति। पाणिपीड़नविधेः विवाहविधानात् अनन्तरं परं शैलराजस्य हिमवतः दुहितुः पार्वत्या इत्यर्थः। हरं प्रति भावः कामाभिलाषः कामजनितमनोविकारविशेषो वा साध्वसं भयं तयोः परिग्रहात् ग्रहणात् मुग्धत्वेन उभयोरपि आश्रयणादित्यर्थः। भावः स्वभावेऽभिप्राये चेष्टासत्तात्मजन्मस्विति विश्वः। निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः। भीतिभीः साध्वसं भयमित्यमरः। मुग्धालक्षणमुक्तं दर्पणे। प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा। कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धेति। वपुः शरीरं कामदोहदेन मदनाभिलाषेण अथ दोहदमिच्छाकाङ्क्षेत्यमरः। मनोहरं मनःप्रीतिकरं बभूव। कामदोहदसुखं मनोहरमिति पाठे मनोहरं कामदोहदेन सुखमित्यर्थः। सर्गेऽस्मिन् रथोद्धतावृत्तं रान्नराविह रथोद्धता लगाविति तल्लक्षणात्। स्वभावोक्तिरलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे। स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनमिति॥ १॥

व्याहृतेति। सा पार्वती व्याहृता उक्ता हरेणेति शेषः। व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः। प्रतिवचः प्रत्युत्तरवचनं न सन्दधे न दत्तवती। अवलम्बितं धृतम् अंशुकं वसनं यस्याः तथाभूता सती गन्तुम् ऐच्छत् इच्छति स्म तथा परा-

कैतवेन शयिते कुतूहलात् पार्वती प्रति मुखं निपातितम्।
चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये विद्युदाहत मिव न्यमीलयत् ॥३॥
नाभिदेशनिहितः सकम्पया शङ्करस्य रुरुधे तया करः।
तद् दुकूलमथ चाभवत् स्वयं दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ॥४॥
एवमालि ! निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति।
सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला नास्मरत् प्रमुखवर्त्तिनि प्रिये ॥५॥

मुखी परिवर्त्तितवदना सती शयनं शय्यां सेवते स्म शय्यायामशेतेत्यर्थः। तथापि साहशप्रतिकूलवर्त्तनेऽपीत्यर्थः पिनाकिनः हरस्य रतये प्रीतये बभूवेति शेषः। अत्रापि स्वभावोक्तिस्तथा अनेकक्रियासु एककर्त्तृत्वात् दीपकं तदुक्तम् अप्रस्तुत-प्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते। अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेदिति दर्पणः ॥ २ ॥

कैतवेनेति। पार्वती कैतवेन कपटेन शयिते व्याजसुप्ते इत्यर्थः। प्रिये हरे कुतूहलात् औत्सुक्यात् मुखं प्रियस्येति शेषः। प्रति निपातितं निक्षिप्तं चक्षुः सस्मितं समन्दहासं यथातथा उन्मिषति नयनविकाशं कुर्वतीत्यर्थः। तस्मिन्निति शेषः। विद्युता आहतमिव प्रतिहतमिव न्यमीलयत् सङ्कोचमनयत् उत्प्रेक्षा-लङ्कारः। भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यदिति दर्पणः ॥ ३ ॥

नाभीति। तया पार्वत्या शङ्करस्य नाभिदेशे निहितः अर्पितः नीविमोच-नार्थमिति भावः। करः पाणिः, सकम्पया कम्पमानया सत्या रुरुधे प्रतिरुद्धः। अथ च तथापीत्यर्थः। तस्याः पार्वत्या दुकूलं वसनं स्वयं दूरम् अत्यर्थम् उच्छ्-सितम् उद्घाटितं नीविबन्धनं वसनग्रन्थिबन्धनं यस्य तथाभूतम् अभवत् सात्त्विकभावो-दयादिति भावः। अत्र वसनरोधेऽपि तत् स्खलनात् विरोधालङ्कारः परिहारस्तु सात्त्विकत्वात् उक्तञ्च विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वच इति ॥ ४ ॥

एवमिति। सा पार्वती हे आलि ! सखि ! आली सखी वयस्येत्यमरः। निगृहीतं साध्वसं भयं यत्र तद् निर्भयं यथा तथेत्यर्थः। रहसि विजने शङ्करः सेव्यतां परिचर्य्यताम् इति सखीभिः विजयादिभिः उपदिष्टं शिक्षितं प्रिये शङ्करे प्रमुखवर्त्तिनि सम्मुखीने सतीत्यर्थः। आकुला सम्भ्रान्ता सती न अस्मरत् मुग्धभाव-स्वैवाखल्यतेति फलितार्थः ॥ ५ ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिवीक्ष्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥
शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥
चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं खिन्नहस्तसदयोपगूहनम् ।
क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभो र्दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ॥ ८ ॥
यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दानमव्रणपदं नखस्य यत् ।
यद्रतञ्च सदयं प्रियस्य तत् पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

अपीति । पार्वती अनङ्गशासनं मदनारिं शङ्करं कथायां सम्भाषणे प्रवृत्तये प्रवर्त्तनाय अवस्तुनि तुच्छवस्तुनि अपि प्रश्नतत्परं प्रिये किमेतदिति पृच्छन्तमपीत्यर्थः । वीक्षितेन नेत्रेण परिवीक्ष्य सकृत् निरीक्ष्येत्यर्थः मूर्द्धकम्पमयं शिरश्चालनरूपमित्यर्थः । उत्तरं न तु प्रतिवचनमिति भावः ददौ ॥ ६ ॥

शूलिन इति । रहसि विजने हृतांशुका अपनीतवसना रतार्थमिति भावः सा पार्वती करतलद्वयेन पाणियुगलेन शूलिनः हरस्य नयने सन्निरुध्य समाच्छाद्य तस्य हरस्य ललाटलोचने भालचक्षुषि तृतीयनेत्रे इत्यर्थः । पश्यति सति मोघः निष्फलः यत्नः लज्जासम्वरणे इति भावः । यस्यास्तथाभूता अतएव विधुरा व्याकुला अभूत् । अत्र तृतीयपादवाक्यस्य हेतुत्वेन कीर्त्तनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणेन, हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ७ ॥

चुम्बनेष्विति । चुम्बनेषु अधरदानेन अधरार्पणेन अथवा अधरखण्डनेन दो-ऽवच्छेदे इत्यस्मादनट्प्रत्ययः वर्जितं रहितमपि खिन्नौ स्तनयोर्निर्दयमर्दनाद्याभेन दुःखितौ हस्तौ यत्र तादृशं सदयम् अगाढं यथा तथा उपगूहनम् आलिङ्गनं यत्र तथोक्तञ्च, सन्नहस्तमदयोपगूहने इति पाठे अदयं निर्दयं गाढमित्यर्थः । उप-गूहने आलिङ्गने सन्नहस्तं शिथिलितपाणि अपीत्यर्थः । अतएव क्लिष्टः खिन्नः अपरितोषादिति भावः । मन्मथः कामी, यस्मिन् तथाभूतं तथा दुर्लभं दुष्करं प्रतिकृतं प्रतीकारो यस्य बलात्करणे रसाभासभियेति भावः । तथाविधमपि वधूरतं प्रियासुरतं प्रभोः शङ्करस्य प्रियं प्रीतिजनकम् अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥

यदिति । पार्वती प्रियस्य हरस्य हरस्येति पाठान्तरम् अक्षतः अदष्टः अधरो

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा प्रभातसमये सखीजनम् ।
नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया शंसितुन्तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य बिम्बमुपबिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ॥११॥
नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥१२॥

यत्र तादृशं यत् मुखग्रहणं मुखचुम्बनं नास्ति व्रणपदं क्षतचिह्नं यत्र तथाभूतं यत् नखस्य दानं नखक्षतमित्यर्थः । तथा सदयं यत् रतं सुरतं तत् विषहते स्म, सेहे इतरत् दष्टाधरचुम्बनादिकमित्यर्थः न विषहते स्मेति शेषः ॥ ९ ॥

रात्रीति । सा पार्वती रात्रिवृत्तं रजनीवृत्तान्तं प्रियसङ्गविषयमिति भावः । अनुयोक्तुं प्रष्टुमुद्यतं सखीजनं ह्रिया लज्जया अपगतं विनष्टं कुतूहलं कौतुकं रात्रिवृत्तश्रवणौत्सुक्यमित्यर्थः । यस्य तथाभूतं न अकरोत् रात्रिवृत्तं नाकथय-दिति भावः हृदयेन तु मनसा तु शंसितुं कथयितुं तत्वरे त्वरान्विता औत्सुक्यवती बभूवेत्यर्थः । अथवा हृदयेन कर्त्तृणा तत्वरे त्वरितं भावे लिट् ॥ १० ॥

दर्पणे इति । किञ्चेति चार्थः । दर्पणे मुकुरे परिभोगदर्शिनी सम्भोगचिह्न-प्रदर्शिनी सा पार्वती पृष्ठतः पृष्ठदेशे निषेदुषः स्थितस्य प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य बिम्बं छायाम् आत्मनः स्वस्य अनुबिम्बं छायासमीपे प्रेक्ष्य दृष्ट्वा लज्जया कानि कानि चेष्टाविशेषाणि इत्यर्थः । न चकार अपि तु सर्वाण्येव सलज्जचेष्टितानि चका-रेत्यर्थः । उपबिम्बमिति पाठेऽपि स एवार्थः । कानि कान्यपि चकार लज्जयेति पाठेऽपि स एवार्थः ॥ ११ ॥

नीलेति । जननी माता मेना तां पार्वतीं नीलकण्ठेन हरेण परिभुक्तं यौवनं यस्यास्तथाभूतां विलोक्य समाश्वसत् सन्तोषमियायेति यावत् समाश्वसीदित्यपि पाठः । हि यतः वधूजनः कामिनीजनः भर्तुः स्वामिनः वल्लभतया प्रियतया मातुः मानसीं शुचं शोकं दुःखमित्यर्थः । अस्यति क्षिपति निराकरोतीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः तदुक्तं दर्पणे सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरे-णार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः इति ॥ १२ ॥

वासराणि कतिचित् कथञ्चन स्थाणुना रतमकारि चानया।
ज्ञातमन्मथरसा शनैः शनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम्॥१३॥
सस्वजे प्रियमुरोनिपीडनं प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत्।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा॥१४॥
भावसूचितमदृष्टविप्रियं दार्ढ्यभाक्क्षणवियोगकातरम्।
कैश्चिदेव दिवसैस्तथा तयोः प्रेम गूढ़ मितरेतराश्रयम्॥१५॥
तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम्।

वासराणीति। स्थाणुना हरेण कतिचित् अल्पानीति यावत् वासराणि दिवसान् अनया पार्वत्या सहेत्यर्थः। रतं सुरतं कथञ्चन केनापि प्रकारेण मार्दवभावेनेति भावः अकारि कृतम्। अथवा अनया कर्त्र्या स्थाणुना सह कथञ्चन रतम् अकारि। अथ सा शनैः शनैः क्रमशः ज्ञातमन्मथरसा विदितकामास्वादा सती रतिदुःखशीलतां सुरतक्लेशस्वभावतां मुमोच तत्याज क्रमेण स्वयमेव सुरतसुखमैच्छदिति भावः। स्थाणुना पदमकाथ्यत प्रियेति पाठे स्थाणुना हरेण प्रिया पार्वती पदं सम्भोगस्थानमित्यर्थः। अकाथ्यत कृतेत्यर्थः॥ १३॥

सस्वजे इति। सा पार्वती उरसः वक्षसः निपीडनं यस्मिन् तद् यथा तथा प्रियं हरं सस्वजे आलिलिङ्ग। उरो निपीडितेति पाठे उरसि वक्षसि निपीड़िता आलिङ्गिता हरेणेति शेषः। अनेन हरेण प्रार्थितं चुम्बनाद्यर्थमिति भावः। मुखं नाहरत् न परावर्त्तयत्। तथा मेखला काञ्ची तस्यां यः प्रणयः प्रियता तेन लोलतां चपलतां गतं जिघृक्षुमिति यावत् अस्य हरस्य हस्तं शिथिलं न तु दृढमिति भावः रुरोध। काञ्चीदामग्रहणोत्सुकं प्रियहस्तं पूर्ववत् न रुरोधेति यावत्॥१४॥

भावेति। भावेन चेष्टाविशेषेण सूचितं ज्ञापितं भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्विति मेदिनी। न दृष्टं विप्रियं परस्पराप्रीतिकरं किमपीत्यर्थः। यस्मिन् तादृशं दार्ढ्यभाक् सुदृढम् अचलमित्यर्थः। क्षणवियोगे कातरं क्लेशजनकं तयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः इतरेतराश्रयम् अन्योन्यविषयं प्रेम कैश्चिदेव दिवसैः तथा तेन प्रकारेण गूढ़म् अन्तर्निविष्टमित्यर्थः। रूढ़मिति पाठे जातमित्यर्थः। तथेत्यत्र तदेति पाठे तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः॥ १५॥

तमिति वधूः। पार्वती आत्मसदृशं स्वानुरूपं तं वरं यथा येन प्रकारेण

सागरादनपगा हि जाह्नवी सोऽपि तन्मुखरसैकवृत्तिभाक् ॥१६॥
शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शङ्करस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षितं युवतिनैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥
दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥१८॥
चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शङ्करोऽपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

अन्वरज्यत अन्वरञ्जयत् वरः हरः तथैव तेनैव प्रकारेण तां वधूम् अन्वरज्यतेति शेषः। हि तथाहि जाह्नवी गङ्गा सागरात् न अपगच्छतीति अनपगा अनिवर्त्तमानेत्यर्थः। सोऽपि सागरोऽपि तस्या जाह्नव्या मुखरसे मुखचुम्बनास्वादे एका केवला या वृत्तिः वर्त्तनं तां भजते इति तथोक्तः। अत्र दृष्टान्तालङ्कारः तदुक्तं दर्पणे। दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति। तन्मुखैकनिर्वृतिरिति पाठे तस्या मुखे मुखास्वादे एका केवला निर्वृतिः सन्तोषः यस्य तथोक्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

शिष्यतामिति। रहसि विजने निधुवनोपदेशिनः सुरतोपदेष्टुः शङ्करस्य शिष्यताम् उपदेश्यतां प्रपन्नया तया पार्वत्या यत् युवतिनैपुणं युवतीनां रतिकौशलमित्यर्थः। शिक्षितं तदेव गुरुदक्षिणीकृतं गुरवे शङ्कराय दक्षिणात्वेन दत्तं तत्तत्सुरतकौशलेन गुरुः शङ्करः तोषित इति भावः ॥ १७ ॥

दष्टेति। अम्बिका पार्वती दष्टमुक्तम् आदौ दष्टं पश्चात् मुक्तं त्यक्तम् अधरोष्ठं वेदनया व्यथया दंशनजनितयेति भावः। विधुतः कम्पितः हस्तपल्लवः यया तादृशी सती शीतलेन शूलिनः हरस्य मौलिचन्द्रशकलेन शिरःस्थचन्द्रखण्डेन क्षणं क्षणेनेत्यर्थः। निरवापयत् शीतलीचकार ॥ १८ ॥

चुम्बनादिति। शङ्करोऽपि चुम्बनात् पार्वत्या मुखस्येति शेषः। अलकचूर्णेन केशप्रसाधनचूर्णविशेषेण दूषितं पीड़ितं ललाटजं नयनं तृतीयनेत्रमित्यर्थः। उच्छ्वसन् उद्गच्छन् कमलस्येव गन्धो यस्य तादृशाय पार्वत्या वदनगन्धवाहिने मुखमारुताय ददौ पार्वतीमुखमारुतेन चूर्णदूषितं नयनं नीरुजं चकारेति यावत् ॥ १९ ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।
शैलराजभवने सहोमया मासमात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥
सोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखखेदितम् ।
तत्र तत्र विजहार सम्पतन्नप्रमेयगतिना ककुद्मता ॥ २१ ॥
मेरुमेत्य मरुदाशुगोक्षकः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरानन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
पद्मनाभचरणाङ्किताश्मसु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
मन्दरस्य कटकेषु चावसत् पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥

एवमिति । वृषध्वजः हरः एवम् इत्थम् इन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः पथः कामव्यापारस्य सेवनात् वर्त्मन इत्यत्र आत्मन इति पाठे आत्मनः स्वस्येत्यर्थः । अनुगृहीतः अनुकम्पितः मन्मथः कामो येन तथाभूतः सन् स्ववपुषा तस्य योजनादिति परिशेषयति पार्वतीं यद्देति पूर्वसूक्तमनुसन्धेयम् । शैलराजस्य हिमाद्रेः भवने गृहे उमया सह मासमात्रं त्रिंशद्दिनानीत्यर्थः अवसत् ॥ २० ॥

स इति । स आत्मभूः हरः आत्मजाया दुहितुः पार्वत्या विरहेण खेदितम् आकुलितं हिमवन्तम् अनुमान्य ततः अनुज्ञां लब्ध्वेत्यर्थः । अप्रमेया अपरिच्छेद्या गतिर्यस्य तादृशेन ककुद्मता वृषेण तत्र तत्र अभिमतदेशेष्वित्यर्थः । सम्पतन् सञ्चरमाणः विजहार उमया सहेति अध्याहार्यम् ॥ २१ ॥

मेरुमिति । मरुदिव आशु शीघ्रं गच्छतीति तथोक्षः उक्षा वृषः यस्य तथोक्तः कृती सर्वकार्य्यकुशलः हरः मेरुं सुमेरुं गिरिमित्य प्राप्य पार्वत्याः स्तनाभ्यां पुरस्कृतः सत्कृतः मर्दनेन सन्तोषित इत्यर्थः । अथवा पुरस्कृतः सत्कृतान् आश्रयत्वेन ग्रहणेनेति भावः । अत्रार्थे क्विपप्रत्ययनिष्पन्नपुरस्कृच्छब्दस्य द्वितीयाबहुवचनान्तं बोध्यम् । सुरतेषु यत् मर्दनं दलनं तत्क्षमान् तत्सहान् हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान् सौवर्णपल्लवच्छेदरूपशय्या इत्यर्थः । अन्वभूत् सिषेवे सौवर्णपल्लवशय्यायां शयित विजहारेति निष्कर्षः ॥ २२ ॥

पद्मनाभेति । पद्मं नाभौ यस्य तस्य नारायणस्य चरणेन अङ्किताश्चिह्निता अश्मानः प्रस्तराः येषु तथोक्तेषु नवा अमृतविप्रुषः सुधाबिन्दून् प्राप्तवत्सु समुद्रमन्थनकाले इति शेषः । मन्दरस्य कटकेषु नितम्बेषु च कटकोऽस्त्री नितम्बो-

रावणध्वनितभीतया तया कण्ठसक्तदृढबाहुबन्धनः ।
एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥
तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनवनः प्रियाक्लमम् ।
आचचाम स लवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥
हैमतामरसताडितप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
सा व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥२६॥

ऽद्रेरित्यमरः। पार्वत्या वदनमेव पद्मं तत्र षट्पदः भ्रमरः सन् अवसत् भ्रमर इव पार्वतीवदनकमलं पिबन् तस्थावित्यर्थः ॥ २३ ॥

रावणेति। जगतां गुरुः हरः एकपिङ्गलस्य कुबेरस्य यक्षैकपिङ्गलैविलश्रीद-पुण्यजनेश्वरा इत्यमरः। गिरौ पर्वते कैलासे रावणस्य तदानीं दिग्विजयप्रवृत्तस्य पुलस्त्यनस्य ध्वनितेन सिंहनादेन भीतया शङ्कितया कैलासोद्धरणसमये इति भावः तया पार्वत्या कण्ठे सक्तं दृढं बाह्वोर्बन्धनं यस्य तथाभूतः सन् विशदाः स्वच्छा निर्मला इत्यर्थः शशिप्रभाः कौमुदीरित्यर्थः निर्विवेश बुभुजे। कौमुदीषु प्रियया सह विजहारेति भावः ॥ २४ ॥

तस्येति। जातु कदाचित् धूतानि कम्पितानि चन्दनवनानि येन तथोक्तः चन्दनलत इति पाठे धूताः चन्दनलतायन्दनतरवो येन तथेति विग्रहः एतेन मान्द्यं शैत्यं सौगन्ध्यञ्च व्यञ्जितम्। लवङ्गानां केशरैः किञ्जल्कैः किञ्जल्कः केशरो-ऽस्त्रियामित्यमरः। सह वर्त्तमानः एतेनापि सौगन्ध्यमुक्तम्। दक्षिणानिलः चाटु-कार इव तोषामोदकारीव मलयस्थल्यां मलयपर्वततटे रतिः सुरतं यस्य तथाभूतस्य तस्य हरस्य प्रियायाः पार्वत्याः क्लमं सुरतजनितं श्रममित्यर्थः आचचाम शोषया-मास ॥ २५ ॥

हैमेति। सा उमा हैमतामरसेन काञ्चनकमलेन ताडितः प्रहृतः प्रियो यया तथोक्ता, तस्य प्रियस्य कराम्बुभिः करगृहीतजलैरित्यर्थः विनिमीलिते विशेषेण सङ्कोचिते ईक्षणे नेत्रे यस्याः तथाविधा तथा मीनानां मत्स्यविशेषाणां पङ्क्तिः श्रेणिः पुनरुक्ता द्वितीयेत्यर्थः मेखला रसना यस्याः तथाभूता मीनराजिमध्य-वर्त्तिनीत्यर्थः सती तरङ्गिणीं नदीं तरङ्गिणी शैवलिनीत्यमरः। व्यगाहत विजगाहे जलक्रीडामकरोदित्यर्थः ॥ २६ ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन्।
नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥२७॥
इत्यभौममनुभूय शङ्करः पार्थिवञ्च दयितासखः सुखम्।
लोहितायति कदाचिदातपे गन्धमादनवनं व्यगाहत ॥२८॥
तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम्।
दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥२९॥
पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः सङ्क्रमय्य तव नेत्रयोरिव।
सङ्क्षये जगदिव प्रजेश्वरः संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥

तामिति। अयुग्मलोचनः त्रिलोचनः नन्दने देवोद्याने पुलोमतनयायाः शच्याः पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः। अलकाश्चूर्णकुन्तलाः अलकाश्चूर्णकुन्तला इत्यमरः। तेषु उचितैः अभ्यस्तैः अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्ये इत्यमरः। पारिजातस्य देवतरुविशेषस्य कुसुमैः तां पार्वतीं प्रसाधयन् अलङ्कुर्वन् सुरवधूभिः देवाङ्गनाभिः चिरं सुदीर्घकालं सस्पृहं सतृष्णम् ईक्षितः दृष्टः। दीर्घकालं नन्दनवने तया सह विजहारेति तात्पर्य्यम् ॥ २७ ॥

इतीति। शङ्करः शिवः दयितासखः प्रियासहचरः सन् इतीत्थम् अभौमं दिव्यं पार्थिवञ्च सुखम् अनुभूय भुक्त्वा कदाचित् आतपे सूर्य्यतेजसि लोहितायति आरक्ततामापद्यमाने इत्यर्थः दिवावसानसमये इति यावत् गन्धमादनस्य पर्वतभेदस्य वनं व्यगाहत प्रविवेश क्रीड़ार्थमिति शेषः ॥ २८ ॥

तत्रेति। तत्र गन्धमादनवने काञ्चनशिलातलं सौवर्णपाषाणखण्डम् आश्रयो यस्य तथोक्तः सुवर्णशिलातलासीन इत्यर्थः भास्करं सूर्य्यं नेत्रगम्यं दृष्टिगोचरत्वमित्यर्थः अवलोक्य दक्षिणेतरभुजः वामहस्तः व्यपाश्रयः यस्यास्तथाभूतां वामाङ्गवर्त्तिनीमिति भावः सहधर्मचारिणीं प्रियां व्याजहार उवाच ॥ २९ ॥

पद्मेति। हे प्रिये! असौ अहर्पतिः सूर्य्यः अरुणौ रक्तौ त्रिभागौ तृतीयांशौ संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमिष्यते यथा शतांशः सहस्रांश इत्यादि। ययोस्तयोः तव नेत्रयोरिव पद्मकान्तिं कमलशोभां सङ्क्रमय्य संक्राम्य संक्षये कालान्ते प्रजेश्वरः प्रजापतिः जगदिव अहः दिवसं संहरति अत्र गम्योत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

शीकरव्यतिकरं मरीचिभि र्दूरयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥
दष्टतामरसकेसरस्रजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥३२॥
स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः शल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ।
पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकथे ! विवस्वता ।
लम्बया प्रतिमया सरोऽम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥३४॥

शीकरेति । अवनते अस्ताभिमुखे इति यावत् विवस्वति भास्करे मरीचिभिः स्वकिरणैः शीकराणाम् अम्बुकणानाम् शीकरोऽम्बुकणाः स्मृता इत्यमरः । व्यतिकरं सम्पर्कं दूरयति दूरीकुर्वति त्यजतीत्यर्थः सति अमी तव पितुः हिमाचलस्य निर्झराः इन्द्रचापेन शक्रधनुषा यः परिवेषः परिधिः वेष्टनमिति यावत् तेन शून्यतां राहित्यं व्रजन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः निर्झरपतिताः सूर्यकिरणाः शक्रचापवद्-वभासन्ते इति मतमाश्रित्योक्तमिदम् ॥ ३१ ॥

दष्टेति । दष्टा भक्षितेत्यर्थः तामरसस्य रक्तोत्पलस्य रक्तोत्पलं तामरसमित्यमरः । केशराणां किञ्जल्कानां स्रक् माला पङ्क्तिरित्यर्थः याभ्यां तथोक्तयोः विपरिवृत्तौ पराङ्मुखतां मितौ कण्ठौ ययोः तथाविधयोः क्रन्दतोः रुदतोः निघ्नयोः परस्पराधीनयोः अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः । अन्योन्यमनुरक्तयोरिति यावत् चक्रवाकयोः सरसि अल्पम् अल्पकालिकमिति भावः अन्तरं विरहः विरहकालस्य रात्रिमात्रत्वादल्पत्वमिति बोध्यम् अनल्पतां दीर्घतामित्यर्थः गतं प्राप्तम् अनुरागिणोरल्पस्यापि विरहस्य दीर्घवत्प्रतीयमानत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

स्थानमिति । दन्तिनः गजाः शल्लकीनां गजप्रियवृक्षविशेषाणां विटपाः शाखाः तेषां भङ्गैः खण्डैः वासितम् सुरभितम् आह्निकं दैनिकं स्थानम् अपास्य त्यक्त्वा आविभातं प्रभातपर्य्यन्तं यत् चरणं ईहयाचार्थमाहार इति यावत् तस्मै वारिरुहेषु कमलेषु बद्धाः बन्धनं प्राप्ताः तेषां सङ्कुचितत्वादिति भावः षट्पदाः भ्रमरा यत्र तादृशं वारि जलं सकमलजलमिति यावत् गृह्णते आददते ॥ ३३ ॥

पश्येति । हे मितकथे ! मितभाषिणि ! पश्चिमदिगन्तलम्बिना अस्तं गच्छतेति भावः

उत्तरन्ति विनिकीर्य्य पल्वलं गाढ़पङ्कमतिवाहितातपाः ।
दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥
एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।
हीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु ! पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥
पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥३७॥

विवस्वतां सूर्य्येण लम्बया दीर्घयेत्यर्थः दीर्घयेति कचित् पाठः । प्रतिमया प्रतिबिम्बेन निर्मितं सरोऽम्भसां सरोवरजलानां तापनीयं सौवर्णं तपनीयं शातकुम्भमित्यमरः । सेतुबन्धनमिव पश्य अवलोकय । उत्प्रेक्षालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

उत्तरन्तीति । दंष्ट्रिणः दीर्घदन्तवन्तः वनवराहयूथपाः वन्यशूकराधिपतयः गाढ़गङ्कं पल्वलम् अल्पसरः वेशन्तः पल्वलञ्चाल्पसर इत्यमरः । विनिकीर्य्य स्वाधिवासेन दलित्वेत्यर्थः । अतिवाहितः अतिक्रान्त आतपः यैः तथाभूताः सूर्य्यातपक्लेशं परिहरन्त इत्यर्थः । दष्टः मुखनिहित इति यावत् भङ्गुरः भङ्गशीलः बिसाङ्कुरः मृणालप्ररोहः यैः तथाभूता इव उत्तरन्ति उत्तिष्ठन्ति सरस इति शेषः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३५ ॥

एष इति । हे पीवरोरु ! स्थूलोरुदेशे ! वृक्षशिखरे वृक्षोपरि कृतास्पदः कृतनिलयः जातरूपं सुवर्णं चामीकरं जातरूपमित्यमरः । तस्य यो रसः जलं तद्वत् गौरं पीतं मण्डलं वर्हं यस्य तादृशः सौरकिरणयोगादिति भावः । वर्हिणः मयूरः मयूरी वर्हिणो वर्हीत्यमरः । हीयमानं हीयतामापद्यमानम् अहरत्ययातपं दिवावसानसूर्य्यकिरणं पिबतीव । अत्र पिबतीव इति क्रियागतोत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

पूर्वेति । पूर्वभागे पूर्वस्यां दिशि तिमिराणां तमसां प्रवृत्तिभिः प्रसरैः विवस्वता सूर्य्येण हृतम् आतपो जलमिव यस्य तथाभूतं खम् आकाशम् एकतः एकस्यां दिशि व्यक्ताः स्फुटाः पङ्काः यस्य तादृशं जातमिव अन्यतः अपरस्यां दिशि किञ्चित् ईषत् शेषवत् जलशेषवदित्यर्थः । सर इव सरोवरमिव भाति राजते उपमालङ्कारः ॥ ३७ ॥

आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः।
आश्रमाः प्रविशदग्निधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ॥३८॥
बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम्।
षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥
दूरमग्रपरिमेयरश्मिना वारुणी दिगरुणेन भानुना।
भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥४०॥
सामभिः सहचराः सहस्रशः स्यन्दनाश्वहृदयङ्गमस्वनैः।
भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

आविशद्भिरिति। आश्रमाः तापसनिवासाः उटजस्य पर्णशालायाः पर्णशालोटजोऽस्त्रियामित्यमरः। अङ्गणं चत्वरम् अङ्गणं चत्वराजिरे इत्यमरः। आविशद्भिः प्रविशद्भिः मृगैः तथा मूलेषु यः सेकः तेन सरसाः स्निग्धा इत्यर्थः। तैः वृक्षकैः क्षुद्रतरुभिश्च उपलक्षिताः उपलक्षणे तृतीया। प्रविशन्त्यः आगताः शेषा धेनवः सवत्सा गावो येषु तथाभूताः तथा उदीरिता उद्दीपिता अग्नयः दक्षिणगार्हपत्याहवनीयाख्याः येषु तथोक्ताः सन्तः होमार्थमिति भावः। श्रियं शोभां बिभ्रति दधति ॥ ३८ ॥

बद्धेति। बद्धः कोशो मुकुलीभावः येन तथाविधमपि अवशेषे कियदंशे इति भावः। यत् विवरं छिद्रं तेन सह वर्त्तमानं कुशेशयं पद्मं शतपत्रं कुशेशयमित्यमरः। वसतिं वासस्थानं ग्रहीष्यते षट्पदाय भ्रमराय प्रीतिपूर्वं सप्रणयम् अन्तरम् अवकाशम् अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्येष्वित्यमरः। दातुमिव क्षणं तिष्ठति असम्पूर्णमुकुलीभावेनेति शेषः। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३९ ॥

दूरेति। वारुणी वरुणाधिष्ठिता पश्चिमेत्यर्थः। दिक् दूरम् अत्यर्थं मग्नाः विनष्टा इत्यर्थः। परिमेयाः परिमातुं शक्याश्च रश्मयः किरणाः यस्य तादृशेन अरुणेन रक्तेन भानुना सूर्येण केशरवता किञ्जल्कवता किञ्जल्कः केशरोऽस्त्रियामित्यमरः। बन्धुजीवतिलकेन बन्धुजीवपुष्परूपललाटभूषणेन मण्डिता अलङ्कृता कन्यकेव भाति राजते ॥ ४० ॥

सामभिरिति। सहस्रशः सहस्रं सहस्रं किरणानाम् उष्माणं पिबन्तीति तथाभूताः सह चरन्तीति तथोक्ताः अङ्गुष्ठपरिमिताः वालखिल्या ऋषय इत्यर्थः।

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः।
अस्तमेति युगभुग्नकेशरैः सन्निधाय दिवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥
खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः।
तत् प्रकाशयति यावदुद्गतं मीलनाय खलु तावतश्च्युतम् ॥४३॥
सन्ध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम्।
येन पूर्वमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥४४॥

तेषां मर्य्यसहचरत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः। स्यन्दने रथे सौरे इति भावः। ये अश्वाः तेषां हृदयङ्गमः मनोरमः स्वनो ध्वनिर्येषां तैः सामभिः सामवेदैः अग्नौ परिकीर्णम् अर्पितं तेजो येन तथोक्तम् अग्नावोषधीषु च तेजो निधाय रविरस्तं यातीति श्रुतेः। भानुं सूर्य्यं संस्तुवन्ति। वन्दनैश्च हृदयङ्गमस्वनैरिति पाठे हृदयङ्गमस्वनैः मनोहरध्वनिभिर्वन्दनैः स्तुतिवचोभिश्च सामातिरिक्तैरिति शेषः। संस्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

स इति। सोऽयं सूर्य्यः दिवसं महोदधौ सन्निधाय सस्थाप्य प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। सूर्य्यकिरणावच्छिन्ननभोभागस्यैव दिवसत्वेन तस्य महोदधौ स्थितेरसम्भवादिति बोध्यम् आनताः शिरोधरा येषां तथोक्तैः कर्णयोर्ये चामराः तैः पतितैरिति भावः। विघट्टिते सङ्कुचिते ईक्षणे नेत्रे यैः तथाभूतैः तथा युगेन स्कन्धधार्य्यरथकाष्ठेन भुग्नाः दलिताः केशराः स्कन्धरोमाणि येषां तादृशैः अश्वैः करणभूतैरित्यर्थः। अस्तम् अस्ताचलम् एति गच्छति। अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृदित्यमरः ॥४२॥

खमिति। रवौ संस्थिते अस्तं गते सति खम् आकाशं प्रसुप्तमिव भवतीति शेषः। महतः तेजसः गतिः अवस्था ईदृशी वक्ष्यमाणरूपा, तत् महातेजः उद्गतम् उदितं सत् यावत् यत्परिमितं स्थानमित्यर्थः। प्रकाशयति दीपयति, च्युतं भ्रष्टम् अस्तमितमित्यर्थः। खलु निश्चितं तावतः तत्परिमितस्य स्थानस्येत्यर्थः। मीलनाय अप्रकाशायेत्यर्थः भवति ॥ ४३ ॥

सन्ध्ययेति। सन्ध्ययापि अस्तशिखरे अस्ताचलशिरसि समर्पितं सन्निहितं वन्द्यं रवेः सूर्य्यस्य वपुः मण्डलमित्यर्थः। अनुगतम् अनुसृतम्। युक्तञ्चैतदित्याह येनेति येन पूर्वं प्राक् प्रातरित्यर्थः। उदये अभ्युत्थानसमये पुरस्कृता अग्रे कृता सम्मानिता च, आपदि अस्तगमनसमये पुरस्कारिणं इति भावः। तं पुरस्कारिणमापन्न-

रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां
कोटयः कुटिलकेशि ! भान्त्यमूः ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति सन्ध्ययानया
वर्तिकाभिरिव साधुमण्डिताः ॥ ४५ ॥

सिंहकेशरसटासु भूभृतां पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
पश्य धातुशिखरेषु भानुना संविभक्तमिव साम्ध्यमातपम् ॥४६॥

अद्रिराजतनये ! तपस्विनः पावनाम्बुविहिताञ्जलिक्रियाः ।
ब्रह्म गूढमभिसन्ध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

मिति भावः कथं न अनुयास्यति ? अनुगमिष्यति ? अपि तु अनुयास्यत्येव तादृशं जनमनुगन्तुमुचितं सतीनामेष एव धर्म इति भावः । अत्र समेन कार्य्येण लिङ्गेन च रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति ॥४४॥

रक्तेति । हे कुटिलकेशि । सभङ्गिकुन्तले । अमूः परतो दृश्यमाना इति भावः । रक्ताश्च पीताश्च कपिशाः पिङ्गलाश्च पयोमुचां मेघानां कोटयः अग्रभागाः, त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोः अनया सन्ध्यया वर्त्तिकाभिः चित्रशलाकाभिः साधु सम्यक् यथा तथा मण्डिता इव रञ्जिता इव भान्ति शोभन्ते । अत्र क्रियोत्प्रेक्षा तदुक्तं भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता । जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपीति ॥ ४५ ॥

सिंहेति । हे प्रिये ! इति सम्बोधनपदमूह्यम् । भानुना सूर्य्येण भूभृतां पर्वतानां सिंहकेशरसटासु सिंहानां केशरा इव किञ्जल्का इव याः सटा जटास्तासु, पल्लवप्रसविषु सञ्जातपल्लवेषु द्रुमेषु तरुषु धातूनां गैरिकादीनां शिखरेषु उपरिभागेषु च साम्ध्यं सन्ध्याकालभवम् आतपं स्वतेज इत्यर्थः । संविभक्तमिव सम्यक् विभज्य दत्तमिव पश्य अवलोकय । यथा कश्चित् निधनसमये स्वजनेषु स्वधनं निधाय म्रियते तथा रविरपि स्वधनभूतं स्वातपं सिंहसटादिषु निक्षिप्य अस्तं यातीति ध्वन्यते । अत्राप्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४६ ॥

अद्रीति । हे अद्रिराजतनये । पार्वति ! अमी विधिविदः सायंकालकर्त्तव्याभिज्ञा इत्यर्थः । तपस्विनः तापसाः आदृताः आदरवन्तः यत्नवन्त इत्यर्थः । पावनं पवित्र-

तन्मुहूर्त्तमनुमन्तुमर्हसि
प्रस्तुताय नियमाय मामपि।
त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो
वल्गुवादिनि! विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्त्तुरवधीरणापरा।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥४९॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम्।
पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥५०॥

जनकं यत् अम्बु जलं गाङ्गमिति भावः। तेन विहिता कृता अञ्जलिक्रिया तर्पणादिव्यापारः यैः तथाभूताः सन्तः अभिसन्ध्य सन्ध्यामभिव्याप्येत्यर्थः। गुह्यं पूतं गूढं रहस्यं ब्रह्म ओं इत्येकाक्षरं मन्त्रं गायत्रीं वा गृणन्ति जपन्ति ॥ ४७ ॥

तदिति। हे वल्गुवादिनि। मधुरभाषिणि। तत् तस्मात् सान्ध्यविधेरवश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः। मुहूर्त्तं द्वौ दण्डावित्यर्थः। प्रस्तुताय प्रकृताय नियमाय सन्ध्यावन्दनविधानायेत्यर्थः। मामपि अनुमन्तुम् अनुज्ञातुम् अर्हसि, नात्र त्वया एकाकिन्या स्थातव्यमित्याह त्वामिति विनोदे चित्तरञ्जने निपुणः चतुरः सखीजनः त्वाम् विनोदयिष्यति रञ्जयिष्यति ॥ ४८ ॥

निर्विभुज्येति। ततः अनन्तरं शैलराजतनया पार्वती भर्त्तुः स्वामिनः वाचि वचने अवधीरणापरा अवमाननार्थिनी भर्तृवचनमग्राह्यवतीति भावः। दशनच्छदम् ओष्ठं निर्विभुज्य कुटिलयित्वा समीपगां सन्निहितां विजयां सहचरीम् अहेतुकं निष्कारणं सहेतुकमिति पाठे सकारणम् आललाप वृथावाक्येन आलपितवतीत्यर्थः। अनुज्ञावचनं न दत्तवतीति भावः ॥ ४९ ॥

ईश्वर इति। ईश्वरोऽपि सर्वाराध्योऽपीति भावः। यः सर्वैः सन्ध्यायामाराध्यते सोऽपीति अपिशब्दार्थः। दिवसात्ययोचितं सान्ध्यमित्यर्थः। मन्त्रपूर्वं समन्त्रमित्यर्थः विधिम् अनुष्ठानम् अनुतस्थिवान् कृतवान् सन् असूयया ईर्ष्यया अवचनां मौनभावेन स्थितां पार्वतीं प्रत्युपेत्य अभ्येत्य पुनः सस्मितं समन्दहासम् आह उवाचेत्यर्थः ॥ ५० ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने ! सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
निर्मितेषु पितृषु स्वयम्भुवा या तनुः सुतनु ! पूर्वमुज्झिता।
सेयमस्तमुदयं च सेवते तेन मानिनि ! ममात्र गौरवम् ॥५२॥
तामिमां तिमिरवृद्धिपीड़ितां शैलराजतनये ! ऽधुना स्थिताम्।
एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥
साम्ध्यमस्तमितशेषमातपं रक्तलेखमपरा बिभर्ति दिक्।
सम्परायवसुधासशोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्य्यगुज्झितम् ॥५४॥

मुञ्चेति। हे अनिमित्तकोपने अकारणकोपिनि। कोपं मुञ्च त्यज, सन्ध्यया प्रणमितः प्रणतीकृतः अस्मि, अन्यया नार्य्येति शेषः न, नाहमन्यनारीसक्त इति भावः चक्रवाकेण समा वृत्तिः व्यवहारः कान्तामाहचार्य्यरूपेति भावः यस्य तथाभूतम् आत्मनः स्वस्य सहधर्मचारिण सहचरं मां किं कथं न वेत्सि न जानासि ? ॥ ५१ ॥

निर्मितेष्विति। हे मानिनि। हे सुतनु। शुभाङ्गि। पूर्वं स्वयम्भुवा ब्रह्मणा निर्मितेषु सृष्टेषु पितृषु अग्निष्वात्तादिषु या तनुः सूक्ष्मरूपा सन्ध्या तस्या मुहूर्त्तमात्रावयवत्वादिति भावः। उज्झिता त्यक्ता अर्पितेति यावत् सा इयं देवी सन्ध्या अस्तम् उदयञ्च सेवते आश्रयति, तेन हेतुना अत्र सन्ध्यायाम् अवश्यपूज्यायामिति भावः मम गौरवम् आदरः ॥ ५२ ॥

तामिति। हे शैलराजतनये। पार्वति। तामिमां सन्ध्याम् अधुना एकतः पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः। तिमिराणां तमसां वृद्ध्या आविर्भावेन पीडिताम् आवृतामिति भावः। अतएव तटेषु गिरिनितम्बेषु तमालानां तदाख्यतरूणां माला राजिः तद्वतीं धातूनां गैरिकाणां रसो द्रवः तस्य निम्नगां नदीमिव पश्य अवलोकय। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५३ ॥

साम्ध्यमिति। अपरा दिक् पश्चिमेत्यर्थः अस्तमितः विनष्टः शेषो यस्य तथाभूतं साम्ध्यं सन्ध्याकालीनं रक्ता लेखा आकृतिरित्यर्थः। यस्य तथाविधं आतपं सौरमयूखं सम्परायः संग्रामः तस्य वसुधा भूमिः रणक्षेत्रमित्यर्थः तस्याः सशोणितं सरक्तं तिर्य्यक् ऊर्द्धभावेनेत्यर्थः उज्झितम् उत्पतितम् मण्डलाग्रमिव अवयवाग्रमिव बिभर्त्ति धारयति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५४ ॥

यामिनीदिवससन्धिसम्भवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमसं निरङ्कुशं दिक्षु दीर्घनयने ! विजृम्भते ॥ ५५ ॥
नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिमिरौघवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥५६॥
शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं धिङ्महत्त्वमसतां हृतान्तरम् ॥५७॥
नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि ! पूर्वदिङ्मुखं कैतकैरिव रजोभिरावृतम् ॥५८॥

यामिनीति । हे दीर्घनयने । आयतनेत्रे । यामिनी च दिवसश्च तयोः सन्धिः सन्ध्याकाल, तत्सम्भवे सान्ध्ये इत्यर्थः, तेजसि सूर्य्यमयूखे सुमेरुणा व्यवहिते आवृत सति एतत् निरङ्कुशं निर्बाधमित्यर्थः अन्धतमसं गाढं तमः दिक्षु विजृम्भते प्रसरति । सन्ध्यातीतेति भावः ॥ ५५ ॥

नोर्द्ध्वमिति । ईक्षणानां नेत्राणां गतिः प्रसर इत्यर्थः न ऊर्द्ध्वं न च अधः निम्नं न अभितः, उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः । न पुरतः अग्रतः, नापि पृष्ठतः पश्चात्, चलतीति क्रियाध्याहार्य्या । अतः एष लोकः जगत् लोकस्तु भुवने जने इत्यमरः । तिमिरौघेन अन्धकारनिचयेन वेष्टितः आवृतः सन् निशि रजन्यां गर्भवासे इव उदरमध्ये इवेत्यर्थः वर्त्तते तिष्ठति । यथा गर्भस्थाः किमपि न पश्यन्ति तद्वत् तिमिरावृतत्वात् लोका अपीति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५६ ॥

शुद्धमिति । शुद्धं निर्मलम् आविलं मलिनम् अवस्थितं स्थावरं चलं जङ्गमं वक्रं कुटिलम् आर्जवगुणान्वितं सरलञ्च यत् वस्तु इति शेषः तत् सर्वमेव तमसा अन्धकारेण समीकृतं तुल्यतां नीतं तस्मात् असतां दुर्जनानां हृतं नाशितम् अन्तरं प्रभेदः येन तादृशं सदसद्विवेकरहितमिति भावः । महत्त्वम् औदार्य्यं धिक् धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । यत्र गुणागुणविवेको नास्ति तादृशं खलचरित्रं निन्दास्पदमित्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः इति ॥ ५७ ॥

नूनमिति । हे पुण्डरीकमुखि । पद्मनेत्रे । यज्वनां द्विजानां पतिः चन्द्रः

मन्दरान्तरितमूर्त्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका।
त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥५९॥

रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनु चन्द्रिकास्मितम्।
एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डलं दिग्रहस्यमिव रात्रिनोदितम् ॥६०॥

पश्य पक्वफलिनीफलत्विषा बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा।
विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥६१॥

द्विजराजः शशधर इत्यमरः। नूनं निश्चितं शार्वरस्य नैशस्य तमसः अन्धकारस्य निषिद्धये निराकरणाय उन्नमति उदेति, यतः पूर्वदिशः प्राच्या मुखं कैतकैः केतकसम्बन्धिभिः रजोभिः परागैः आहतम् आपूरितं व्याप्तमिव दृश्यते इति शेषः। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ५८ ॥

मन्दरेति। हे प्रिये। सतारका तारासहिता निशा मन्दरेण तदाख्येन पर्वतेन अन्तरिता मूर्त्तिर्यस्य तादृशेन मन्दरमन्तर्धाय स्थितेनेत्यर्थः। शशभृता चन्द्रेण प्रियसखीभिः समागता सङ्गता त्वं पृष्ठतः वचनामृतानि श्रोष्यतेव मया लक्ष्यते दृश्यते। उपमालङ्कारः ॥ ५९ ॥

रुद्धेति। आ दिनक्षयात् दिनावसानपर्य्यन्तमित्यर्थः। रुद्धनिर्गमं निरुद्धोदयम् उदयरहितमित्यर्थः। पूर्वस्यां दिशि दृष्टा तनुः अवयवः यस्य तादृशम् एतत् चन्द्रमण्डलं चन्द्रिका एव स्मितं मन्दहासो यस्मिन् तद् यथा तथा रात्रिनोदितं निशाप्रकटितमित्यर्थः। दिशः प्राच्या इत्यर्थः रहस्यं गोप्यं वस्तु उद्गिरतीव प्रकाशयतीव। यथा काचित् कुपिता सपत्न्याः रहस्यं केनचित् प्रकाशयति तद्वत् निशारूपा नायिका सपत्नीरूपायाः प्राच्या रहस्यं चन्द्रमण्डलेन प्रकाशयतीति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। स च रात्रिप्राच्योः सपत्नीव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्या सङ्कीर्य्यते ॥ ६० ॥

पश्येति। पक्वं परिणतं यत् फलिन्याः तदाख्यतरोरित्यर्थः। फलिन्यपि प्रियङ्गावपि फलिन्यामिति मेदिनी। फलं तद्वत् त्विट् कान्तिर्यस्य तादृशेन शुभ्रांशुनेत्यर्थः। तथा बिम्बेन प्रतिबिम्बेन लाञ्छितं रञ्जितं वियत् अन्तरीक्षं सरसां तडागानाम् उपलक्षणमेतत् जलाशयानामिति भावः। अम्भः सलिलं येन तथाभूतेन हिमांशुना चन्द्रेण विप्रकृष्टं दूरं गतं विवरम् अन्तरं प्रभेदस्थानमिति यावत्

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसम्पुटैः कराः ॥६२॥
अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥६३॥
पश्य पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्भिन्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम् ।
लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं सप्रसादमिव मानसं सरः ॥६४॥

यस्य तथोक्तं हिमांशुबिम्बमेतत् न फलिनीफलमित्यं विवेकरहितमिति भावः । चक्रवाकमिथुनं चक्रद्वन्द्व विडम्बयते प्रतार्यते । पश्य अवलोकय । सरसि प्रतिबिम्बितं चन्द्रबिम्बं दृष्ट्वा फलिनीफलभ्रमेण चक्रवाकयुगलेन तद्ग्रहणार्थं गच्छता विफलमनोरथेन प्रत्यावर्त्यते इति भावः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः । उपमया अनुप्राण्यते । तदुक्तं साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति । साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्यं उपमा द्वयोरिति च ॥ ६१ ॥

शक्यमिति । हे प्रिये । ओषधिपतेश्चन्द्रस्य ओषधीशो निशापतिरित्यमरः नवः उदयो येषां तथोक्ताः प्रत्यग्रोदिता इत्यर्थः । अप्रगल्भा अपरिणता यवानाम् ओषधिविशेषाणां सूचयः अङ्कुरा इव कोमलाः मृदवः कराः किरणाः कर्णपूरस्य कर्णभूषणस्य रचनाकृते रचनार्थमित्यर्थः । तव अग्रा ये नखसम्पुटाः नखावयवा इत्यर्थः । तैः नखाग्रैरिति भावः । छेत्तुं खण्डयितुं शक्यं चन्द्रकराणामतीव सान्द्रतया नखाग्रकर्त्तनस्य सम्भाव्यमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । शक्यमित्यत्र भावे शत् । अयं चन्द्रकरोऽतिसान्द्रः येन त्वया इमं खण्डयित्वा कर्णपूरीकर्तुं शक्यते इति भावः ॥ ६२ ॥

अङ्गुलीभिरिति । हे प्रिये । शशी चन्द्रः मरीचिभिः करैः अङ्गुलीभिश्च तिमिरं केशसञ्चयमिव कुन्तलनिचयमिव सन्निगृह्य अपसार्य कुड्मलीकृते मुकुलीकृते सरोजे एव अन्यत्र सरोजे इव लोचने यस्य तथाभूतं रजनीमुखं निशामुखं चुम्बतीव । अत्रोत्प्रेक्षया उपमया च शशिरजन्योर्नायकनायिकाव्यवहारसमारोपरूपसमासोक्तिरलङ्कारः ॥ ६३ ॥

पश्येति । हे पार्वति ! नवेन्दुरश्मिभिर्नवोदितचन्द्रमयूखैः भिन्नम् अपनीतं सान्द्रं गाढं तिमिरं यस्मात् तथाभूतं नभस्तलम् अन्तरीक्षं द्विरदानां हस्तिनां

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा
जात एष परिशुद्धमण्डलः ।
विक्रिया न खलु कालदोषजा
निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता निम्नसंश्रयपरं निशातमः ।
नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसा हि गुणदोषयोर्गतिः ॥६६॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलबिन्दुभिर्गिरिः ।
मेखलातरुषु निद्रितानमून् बोधयत्यसमये शिखण्डिनः ॥६७॥

शोणेन दन्तेन दूषितं प्राक् आविलितं पश्चात् सप्रसादं प्रसन्नं स्वच्छमित्यर्थः । मानससर इव लक्ष्यते दृश्यते । उपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥

रक्तभावमिति । हे प्रिये । एष चन्द्रमाः रक्तभावं लौहित्यम् अपहाय विमुच्य परिशुद्धं विशदं शुभ्रमित्यर्थः । मण्डलं यस्य तथाभूतः जातः । उक्तमर्थमर्थान्तरेण द्रढयति विक्रियेति । कालदोषेण जाता विक्रिया विकृतिः प्रकृतेरन्यथाभाव इत्यर्थः । निर्मला विशदा प्रकृतिः स्वभावो येषां तथाभूतेषु जनेषु सत्स्वित्यर्थः । न खलु नैव स्थिरोदया चिरस्थायिनीत्यर्थः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

उन्नतेष्विति । शशिनश्चन्द्रस्य प्रभा उन्नतेषु उत्तुङ्गेषु स्थलेषु स्थिता, निशातमः नैशं तिमिरं निम्नमेव संश्रयः परं प्रधानं यस्य तथोक्तं निम्नगामीत्यर्थः । हि तथाहि गुणदोषयोर्गतिः व्यवस्थितिरित्यर्थः । वेधसा विधिना आत्मनः गुणस्य दोषस्य चेत्यर्थः । सदृशी उपयुक्ता प्रकल्पिता नूनं निर्द्धारितेत्यर्थः । नीचेन सह नीचस्य सङ्गतिरुच्चेन सह उच्चस्य सङ्गतिर्विधिव्यवस्थितेति फलितार्थः । अत्रापि सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

चन्द्रेति । गिरिः पर्वतः चन्द्रपादैः चन्द्रमयूखैः जनिता उत्पादिता प्रवृत्तिः प्रसरणं येषां तथाभूतैः चन्द्रकान्तानां मणिविशेषाणां जलबिन्दुभिः करणैः मेखलातरुषु नितम्बस्थवृक्षेषु निद्रितान् अमून् द्रुमानिति वा पाठः शिखण्डिनः मयूरान् असमये निद्राभङ्गातिरिक्ते काले बोधयति जागरयति ॥ ६७ ॥

कल्पवृक्षशिखरेषु सम्प्रति प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि ! ।
हारयष्टिरचनामिवांशुभिः कर्त्तुमागतकुतूहलः शशी ॥ ६८॥

उन्नतावनतभाववत्तया
चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता
भाति भूतिरिव मत्तहस्तिनः ॥ ६९ ॥

एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा भिद्यते कुमुदमानिबन्धनात् ॥ ७० ॥

कल्पेति। हे सुन्दरि! सम्प्रति शशी प्रस्फुरद्भिर्विराजद्भिरंशुभिः किरणैः हारयष्टिरचनां मुक्ताहारनिर्माणं कर्त्तुमिव आगतम् उपस्थितं कुतूहलम् औत्सुक्यं यस्य तथाभूत इव कल्पवृक्षाणां सुरतरूणां शिखरेषु शिरोदेशेषु वर्त्तत इति शेषः पश्य अवलोकय। यथा कश्चित् नीलकान्तमौक्तिकयोर्हारकृत् एकं नीलकान्तं ततो मौक्तिकमेकं परोपाय्या हारं रचयति, तथा किरणानां वृक्षपत्रान्तरालेषु पतनात् चन्द्रस्य मौक्तिकनीलकान्तमणिहाररचनौत्सुक्यमुत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षालङ्कारः। शशिनि मालाकारव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिं परिपुष्णातीत्यनयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्करः। प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरीति पाठे हे अविकल्पसुन्दरि। यस्याः सौन्दर्ये सन्देहं नावगाहते सा अविकल्पसुन्दरी तत्सम्बुद्धौ यथार्थसौन्दर्यशालिनी-त्यर्थः ॥ ६८ ॥

उन्नतेति। हे प्रिये! गिरेः पर्वतस्य उन्नतावनतभाववत्तया बन्धुरत्वेन इयं सतिमिरा सान्धकारा उन्नतेषु प्रदेशेषु सम्यक् चन्द्रालोकस्य पतनात् अवनतेषु च अप्रवेशादिति भावः। चन्द्रिका बहुभिर्नानाविधाभिर्भक्तिभिः रचनाभिरर्पिता अर्पिता मत्तहस्तिनः भूतिरिव अङ्गलग्नं भस्मेव भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। भाति राजते। मत्तेति विशेषणेन तादृशहस्तिनः शुण्डादण्डेन स्वाङ्गे भस्मोत्क्षेपण-कारित्वं सूचितम्। उपमालङ्कारः ॥ ६९ ॥

एतदिति। एतत् पुरोवर्त्तीत्यर्थः। उच्छ्वसितम् अतिस्फीतम् अत्यन्तमित्यर्थः। यथा तथा पीतम् ऐन्दवं चान्द्रं प्रभारसं किरणामृतं वोढुं धारयितुमक्षममिव अस-

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया
ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम् ।
मारुते चलति चण्डिके ! बलाद्
व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ॥ ७१ ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुत्थितैरधः शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।
पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥७२॥

एष चारुमुखि ! योग्यतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया कन्ययेव नवदीक्षया वरः ॥७३॥

मर्यमिव सूक्तः त्यक्तः षट्पदस्य भ्रमरस्य विरावो गुञ्जनमिति यावत् येन तथाभूत भ्रमरगुञ्जनकल्लोलं कुर्वदित्यर्थः । आ निबन्धनात् सम्यक् बन्धनात् मुद्रणादिति यावत् भिद्यते स्वयं विदलितं भवति विकसतीत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि लट् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । कुमुदे बहुरसपायिनी जठरभङ्गरूपव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिं गमयतीति बोध्यम् ॥ ७० ॥

पश्येति । हे चण्डिके । अतिकोपने । चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः । शुद्धया विशदया ज्योत्स्नया जनितः उत्पादितः रूपस्य अवयवस्य संशयः सन्देहः यस्य तथाभूतम् उभयोरपि शुभ्रत्वादिति भावः । कल्पतरुषु लम्बि लम्बमानम् अंशुक वस्त्रं मारुते वायौ चलति वहति सति बलात् वेगात् विपरिवृत्तम् आन्दोलितमित्यर्थः सत् व्यज्यते व्यक्तत्वेन अंशुकमेतम् न चन्द्रकर इति प्रतीयते इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

शक्यमिति । हे प्रिये । अधःपतितानि पुष्पाणीव पेशलाः मृदुलाः तैः पतितपुष्पकोमलैरिति पाठे स एवार्थः । अतएव अङ्गुलिभिः उद्धृतैः उद्धर्त्तुं शक्यैरित्यर्थः । एभिः पुरतः दृश्यमानैरित्यर्थः । पत्रजर्जराः पत्रान्तरपतिता इत्यर्थः । ये शशिनश्चन्द्रस्य प्रभालवाः किरणविन्दवः तैः तव अलकान् चूर्णकुन्तलान् उत्कचयितुं रञ्जयितुं शक्यम् । एतेन चन्द्रकिरणस्यातीव सान्द्रत्वमुक्तम् । काचित्तव सखी एतान् वृक्षाधःपतितचन्द्रकरान् गृहीत्वा तव केशान् रञ्जयत्विति परिहासोक्तिरिति भावः ॥ ७२ ॥

एष इति । हे चारुमुखि । सुवदने ! एष शशी चन्द्रः साध्वसात् नवसङ्गमभयादित्यर्थः । उपगतप्रकम्पया कम्पमानया नवदीक्षया नवोढया कन्यया वरः प्रिय इव

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रकृतिजप्रसादयोः।
रोहतीव तव गण्डलेखयोश्चन्द्रबिम्बनिहिताक्षिचन्द्रिका ॥७४॥
लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु बिभ्रति स्वयम्।
त्वामियं स्थितिमतीमुपागता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥
आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखम्
मत्तरक्तनयनं स्वभावतः।
अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं
किं विलासिनि! मदः करिष्यति ॥ ७६ ॥
मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम्।

तरलबिम्बया चञ्चलमण्डलतया योग्या अनुरूपा या तारा तया युज्यते सङ्गच्छते सङ्गमेन शोभते इत्यर्थः। उपमालङ्कारः ॥ ७३ ॥

पाकेति। चन्द्रबिम्बे निहिते अर्पिते अक्षिणी नेत्रे यया तथोक्ता तत्सम्बुद्धौ हे चन्द्रदर्शिनीत्यर्थः। चन्द्रिका पाकेन परिणत्या भिन्नः वर्णान्तरं गतः यः शरकाण्ड स्तृणविशेषावयवस्तद्वत् गौरौ तयोः उल्लसन् स्फुरन् प्रकृतिजः स्वाभाविकः प्रसादः वैशद्यं ययोस्तथाभूतयोस्तव गण्डलेखयोः कपोलयोः रोहतीव प्रस्फुरतीवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

लोहितेति। इयं गन्धमादनस्य अद्रेः वनाधिदेवता काननाधिष्ठात्री देवी स्वयं लोहितं रक्तवर्णं यत् अर्कमणिभाजनं सूर्य्यकान्तमणिपात्रं तत्र अर्पितं स्थापितं कल्पवृक्षमधु सुरतरुपुष्परसं बिभ्रती दधाना सती स्थितिमतीम् अत्र तिष्ठन्तीं त्वाम् उपगता पानार्थं तुभ्यं दातुं प्राप्तेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

आर्द्रेति। हे विलासिनि! ते तव मुखं स्वभावतः आर्द्रं मधुसंयोगादिति भावः। यत् केसरं वकुलकुसुमं तद्वत् सुगन्धि ससौरभं तथा मत्ते चपले रक्ते नयने यस्य तथाभूतम् अतः अत्र मुखे लब्धा वसतिराश्रयो येन तथोक्तः त्वया पीत इति भावः मदः किं गुणान्तरं करिष्यति? न किमपीत्यर्थः। ये ये मदगुणास्ते सर्वे एव स्वभावतस्त्वन्मुखे वर्त्तन्ते अतः किं मदेन फलमिति भावः ॥ ७६ ॥

मान्येति। अथवा सखीजनः मान्या आदरणीया भक्तिरनुरागो यस्य तथाभूतः

इत्युदारमभिधाय शङ्करस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥
पार्वती तदुपयोगसम्भवां विक्रियामपि सतां मनोहराम् ।
अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मितामाम्रतेव सहकारतां ययौ ॥७८॥
तत्क्षणं विपरिवर्त्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।
सा बभूव वशवर्त्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥
घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदबिन्दु मदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

सख्योजनादरो माननीयः न त्ववहेलनीय इत्यर्थः । तस्मात् अनङ्गदीपनं कामोद्दीपनकरम् इद मध्वा वनदेवतया नीतं मध्वित्यर्थः । सेव्यतां पीयताम् इतीत्थम् उदारं मनोहरं यथा तथा अभिधाय अनुनीयेत्यर्थः । शङ्करः ताम् अम्बिकां पीयते इति पानम् मधु अपाययत पायितवान् ॥ ७७ ॥

पार्वतीति । पार्वती तस्य मधुनः उपयोगेन पानेन सम्भवः जननं यस्यास्तथोक्तां मद्यपानजनितामित्यर्थः । विक्रिया विकृतिमपि आम्रता रसालत्वम् अप्रतर्क्येण अचिन्त्येन विधियोगेन दैवगत्या निर्मिता जनिता सतां साधूनाम् उपलक्षणमेतत् सर्वेषामित्यर्थः । मनोहरा चित्तहारिणीं सहकारतामिव अतिसौरभत्वमिव ययौ प्राप । आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ इत्यमरः । आम्रः स्वभावमनोहरोऽपि यथा विधियोगेन सहकारत्वप्राप्त्या अतिमनोहरत्वं लभते तथा पार्वत्या विकृतिरपि नितरां हरमनोहारिणी अभूदिति भावः ॥ ७८ ॥

तत्क्षणमिति । सा सुवदना सुमुखी पार्वती तत्क्षणं मद्यपानानन्तरक्षण एवेत्यर्थः । विपरिवर्त्तिता विहीना ह्रीर्लज्जा याभ्यां तथोक्तयोः त्यक्तत्रपयोरित्यर्थः । इद्धः दीप्तः रागः कामावेश इत्यर्थः । याभ्यां तथाभूतयोः अतएव शयनं नेष्यतोः प्रापयिष्यतोः शूलिनः हरस्य मदस्य च द्वयोः वशवर्त्तिनी अधीना बभूव ॥ ७९ ॥

घूर्णमानेति । ईश्वरः शम्भुः घूर्णमाने नयने यस्य तथोक्तं स्खलन्ती कथा यस्य तथाभूतं स्वेदबिन्दुभिः सह मदकारणं मोहनमित्यर्थः । स्मितं मन्दहासः यत्र तादृशम् उमाया मुखम् आननेन न तु तावत् चिरमित्यर्थः । चक्षुषा चिरं पपौ सातिशयादरं ददर्शेत्यर्थः ॥ ८० ॥

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहन् जघनभारदुर्वहाम्।
ध्यानसम्भृतविभूतिरीश्वरः प्राविशन्मणिशिलागृहं रहः॥ ८१॥
तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम्।
अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः॥ ८२॥
क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम्।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभून्न तृप्तये॥ ८३॥
केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु।

तामिति। ध्यानेन योगेन सम्भृता समाहृता विभूतिः सम्पद उपभोगसामग्रीत्यर्थः। येन तथाभूतः विभूतिर्भूतिरैश्वर्य्यमित्यमरः। ईश्वरः शिवः विलम्बिनी विशेषेण लम्बमाना तपनीयस्य काञ्चनस्य मेखला रशना यस्यास्तथोक्तां जघनस्य भारेण गौरवेण दुर्वहां वोढुमशक्यामित्यर्थः। विशालजघनामित्यर्थः। तां पार्वतीम् उद्वहन् गृह्णन् रहः एकान्ते मणिशिलागृहं प्राविशत्। ध्यानसम्भृतविभूतिभूषितमिति पाठे ध्यानसम्भृताभिर्विभूतिभिर्भूषितं सज्जितं मणिशिलागृहमित्यस्य विशेषणम्॥ ८१॥

तत्रेति। तत्र मणिशिलागृहे प्रियायाः पार्वत्याः सखेति प्रियासखः कान्तासहचर इत्यर्थः। हर इति शेषः। रोहिणीपतिः रोहिण्या सहितश्चन्द्र इत्यर्थः। शारदं शरत्कालीनम् अभ्रमिव मेघमिव निर्जलत्वाच्छुभ्रमिति भावः। हंसवत् धवल उत्तरच्छदः आस्तरणं यस्य तथाभूतं जाह्नव्या गङ्गायाः पुलिनमिव चारु शोभनं दर्शनं यस्य तादृशं शय्यते अस्मिन्निति शयनं शय्याम् अध्यशेत अधिशिश्ये। उपमालङ्कारः॥ ८२॥

क्लिष्टेति। क्लिष्टाः पर्य्यस्ता इत्यर्थः। केशा यस्मिन् तत् अवलुप्तं निर्मृष्टं चन्दनं यस्मिन् तथोक्तं व्यत्ययेन विपरीतभावेन अर्पिता नखाः यत्र तादृशम् अतएव समत्सरं सप्रणयकोपं तथा छिदुरः छेदं गतः मेखलागुणः काञ्चीसूत्रं यस्मिन् तथाभूतं पार्वत्या रतं सुरतव्यापारः तस्य हरस्य तृप्तये परितोषाय न अभूत्। भोगतृष्णाया अतिशय्यादिति भावः॥ ८३॥

केवलमिति। ज्योतिषां पङ्क्तिषु नक्षत्रमण्डलेष्वित्यर्थः। अवनतासु अस्तं गतास्विति यावत् प्रभातकल्पायां शर्व्वर्यामिति भावः। केवलं प्रियतमायाः पार्वत्याः

तेन तत्प्रतिगृहीतवचसा नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥
स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्च्छनापरिगृहीतकैशिकैः किन्नरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥
तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दम्पती रचितमानसोर्मयः ।
पद्मभेदपिशुनाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

दयालुना अत्यन्तसम्भोगे इयं क्लिष्टा स्यादिति दयावतेत्यर्थः । न तु स्वयमशक्तेनेति भावः । तेन हरेण तथा कान्तया प्रतिगृहीतम् आश्लिष्टं वचो यस्य तादृशेन वचसि प्रियतमां वहतेति भावः । सता नेत्राणां मीलनस्य मुद्रणस्य निद्राया इत्यर्थः । कुतूहलं कृतं निद्रितमित्यर्थः ॥ ८४ ॥

स इति । बुधानां विदुषां स्तवे स्तुत्याम् उचितः स्तवयोग्यः बुधैर्देववृन्दैः स्तूयमान इति भावः । उषसि प्रत्यूषे मूर्च्छनया स्वरारोहावरोहक्रमभेदेन परिगृहीताः कैशिका वीणातन्त्रवः यैः तादृशैः किन्नरैः देवयोनिभेदैः गीतं मङ्गलं शुभं यस्य तथाभूतः सन् शातकुम्भकमलानां सुवर्णपद्मानाम् आकरैः समूहैः समं सह व्यबुध्यत जागरितवान् ।

स व्यबुध्यत तथा निशात्यये शातकुम्भकमलाकरः समम् ।
मूर्च्छनापरिगृहीतवंशिकैः किन्नरैः समुपगीतमङ्गलः ॥

इति पाठान्तरम् ।

तत्र मूर्च्छनया परिगृहीता वंशी वेणुर्यैः तथाभूतैः किन्नरैः समुपगीतं सम्यक् समीपे गीतं मङ्गलं यस्य तथाभूतः स हरः तथा शातकुम्भकमलाकरः स्वर्णपद्मनिलयः मानस सर इत्यर्थः । समं युगपत् निशात्यये प्रभाते व्यबुध्यतेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥

ताविति । रचिता जनिता मानसस्य सरसः ऊर्मयस्तरङ्गा येन तथाभूतः चलितमानसोर्मय इति पाठे चलिताः कम्पिता मानसस्य ऊर्मयः येनेति स एवार्थः एतेन वायोः शैत्यं सूचितम् । पद्मानां भेदस्य दलविसारणस्य पिशुनाः सूचकाः पद्मगन्धवहा इति भावः । एतेन मान्द्यं सौरभञ्च सूचितम् । गन्धमादनस्य पर्वतस्य वनान्तमारुताः क्षणम् अल्पकालं शिथिलितं त्यक्तम् उपगूहनम् आलिङ्गनं याभ्यां तादृशौ तौ दम्पती पार्वतीपरमेश्वरौ सिषेविरे सेवितवन्तः । गात्रस्पर्शेन सुखोत्पादकाः इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः।
वाससः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
स प्रजागरकषायलोचनं गाढदन्तपरिताडिताधरम्।
आकुलालकमरंस्त रागवान् प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

तेन भिन्नविषमोत्तरच्छदं
मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम्।
निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदनात् ॥ ९० ॥

ऊर्विति। हरः ऊरुमूले ये नखमार्गा नखक्षतानीत्यर्थः। तेषां राजिभिः पङ्क्तिभिः तत्क्षणं तद्दर्शनक्षणेनैवेत्यर्थः हृतानि विलोचनानि यस्य तथाभूतः सन् प्रशिथिलस्य प्रकर्षेण स्खलत इत्यर्थः। वाससः वसनस्य संयमं संवरणं सञ्चयमिति पाठे स एवार्थः। कुर्वतीं प्रियतमां पार्वतीम् अवारयत् मा वसनेनाङ्गमाच्छादयेति निवारितवान् ॥ ८७ ॥

स इति। रागवान् अनुरागप्रवणः स हरः प्रजागरेण कषाये कलुषे लोचने यस्य तथोक्तं गाढं यथा तथा दन्तैः परिताडितः क्षतः अधरो यस्य तथाभूतं गाढ-दन्तपदताडिताधरमिति पाठे गाढं यथा तथा दन्तपदैः दशनक्षतैः ताडितः अधरो यस्य तथाभूतम् आकुलाः व्यस्ता अलकाश्चूर्णकुन्तला यस्मिन् तादृशं भिन्नतिलकं मिश्रितिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अरंस्त तुतोष पुनर्विजहार वा ॥ ८८ ॥

तेनेति। निशाया अत्यये अवसाने प्रभाते इत्यर्थः। निर्मले प्रकटेऽपि तेन हरेण भिन्नः विपर्यस्तः अतएव विषम उन्नतानत इत्यर्थः। उत्तरच्छदः आस्तरणं यत्र तादृशं मध्ये पिण्डिता मिलिता विसूत्रा छिन्नसूत्रेत्यर्थः। मेखला काञ्ची यस्मिन् तथोक्तं तथा चरणयोः रागेण अलक्तकद्रवेणेत्यर्थः। लाञ्छितं चिह्नितं रञ्जितमिति वा शयनं शय्या न उज्झितं त्यक्तम् ॥ ८९ ॥

स इति। स हरः दिवानिशं हर्षवृद्धिजननम् आनन्दातिशयदं प्रियायाः पार्वत्याः मुखरसं वदनामृतं सिषेविषुः पिपासुरित्यर्थः। विजयायाः पार्वतीसख्या निवेदनात्

समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शम्भोः
शतमगमदृतूनां साग्रमेका निशेव ।
न च सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलेभ्यः ॥ ९१ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
उमासुरतवर्णनं नाम अष्टमः सर्गः ।

नवमः सर्गः

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
सम्भोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

शापनात् विजयानिवेदित इति पाठे विजयया निवेदितः भवद्दर्शनार्थिनः आगता इति विज्ञापितोऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनां दर्शनार्थिनां देवानामिति शेषः । अपरिबाध्याद्वार्य्यः । अदृश्यताम् आजगाम न दर्शनं ददौ केवलं प्रेमासक्तौ निभृतं तस्थाविति भावः ॥ ९० ॥

समेति । तत्र गन्धमादनाद्रौ सङ्गिनः पार्वतीसङ्गमवत इत्यर्थः शम्भोः समौ तुल्यौ दिवसनिशीथौ दिवारजन्यौ यत्र तादृशं साग्रम् ऋतूनां शतम् एका निशेव अगमत् सुखातिशयेन तादृशदीर्घकालस्य क्षणिकत्वावगमादिति भावः । समुद्रान्तर्गतः ज्वलनः वाड़वाग्निरित्यर्थः । तस्य समुद्रस्य जलेभ्य इव सुरतसुखेभ्यः छिन्ना विगता तृष्णा यस्य तादृशः वितृष्ण इत्यर्थः न च बभूव । भोगतृष्णाया आनन्त्यादिति भावः ॥ ९१ ॥

इति अष्टमः सर्गः ।

तथाविधे इति । प्रियायाः पार्वत्या मुखारविन्दे मधु पिबतीति तथोक्तः मधुपानरतः भ्रमरभूत इत्यर्थः । ईशः शम्भुः तथाविधे पूर्वोक्तप्रकारे अनङ्गरसप्रसङ्गे कामरसप्रसक्तौ सम्भोगवेश्म क्रीड़ागृहम् अन्तः प्रविशन्तमेकं पारावतं कपोतं

सुकान्तकान्तामणितानुकारं कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥
विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्दधानमानन्दगतिं मदेन ।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादमितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥
रतिद्वितीयेन मनोभवेन
ह्रदात्सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थ-
मिवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ॥ ४ ॥

ददर्श । उपजातिवृत्तमत्र सर्गे तदुक्तं स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग इति उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति अनन्तरोदीरित लक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति च ॥ १ ॥

द्वाभ्यां पारावतं विशिनष्टि सुकान्तेति । सुकान्तम् अतिमनोहरं यत् कान्ताया मणितं सुरतकूजितं मणितं रतिकूजितमित्यमरः । तस्य अनुकारः अनुकरणं यस्मिन् तद् यथा तथा कूजन्तं रुवन्तम् आघूर्णिते रक्ते नेत्रे यस्य तथोक्तम् । प्रस्फारितः विस्तारितः उन्नम्रः कदाचित् उन्नतः विनम्रः कदाचिद्विनतः कण्ठो यस्य तथाभूतं मुहुर्मुहुः पुनः पुनः न्यञ्चितः सङ्कुचितश्चारुपुच्छः येन तादृशम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलमिति । विशृङ्खलं शृङ्खलारहितं निगडशून्यमित्यर्थः । स्वेच्छाचारिणमिति यावत् ईषत् अल्पं पक्षतियुग्मं पक्षमूलद्वयं तथा मदेन उल्लासेन आनन्दगतिं दधानं पक्षतिः पक्षमूलं स्यादित्यमरः । शुभ्रा धवला अंशवः प्रभा यस्य तादृशो वर्णो यस्य तथोक्तं श्वेतकान्तिमित्यर्थः । जटिलौ जटायुक्तौ अग्रपादौ यस्य तथोक्तम् । तथा मण्डलकैः मण्डलाकारगतिविशेषैः चरन्तं विचरन्तम् । तं कपोतं ददर्शेत्यन्वयः । त्रिभिः श्लोकैः विशेषकम् ॥ ३ ॥

रतीति । इन्दुमौलिः शिवः तं पारावतं रतिद्वितीयेन कान्तासहचरेण मनोभवेन प्रविगाह्यमानात् आलोड्यमानात् सुधायाः अमृतस्य ह्रदात् सरसः नवोत्थम् अभिनवमुत्थितं फेनस्य चयं पुञ्जमिव वीक्ष्य दृष्ट्वा अभ्यनन्दत् तुतोष ॥ ४ ॥

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्यामन्तर्भवश्छद्मविहङ्गमग्निम्।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ॥ ५ ॥
स्वरूपमास्थाय ततो हुताशस्त्रसन् बलत्कम्पकृताञ्जलिः सन्।
प्रवेपमानो नितरां स्मरारिमिदं वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥
असि त्वमेको जगतामधीशः स्वर्गौकसां त्वं विपदो निहंसि।
ततः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो! त्वामुपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥
त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन शतं व्यतीये सुरतादृतूनाम्।
रहः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

तस्येति। स देवो भवः शम्भुः तस्य पारावतस्य कामपि अनिर्वचनीयामित्यर्थः। दिव्याम् आकृतिम् अवयवं तदाकृतिमिति पाठे स एवार्थः। वीक्ष्य दृष्ट्वा विचिन्तयन् ध्यायन् सन् छद्मना "विहङ्गं विहगाकृतिम् अग्निं देवमिति शेषः। अन्तः मनसा संविविदे ज्ञातवान्। रुषा कोपेन भ्रूभङ्गभीमः भ्रुकुटीभीषणश्च बभूव। असमयोपस्थितेरिति भावः ॥ ५ ॥

स्वरूपमिति। ततः हरस्यान्तः स्वज्ञानानन्तरं हुताशः अग्निः स्वरूपं निजमूर्त्तिम् आस्थाय आश्रित्य त्रसन् बिभ्यत् बलता प्रबलेन कम्पेन कृतः अञ्जलिर्येन तथोक्तः तथा नितरामत्यर्थं प्रवेपमानः प्रकम्पमानः सन् अथ स्मरारिं हरम् इदं वक्ष्यमाणं वचः व्यक्तं प्रकाशं यथा तथा अभ्युवाच अभ्युवाचेति वा पाठः। त्रासस्खलत्कम्पकृताञ्जलिरिति वा पाठे त्रासेन भयेन स्खलन् वियोगं गच्छन्नित्यर्थः। कम्पेन कृतः अञ्जलिर्येन तथाभूत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

असीति। हे देव! एकस्त्वं जगताम् अधीशः अधीश्वरः असि, नान्य इति शेषः, त्वं स्वर्गं ओकः स्थानं येषां तेषां देवानामित्यर्थः। विपदः निहंसि नाशयसि। हे प्रभो! ततः कारणात् विपत्पातादित्यर्थः। दैत्यवरैः तारकादिभिः विधूताः कम्पिता उपद्रुता इत्यर्थः। सुरेन्द्रः देवराजः प्रमुखोऽग्रणीर्येषां ते देवाः त्वाम् उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

त्वयेति। त्वया प्रियायाः कान्तायाः प्रेमवशंवदेन प्रणयासक्तेन अतएव रहसि एकान्तस्थितेन सता सुरतात् सुरतमाश्रित्येत्यर्थः। ल्यबर्थे पञ्चमी। ऋतूनां शतं व्यतीये अतिवाहितं बहवः काला अतीता इत्यर्थः, सुरेन्द्रः शचीपतिः सुरैः देवैः

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैरभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम्।
उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहङ्गरूपेण विद्वन्! समयोचितेन॥ ९॥
इति प्रभो! चेतसि सम्प्रधार्य
तन्नोऽपराधं भगवन्! क्षमस्व।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी॥ १०॥
प्रभो! प्रसीदाशु सृजात्मपुत्रं
यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात्॥ ११॥

सह तव अवीक्षणेन अदर्शनेन आर्त्तः व्यथितः सन् परम् अत्यर्थं दैन्यं वैक्लव्यं प्राप। व्यतीयेऽत्रभवन्नूतनामिति पाठे हे अत्रभवन् पूज्य! इत्यर्थः। त्वदवीक्षणेनेति पाठे तव अवीक्षणेन अदर्शनेनेति स एवार्थः॥ ८॥

त्वदीयेति। हे विद्वन् जानन्! सर्वान्तर्यामिन्नित्यर्थः। त्वदीयः यः सेवावसरः सेवासमयः तं प्रतीक्षन्ते इति तथोक्तैः त्वत्सेवार्थिभिरित्यर्थः। शक्रमुखैः इन्द्रादिभिः सुरैः अभ्यर्थितः भवत्सकाशं गन्तुं प्रार्थितः अहं समयोचितेन विहङ्गरूपेण पक्षिरूपेणेत्यर्थः। त्वाम् अन्वेष्टुम् उपागतः प्राप्तः॥ ९॥

इतीति। हे भगवन्! हे प्रभो! निग्रहानुग्रहसमर्थ! इति चेतसि सम्प्रधार्य सम्यक् विचार्य्य नः अस्माकं तम् अपराधं छद्मना भवद्विहारदेशगमनरूपं क्षमस्व सहस्व। कथं यूयं समयं न प्रतीक्षाम्बभूव इत्याशङ्क्याह परेति परैः शत्रुभिः अभिभूताः प्रपीडिताः अतएव शरणार्थिनः अमी देवाः किं कालातिपातं कालविलम्बं क्षमन्ते सहन्ते वद नैव इत्यर्थः। आर्त्ताः कालविलम्बी न सहन्ते इति भावः॥ १०॥

प्रभो इति। हे प्रभो! आशु शीघ्रं प्रसीद प्रसन्नो भव, आत्मनः पुत्रं सृज उत्पादय, असौ सुरेन्द्रः देवराजः यं भवत्सृष्टं पुत्रं सेनान्यं सेनापतिं प्राप्य आश्रित्येत्यर्थः स्वर्लोकस्य या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः साम्प्रतं परैर्हृताया इति भावः। प्रभुताम् अधिकारित्वं शत्रुजयेनेति भावः। अवाप्य अधिगम्य तव प्रसादात् अनु-

स शङ्करस्तामिति जातवेदो-
विज्ञापनामर्थवतीं निशम्य ।
अभूत् प्रसन्नः परितोषयन्ति
गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥

प्रसन्नचेता मदनान्तकारः
स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय
व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किञ्चित् ॥ १३ ॥

युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्यथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥

यस्मात् जगतां त्रयं त्रिभुवनमित्यर्थः । पाति पालयति भविष्यत्सामीप्ये लट् । प्रसीदाथेति पाठे अथ प्रसादानन्तरमित्यर्थः । स्वर्गैकलक्ष्मीप्रभुतामिति पाठे स्वर्गस्य एकः अद्वितीयः यः लक्ष्मीप्रभुः तस्य भावस्तां स्वर्गस्यैकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स इति । स शङ्करः इति उक्तप्रकारां ताम् अर्थवतीं सत्यामित्यर्थः जातवेदसः अग्नेः विज्ञापनां निवेदनं निशम्य श्रुत्वा प्रसन्नः प्रीतः अभूत् । तथाहि गिरां वाचाम् ईशाः वागीश्वराः सुवक्तार इत्यर्थः । रुचिराभिः मनोहराभिः गीर्भिः वाग्भिः ईशं प्रभुं परितोषयन्ति प्रसादयन्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नं चेतो यस्य तथोक्तः स मदनान्तकारः स्मरारिः जयिनः जयशीलस्य जयाय शत्रुजयार्थं शक्रस्य सेनाधिपतेः तारकारेः तारकासुरघातकस्य स्वपुत्रस्येत्यर्थः । भवाय जन्मने चेतसि भावि भविष्यत् किञ्चित् व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान् ॥ १३ ॥

युगान्तेति । अथ चिन्तनानन्तरमित्यर्थः ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वगामीत्यर्थः नत्वधोगामि तेन पार्वतीयोनौ न पतितमिति भावः रेतोवीर्य्यं यस्य तथाभूतः स हरः मन्मथरङ्गभङ्गात् कामक्रीड़ायाः भङ्गादित्यर्थः । परिच्युतं स्खलितं युगान्तकालाग्निमिव अविषह्यं सोढुमशक्यं तत्प्रसिद्धम् अमोघम् अव्यर्थं रतान्तरेतः सुरतान्तवीर्य्यं हिरण्यरेतसि अग्नौ आधात् निहितवान् ॥ १४ ॥

अथोष्णवाष्पानिलदूषितान्तं विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम्।
बभार भूम्ना सहसा पुरारिरितः परिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥

त्वं सर्वभक्ष्यो भव भीमकर्मा
कुष्ठाभिभूतोऽनल ! धूमगर्भः ।
इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं
रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥

दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव प्लुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।
वहन् विरूपं वपुरग्ररेतक्षयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥

स पावकालोकरुषा विलक्षां स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।

अथेति । अथानन्तरं रेतोनिधानात्परमित्यर्थः । विशुद्धं पवित्रं समुज्ज्वलमित्यर्थः । आत्मनः देहं सहसा उष्णेन वाष्पानिलेन मुखमारुतेन दूषितः मलिनीकृतः अन्तः उपरिभागः यस्य तथोक्तम् आदर्शमिव दर्पणमिव भूम्ना अतिशयेन पुरारेर्हरस्य रेतःपरिक्षेपेण वीर्य्यसेकेन कुवर्णं मलिनवर्णं बभार दधौ । कुवर्णमित्यत्र विवर्णमिति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

त्वमिति । अद्रिसुता पार्वती रतानन्दस्य सुरतसुखस्य भङ्गात् नाशात् रेतःस्खलनेनेति भावः । रुष्टा कुपिता सती हे अनल ! त्वं सर्वं खाद्यमखाद्यं वा भक्ष्यं यस्य तथाभूतः भीमं भयङ्करं कर्म यस्य तथोक्तः कुष्ठेन रोगविशेषेण अभिभूतः प्रपीड़ितः तथा धूमो गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशः भव इत्थम् अनेन प्रकारेण हुताशनम् अग्निं शशाप अभिशप्तवती ॥ १६ ॥

दक्षस्येति । वह्निः दक्षस्य प्रजापतेः शापेन क्षयी क्षयरोगवान् शशीव चन्द्र इव हिमेन शिशिरेण प्लुष्टः दग्धः क्षयित इत्यर्थः । सरोजकोश इव पद्मकोश इव उग्रस्य हरस्य उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठ इत्यमरः । रेतसां वीर्य्याणां क्षयेन सङ्घातेन विरूपं कुत्सिताकारं वपुः शरीरं वहन् किलेति प्रसिद्धौ निर्जगाम ततः सम्भोगगृहादिति शेषः ॥ १७ ॥

स इति । स हरः पावकस्य अग्नेः आलोकेन सम्भोगसमये इति भावः । शा रुट् कोपः तया विकृतः लज्जितं भाव इत्यर्थः । यस्मात्तथोक्तां तथा स्मरत्रपाभ्यां कामलज्जाभ्यां स्मेरं विनम्रं विनतञ्च वक्त्रं वदनं यस्यास्तादृशीं गिरीन्द्रपुत्रीं

विनोदयामास गिरीन्द्रपुत्रीं शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥
हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्नेत्राञ्जनाङ्कं हृदयप्रियायाः।
द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेनाहरन्मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥१९॥
मन्देन खिन्नाङ्गुलिना करेण कम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात्।
परामृशन् घर्मजलं जहार हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
रतिश्लथं तत्कवरीकलापमंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम्।
स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या स्रजा बबन्धामृतमूर्त्तिमौलिः ॥२१॥

पार्वतीं शृङ्गारः सुरतं गर्भे मध्ये येषां तथोक्तैः मधुरैः मनोहारिभिः वचोभिः विनोदयामास प्रसादितवान्। पावकालोकदर्षेत्यत्र पावकालोकनत इति पाठे पावकस्य अग्नेः आलोकनतः दर्शनात् तादृशसमयो इति भावः। विलक्षां विलज्जिता मित्यर्थः ॥ १८ ॥

हर इति। हरः हृदयप्रियायाः हृदयादपि प्रिया तस्याः प्राणप्रियाया इत्यर्थः। अस्याः पार्वत्याः अकलङ्किनः निष्कलङ्कस्य मुखेन्दोर्वदनचन्द्रस्य सम्बन्धिनं घनघर्मतोयैः घनानि सान्द्राणि यानि घर्मतोयानि प्रस्वेदविन्दव इत्यर्थः। तैः विकीर्णं व्याप्तं नेत्रयोरञ्जनमेव अङ्कः कलङ्कः तं द्वितीयस्य उत्तरीयभूतस्येति भावः। कौपीनस्य स्कन्धलम्बिनो वस्त्रखण्डस्य कौपीनं स्यादधोवस्त्रं योगिनः स्कन्धलम्बि चेति मेदिनी। चलेन अञ्चलेन प्रान्तदेशेन अहरत् अपनीतवान्। हृदयप्रियाया इत्यत्र सदयं प्रियाया इति पाठान्तरम्। अहरदित्यत्र हरन्निति पाठे परश्लोकेनान्वयः कार्य्य इत्यलम् ॥ १९ ॥

मन्देनेति। हरः मन्देन लघुप्रचारेण खिन्ना घर्माक्ता अङ्गुलयः यस्य तादृशेन कम्प्रेण वेपथुमता करेण तस्याः पार्वत्या वदनारविन्दात् घर्मजलं परामृशन् अपनयन् सहेलं सविलासं व्यजनानिलेन जहार शोषयामास ॥ २० ॥

रतिश्लथमिति। अमृतमूर्त्तिश्चन्द्रः मौलौ शिरसि यस्य स चन्द्रशेखर इत्यर्थः। पारिजातात् उद्भवतीति तथोक्तं यत् पुष्पं तन्मय्या स्रजा पारिजातकुसुममालयेत्यर्थः। रत्या सुरतविहारेण श्लथं स्खलितमित्यर्थः अतएव विगलन्ति च्योतन्ति प्रसूनानि पुष्पाणि यस्मात् तथाभूतम् अंसावसक्तं स्कन्धविलग्नं तस्याः पार्वत्याः कवरीकलापं केशपाशं बबन्ध संयमितवान् ॥ २१ ॥

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्रपत्रावलीमिन्दुमुख: सुमुख्या:।
स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोहमन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥

रथस्य कर्णावभि तन्मुखस्य ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात् स:।
जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष ध्रुवं यमारोहति पुष्पचाप: ॥ २३ ॥

तस्या: स कण्ठे पिहितस्तनाग्रां
न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम्।
या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥

कपोलेति। इन्दुश्चन्द्र: मुखे शिरसीति यावत् यस्य तथोक्त: अथवा इन्दुरिव मुखं यस्य तथोक्त: हर: सुमुख्या: सुवदनाया: पार्वत्या: कपोलपाल्यां गण्डलेखायां मृगनाभि: कस्तूर्या: चित्रा मनोहारिणी विविधप्रकारा वा या पत्रावली पत्ररचना तां सिद्धस्य अभीष्टविषये सिद्धिं गतस्य कामस्य जगतां विमुग्धतेऽनेनेति विमोह: स: मन्त्र: तस्य अक्षराणां वर्णानां श्रेणिमिव पङ्क्तिमिव उल्लिलेख उत्कर्षेण लिखितवान् ॥ २२ ॥

रथस्येति। स हर: कर्णौ अभि कर्णसमीपे कर्णयोरिति यावत् तस्या: पार्वत्या मुखस्य रथस्य रथभूतस्य ताटङ्के कर्णाभरणविशेषौ एव चक्रे तयोर्द्वितयं न्यधात् निहितवान् अर्पितवानित्यर्थ:। एष विषमेषु: पञ्चशर: पुष्पचाप: कुसुमधन्वा काम: जगत् जिगीषुर्जेतुमिच्छु: सन् यं पार्वतीमुखरूपं रथम् आरोहति ध्रुवमुत्प्रेक्षे। ताटङ्कभूषितेन पार्वतीमुखेन कामी जगत् जयतीति सम्भाव्यते इति भाव:। उत्प्रेक्षालङ्कार: ॥ २३ ॥

तस्या इति। स हर: तस्या: पार्वत्या: कण्ठे पिहितम् आवृतं स्तनयोरग्रं यया ताभूतां स्तनावरणकारिणीमित्यर्थ:। मुक्ताफलानां मौक्तिकानां हारवल्लीं हारयष्टिं न्यधत्त अर्पितवान्। या हारवल्ली मेरुद्वितयस्य सुमेरुपर्वतद्वयस्य मूर्ध्नि शिरसि स्थितस्य गङ्गाया ओघयुगस्य प्रवाहद्वयस्य लक्ष्मीं श्रियं प्राप उवाह। अत्र एकस्य र्म: कथमन्यत्र गच्छतीति असम्भवद्वस्तुसम्बन्धेन लक्ष्मीमिव लक्ष्मीमित्यौपम्ये पर्यवसानात् निदर्शनालङ्कार: तदुक्तं सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ २४ ॥

नखव्रणश्रेणिवरे बबन्ध नितम्बबिम्बे रशनाकलापम् ।
चलस्वचेतोमृगबन्धनाय मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जनं स
भङ्क्त्वा दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।
नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोपगूढे
कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे सरोरुहाक्ष्याः किल सन्निवेश्य ।
स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्तारुणत्वमक्षालयदिन्दुचूड़ः ॥ २७

भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये सहेलमादर्शतलं विसृज्य ।

नखेति । स्मरारिः शम्भुः नखानां व्रणश्रेणिभिः क्षतपङ्क्तिभिः वरे मनोहरे धरेति पाठे नखव्रणश्रेणीनां धरे नितम्बबिम्बे तस्या इति शेषः चलं चञ्चलं यत् स्वस्य चेतः चित्तं तदेव मृगः तस्य बन्धनाय मनोभुवः कामस्य पाशमिव बन्धनरज्जुमिव रशनाकलापं काञ्चीदाम बबन्ध अर्पितवान् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २५ ॥

भालेक्षणाग्नाविति । स हरः भालेक्षणं ललाटनेत्रमेव अग्निः दीप इति यावत् तत्र स्वयम् अञ्जनं कज्जलं भङ्क्त्वा पातयित्वा स्वाङ्गुलाविति भावः । नवोत्पलाक्ष्याः तस्याः पार्वत्याः दृशोः नेत्रयोः साधु सम्यक् चारु यथा तथा निवेश्य अर्पयित्वा कज्जलेन दृशौ रञ्जयित्वेति भावः । पुलकैर्लोमाञ्चैः उपगूढ़े व्याप्ते विशेषेण नीले श्यामले कण्ठे स्वस्येति शेषः अङ्गुलिम् उज्जघर्ष उद्घृष्टवान् । यथा कश्चिद्दीपकोपरि कज्जलं पातयित्वा स्वस्य कान्ताया नेत्रे रञ्जयित्वा स्वाङ्गुलिं केशादावुद्घर्षति तद्वदिति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २६ ॥

अलक्तकमिति । इन्दुचूड़ः हरः सरोरुहाक्ष्याः पद्मनेत्रायाः पादसरोरुहाग्रे चरणारविन्दप्रान्ते अलक्तकं लाक्षारागं सन्निवेश्य लाक्षारागेण चरणौ रञ्जयित्वेत्यर्थः । स्वस्य आत्मनः मौलौ या गङ्गा तस्याः सलिलेन हस्तस्य अरुणत्वम् अलक्तकरागम् अक्षालयत् क्षालितवान् । अपनीतवानित्यर्थः । इन्दुचूड़ः इत्यत्रेन्दुमौलिरिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

भस्मेति । स हरः भस्मभिर्विभूतिभिरनुलिप्ते आच्छादिते स्वकीये वपुषि शरीरे आदर्शतलं दर्पणाख्यं विसृज्य परित्यज्य विशदीकृत्येति यावत् नेपथ्यलक्ष्म्याः वेश-

नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमदर्शयज्जीवितवल्लभां सः ॥ २८ ॥
प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा सम्भोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।
त्रपावती तत्र घनानुरागं रोमाञ्चदम्भेन बहिर्बभार ॥ २९ ॥
नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपक्लृप्तां सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्य्यमात्मानमुद्भूतविलक्षभावा ॥ ३० ॥

अन्तः प्रविश्यावसरेऽथ तत्र
स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
सुसम्पदोपाचरतां कलाना-
मङ्के स्थितां तां शशिखण्डमौलेः ॥ ३१ ॥

श्रियः परिभावनार्थं परिदर्शनार्थं जीवितवल्लभां प्राणेश्वरीं पार्वतीं सहेलं सविलासम् अदर्शयत् अर्पयामासेति भावः । नेपथ्यलक्ष्म्याः परिभावनार्थमित्यत्र नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थमिति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

प्रियेणेति । सा पार्वती प्रियेण हरेण मणिदर्पणे मणिमये आदर्शे सम्भोगस्य चिह्नानि नखक्षतादीनि यत्र तादृशं स्वस्या वपुः शरीरं विभाव्य निरीक्ष्य त्रपावती लज्जिता सती तत्र प्रिये हरे रोमाञ्चदम्भेन पुलकच्छलेन घनं निविड़म् अनुरागं प्रेम बहिः बाह्यदेशे बभार धृतवती हृदयस्थं प्रेम रोमाञ्चव्याजेन प्रकटयामासेति भावः । अपह्नुतिरलङ्कारः तदुक्तं प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति ॥ २९ ॥

नेपथ्येति । दयितेन प्रियेण हरेण उपक्लृप्तां विन्यस्तां नेपथ्यलक्ष्मीम् अलङ्करणश्रियम् आदर्शतले दर्पणबिम्बे सस्मितम् समन्दहासं विलोक्य उद्भूतः जातः विलक्षभावः सलज्जभावः यस्यास्तथाभूता सती आत्मानम् सौभाग्यं प्रियवाल्लभ्यं विद्यते यासां तथोक्तासु पतिप्रियतमासु नारीष्वित्यर्थः । मध्ये निर्द्धारे सप्तमी धुर्य्यं अग्रणीं अमंस्त मेने ॥ ३० ॥

अन्तरिति । अथ अनन्तरं नेपथ्यरचनात् परमित्यर्थः । स्निग्धे प्रणयवत्यौ वयस्ये सख्यौ विजया जया च आलिः सखी वयस्या चेत्यमरः । अन्तः अभ्यन्तरं प्रविश्य तत्र अन्तर्वेश्मनि शशिखण्डमौलेः हरस्य अङ्के उत्सङ्गे स्थितां तां पार्वतीं कलानां कामोपकरणविशेषाणां सुसम्पदा शोभनया समृद्ध्या उपाचरतां सेवित-

र्वहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु।
व्यु गन्धर्वगणाः सशङ्खस्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः॥ ३२॥
जगुश्च ततः स्वसेवावसरे सुराणां
णांस्तदालोकनतत्पराणाम्।
ग प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी
द्वारि ामास कृताञ्जलिः सन्॥ ३३॥
निवेदय हंसीं करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः।
महेश्वरो मानसराज लं हरो वहिस्तानभि निर्जगाम॥३४॥
सम्भोगलीलालयतः सुहे

दूरे स्थितां तां शशिखण्डमौलिरिति पाठे

वत्यौ। उमां तदीपाचरतां कलाभां
तस्य हरस्य दूरे शिरोव्यतिरिक्ते देशे
तां शशिखण्डः चन्द्रकला मौलौ यस्य तथा
कलासदृशीं ताम् उमाम् उपाचर
समीपे इत्यर्थः। क्रोडे वा स्थितां कलाभां चन्द्र
तामित्यन्वयः॥ ३१॥

नवपाठकाः पिनाकपाणेर्हरस्य
व्युधुरिति। वहिः वाह्यप्रदेशे वैतालिका
नोच्चं मङ्गलगानं माङ्गलिकं
प्रमोदाय हर्षाय चित्रेण चरित्रेण तदीयेन चारु म
सशङ्खस्वनं शङ्खवाद्यपुरः
गीतम् उच्चैः तारस्वरेणेत्यर्थः। व्युधुः चक्रुः गन्धर्वगणाश्च
ामिति पाठे चित्रिता
हरं जगुश्च गीतवन्तश्च। चित्रचरित्रचार्वित्यत्र चित्रितचारुवेदि
तभूमिस्तत्र स्थित
अलङ्कृता सुसज्जितेत्यर्थः। चारुर्मनोहारिणी या वेदिः परिष्कृ
इत्यस्य विशेष
स्येति शेषः। पिनाकपाणेर्विशेषणं स्थितास्येति शेषः। वैतालिका
न्तरं कृता
णम्। सशङ्खस्वनमित्यत्र सशङ्खध्वनिमिति पाठे स एवार्थः॥ ३२॥
ा शेषः।
ततः इति। ततः अनन्तरं नन्दी द्वारि प्रविश्य प्रणतः अथ प्रणामान
णान्
ञ्जलिः सन् स्वस्य चालनः हरस्येत्यर्थः सेवावसरे परिचर्य्यासमये आगतानिनि
तदालोकनतत्पराणां हरदर्शनाभिलाषुकाणामित्यर्थः। सुराणां देवानां ग
निवेदयामास॥ ३३॥

महेश्वर इति। महेश्वरो हरः तां मानसं चित्तमेव मानसं सरः तत्र राजहंसीं
हृदयविहारिणीमिति भावः। अद्रेः तनयां पार्वतीं करे दधानः सन् सम्भोगलीलाल
यतः सम्भोगलीलागृहात् सहेलं सलीलं यथा तथा तान् देवान् अभि अभिलक्ष्येत्यर्थः।

क्रमाद्महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेमुः शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम्।
प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां देवीं च लोकत्रयमातरं ते ॥ ३५ ॥

यथागतं तान् विबुधान् विसृज्य
प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे।
स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य
वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥

मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्तः।
वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ॥ ३७ ॥

स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी रताध्वनारीश्रमशान्तिकारी।

बहिः निर्गमनं देवानां समीपमागमनमित्यर्थः। हर इत्यत्र हसन्निति पाठे महेश्वर-विशेषणम् ॥ ३४ ॥

क्रमादिति। महेन्द्रप्रमुखा इन्द्रादयस्ते देवाः शिरसि निबद्धः अञ्जलिः यैस्तथा-भूताः सन्तः यथा वृद्धक्रमेणेति भावः। महेशं शम्भुं प्रालेयशैलाधिपतेः हिमाद्रेः तनूजां कन्यां लोकत्रयस्य त्रिभुवनस्य मातरं जननीं देवीम् उमाञ्च प्रणेमुः नम-श्चक्रुः ॥ ३५ ॥

यथागतमिति। स वृषाङ्कः हरः तान् विबुधान् देवान् मानक्रियया सम्मान-नेन प्रसाद्य परितोष्य यथागतं विसृज्य प्रस्थाप्य च नन्दिना दत्तभुजः दत्तहस्ताव-लम्बः सन् शैलपुत्र्या पार्वत्या सह वृषम् अधिरुह्य प्रतस्थे चचाल ॥ ३६ ॥

मन इति। मनसोऽपि अतिरिक्तो वेगो यस्य तादृशेन ककुद्मता वृषेण गगन-मेवाध्वा तस्य अन्तः मध्ये प्रतिष्ठमानः गच्छन् गिरीशः हरः विहारे क्रीडायां हेलया विलासेन गतिर्येषां तथाभूतैः वैमानिकैः खेचरैः साञ्जलिभिः सद्भिः ववन्दे नम-स्कृतः। कर्मणि लिट्। गगनाध्वनोऽन्तरित्यत्र गगनाध्वनीन इति पाठे गगन-मार्गचारीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वरिति। स्वर्वाहिन्या मन्दाकिन्या वारिभिर्यो विहारः तेन चरतीति तच्छीलः

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गी मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ॥ ३८ ॥

पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः
कैलासनाम्ना कलिताम्बरांशः ।
धृतार्द्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो
विभूतिधारी स इव प्रपेदे ॥ ३९ ॥

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात् ।
भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
प्रियेषु मानग्रहिला नमस्तु ॥ ४० ॥

मन्दाकिनीशीकरवानित्यर्थः एतेनास्य शैत्योक्तिः । रतान्ते सुरतावसाने नारीणां यः श्रमः तस्य शान्तिकारी शमयितेत्यर्थः । एतेन मान्द्योक्तिः, तथा पारिजातस्य प्रसवैः पुष्पैः प्रसङ्ग आसक्तिर्यस्य तथाभूतः एतेन सौगन्ध्योक्तिः । मरुत् वायुः तौ गिरिजागिरिशौ उमामहेश्वरौ सिषेवे परिचरति स्म ॥ ३८ ॥

पिनाकिनेति । पिनाकिना हरेणापि कलितः स्पृष्टः अम्बरस्य आकाशस्य अंशः स्कन्धदेशः येन तथोक्तः अभङ्गुषः इति भावः । अन्यच कलितः व्याप्तः अम्बरांशः आकाशभागः येन तथाभूतः आकाशमयैकमूर्त्तित्वादिति भावः । अर्द्धः सोमश्चन्द्रः यत्र सोऽर्द्धसोमो हरः धृतः अर्द्धसोमो हरो येन सः हरस्य कैलासवासित्वादिति भावः । अन्यच धृतः गृहीतः अर्द्धसोमः शशिखण्डः येन तथाभूतः, अद्भुतः विचित्रः भोगिनां सुखभोगरतानां भोगः भोग्यं वस्तु इत्यर्थः । यत्र तथाभूतः देवनिलयत्वादिति भावः । अन्यच अद्भुतः भोगिनः भुजङ्गस्य भोगः कायः फणो वा यत्र तथाभूतः भुजङ्गभूषणत्वादिति भावः । भूतभोगिभोग इति पाठेऽपि स एवार्थः । विभूतीः सम्पदः धरतीति तथोक्तः विविधसम्पत्तियुक्तः अन्यत्र विभूतिधारी भस्मावृतशरीरः भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । कैलासनामा स्फटिकाचलेन्द्रः रजतगिरिः स इव निजस्वरूपमिव प्रपेदे प्राप्तः । कर्मणि लिट् । उपमालङ्कारः । विभूतिधारीत्यत्र विभूतिधार इति पाठे स एवार्थः ॥ ३९ ॥

सुविम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-
श्चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
गौर्य्यार्पितस्येव रसेन यत्र
कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ॥ ४१ ॥
यदीयभित्तौ प्रतिविम्बिताङ्ग-
मात्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
[illegible]शासु यत्र प्रतिविम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।

विलोक्येति । यत्र कैलासे स्फटिकस्य भित्तौ कुड्ये आरात् समीपे स्वं निजं प्रतिविम्बं विलोक्य सिद्धाङ्गनाः परस्याः परकीयायाः सपत्न्या इति भावः । भ्रान्त्या भ्रमेण इयं सपत्नी वा अन्या कामिनीति भ्रमबुद्ध्येत्यर्थः । प्रियेषु पतिषु नमत्सु नाहमन्यासक्त इति प्रणतेष्वपीति यावत् मानग्रहिलाः मानवत्यः सत्यः विमुखीभवन्ति कुप्यन्ति ॥ ४० ॥

सुविम्बितस्येति । यत्र कैलासे सुविम्बितस्य सुष्ठु प्रतिविम्बं गतस्य अतएव स्फटिकानाम् अंशुभिः गुप्तिर्गोपनं यस्य तथाभूतस्य उभयोरपि समवर्णत्वात् पार्थक्येनाप्रतीयमानस्येति भावः । चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः कलङ्कनिलयः गौर्य्या पार्वत्या अर्पितस्य कुत्रचिन्निहितस्य कस्तूरिकाया मृगनाभेः शकलस्य खण्डस्य रसेन रागेण लीलां साम्यशोभां करोतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

यदीयेति । यदीयभित्तौ यस्य कैलासस्य भित्तौ करीन्द्राः गजपतयः आत्मानं स्वस्वरूपं प्रतिविम्बिताङ्गम् आलोक्य दृष्ट्वा मत्तानाम् अन्येषां कुम्भिनां गजेन्द्राणां भ्रमतः भ्रान्त्या रुषा क्रोधेन अतिभीमः अत्युत्कटः यः दन्तैरभिघातः भित्तिषु ताडनं तेन व्यसनं दुःखं दन्तभग्नत्वादिजनितां व्यथितामित्यर्थः । वहन्ति भुञ्जते भ्रमज्ञानस्य परिणामदुःखजनकत्वादिति भावः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः तदुक्तं साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति ॥ ४२ ॥

निशास्विति । यत्र कैलासाद्रौ सिद्धवध्वः सिद्धानां देवयोनिविशेषाणां वध्वः

दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहार-
मुक्ताभ्रमं बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥

नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः सुधानिधिर्मूर्द्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्घ्यचूड़ामणितामुपैति शैलाधिनाथस्य शिवालयस्य ॥ ४४

समीयिवांसो रहसि स्मरार्त्ता
रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो
विभान्ति भूयोभिरिवान्विताः स्वैः ॥ ४५ ॥

अङ्गनाः निशासु रजनीषु स्फटिकालयेषु स्फटिकमयहर्म्येषु ताराकुलानि नक्षत्रवृन्दानि प्रतिबिम्बितानि दृष्ट्वा रतान्ते सुरतावसाने च्युतानां त्रुटितानां तारहाराणां समुज्ज्वलहाराणां या मुक्ता मौक्तिकानि तेषां भ्रमं नैतास्तारा: प्रतिफलिता: परमस्माकं हारमौक्तिकान्येवैतानीति भ्रान्तिं बिभ्रति वहन्ति। अत्रापि भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ४३ ॥

नभश्चरीति। नभश्चरीणां खेचरीणां मण्डनस्य अलङ्करणस्य विलासस्य वा यः दर्पणः आदर्शः तस्येव श्रीः शोभा यस्य तथाभूतः सुधानिधिश्चन्द्रः यस्य कैलासस्य मूर्द्धनि शिरसि तिष्ठन् उदयन्नित्यर्थः शैलाधिनाथस्य गिरीशस्य हरस्य शिवः शोभनः आलयः निकेतनं तस्य अनर्घ्यः अमूल्यः यश्चूडामणिः शिरोरत्नं तस्य भावस्ताम् उपैति प्राप्नोति। अथवा यस्य शैलाधिनाथस्य कैलासस्य मूर्द्धनि तिष्ठन् शिवालयस्य हरमन्दिरस्य अनर्घचूड़ामणिताम् उपैतीति योजना। उपमारूपकयोः संसृष्टिः ॥ ४४ ॥

समीयिवांस इति। यत्र कैलासाद्रौ स्मरार्त्ताः कामपीड़िताः सुराः देवाः प्रियाभिः कान्ताभिः सह रहसि विजने रिरंसवः रन्तुमिच्छवः अतएव समीयिवांसः सङ्गताः सन्तः एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजः स्फाटिकभित्तौ प्रतिफलिताङ्गा इत्यर्थः। अतएव भूयोभिर्बहुभिः स्वैरिव स्वदेहैरिवेत्यर्थः अन्विताः अनुगताः विभान्ति राजन्ते उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥

देवोऽपि गौर्य्या सह चन्द्रमौलि-
र्यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभि-
र्मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥

देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य हस्तं समालिङ्ग्य सुविभ्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्टमार्गा पुरोगेण कलं चचाल ॥४७॥

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः
सुदन्तुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।
भ्रुवोपदिष्टः स तु शङ्करेण
तस्या विनोदाय ननर्त्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।

देव इति । देवः चन्द्रमौलिर्हरोऽपि गौर्य्या सह स्फाटिकशैलस्य कैलासस्य शृङ्गे यदृच्छया स्वेच्छया अनारताभिः सन्तताभिर्मनोहराभिः शृङ्गारचेष्टाभिः चिराय चिरं कालं व्यहरत् विजहार ॥ ४६ ॥

देवस्येति । सुष्ठु विभ्रमः विलासो यस्यास्तादृशी श्रीर्यस्यास्तथाभूता सा पार्वती स्मरसूदनस्य कामशत्रोः तस्य हरस्य हस्तं समालिङ्ग्य समाश्रित्य पुरोगेण अग्रगामिना वेत्रभृता वेत्रधारिणा नन्दिना उपदिष्टः प्रदर्शितः मार्गः पन्था यस्यस्तादृशी सती कलं मधुरं यथा तथा चचाल भ्रमति स्मेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

चलच्छिखाग्र इति । शङ्करेण हरेण तस्याः पार्वत्या विनोदाय आनन्दवर्द्धनाय भ्रुवा भ्रूचालनसङ्केतेनेत्यर्थः । उपदिष्टः नृत्यं कुर्विति नियुक्त इत्यर्थः । सुदन्तुरः सुष्ठु बहिर्गतदन्त इत्यर्थः । शुक्लं शुभ्रं सुतीक्ष्णं तुण्डं वक्त्रं यस्य तथाभूतः भृङ्गी चलन्ति शिखाग्राणि चूडाग्राणि यस्य तथाविधः तथा विकटः अङ्गानां भङ्गः यस्य तादृशः सन् ननर्त्त नृत्यं चकार । चलद्विषाण इति पाठे चलत् विषाणं शृङ्गं यस्य तथोक्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

कण्ठस्थलीति । प्रीतेन हृष्टेन प्रभुणा हरेण प्रियस्य दयितस्य कलकलस्य

प्रीतेन तेन प्रभुणा नियुक्ता
काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥

भयङ्करौ तौ विकटं नदन्तौ विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
सरागमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गपीनस्तनपिण्डपीडं ससम्भ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।
प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥

इति गिरितनुजाविलासलीला-
विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कैलासगमनो नाम नवमः सर्गः ।

कान्तायाः गौर्य्याः मुदे आनन्दाय नियुक्ता काली कण्ठस्थल्यां कण्ठदेशे लोला चञ्चला कपालमाला मुण्डमाला यस्यास्तथाभूता सती दंष्ट्राभिः करालं भीषणम् आननं यस्मिन् तद्व यथा तथा अभ्यनृत्यत् अभितो नृत्यति स्म । नियुक्तेत्यत्र प्रणुन्नेति पाठे स एवार्थः ॥ ४९ ॥

भयङ्करावििति । बाला मुग्धा गौरी तौ कालीभृङ्गिणौ भयङ्करौ तथा विकटं नदन्तौ शब्दं कुर्वन्तौ विलोक्य भयेन विह्वलानि विवशानि अङ्गानि यस्याः तादृशी सती प्रसह्य बलात् अनङ्गशत्रोः मदनारेर्हरस्य उत्सङ्गं क्रोड़ं गाढं तथा सरागं यथा तथा आलिलिङ्ग आश्लिष्टवती । सरागमित्यत्र सरङ्गमिति पाठे सरङ्गं सविलासमित्यर्थः ॥ ५० ॥

उत्तुङ्गेति । ईशः शिवः उत्तुङ्गाभ्याम् उन्नताभ्यां पीनाभ्यां पुष्टाभ्यां स्तनपिण्डाभ्यां पीड़ा यत्र तादृशं ससम्भ्रमं सभयं तस्याः गौर्य्याः परिरम्भम् आलिङ्गनं प्रपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणात् पुलकेन लोमाञ्चेन उपगूढः गृहीतः रोमाञ्चिताङ्ग इत्यर्थः । स्मरेण कामेन रूढः जातः प्रमदः उल्लासः यस्य तथाभूतः कामोल्लसित इत्यर्थः । ममाद मत्तो बभूव ॥ ५१ ॥

इतीति । अमृतकरश्चन्द्रः शिरोमणिश्चूड़ारत्नं यस्य तथोक्तः गिरीन्द्रे पर्वतराजे

दशमः सर्गः ।

आससाद सुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वह्निर्महन्महः ॥ १ ॥
सहस्रेण दृशामीशो कुत्सिताङ्गं च सादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्रधूमितमण्डलम् ॥ २ ॥
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयच्चिरं किञ्चित्कन्दर्पद्वेषिरोषजम् ॥ ३ ॥

कैलासे वशिभिः जितेन्द्रियैः गणैः प्रमथैः सह कृतवसतिः कृतावस्थानः एष हरः इतीत्थं गिरितनुजाया गौर्य्या विलासेन या लीला विहारः तस्या विविधाभिर्नैकविधाभिर्भङ्गिभिः प्रकारैः तोषितः प्रीणितः सन् ननन्द आनन्दमलभत । गिरितनुजेत्यत्र गिरिसुतयेति पाठान्तरं तत्र गिरिसुतयेति पृथक् पदं तोषित इत्यस्य कर्तृकारकं बोध्यम् पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ५२ ॥

इति नवमः सर्गः ।

आससादेति । एष वह्निः तीव्रं तीक्ष्णं त्र्यम्बकस्य इदं त्रैयम्बकं शैवमित्यर्थः । महत् महः तेजः वहन् दधानः सन् सदसि सभायां त्रिदशैर्देवैः सह स्थितमिति शेषः सुनासीरम् इन्द्रम् आससाद प्राप । एष इत्यत्र गत्वेति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

सहस्रेणेति । ईशः देवेन्द्रः दृशां नेत्राणां सहस्रेण कुत्सिताङ्गम् अतएव दुर्दर्शनम् असुदर्शनमित्यर्थः धूम्रं कृष्णलोहितवर्णं धूमितं सञ्जातधूमं धूमोद्गारीत्यर्थः । मण्डलम् अवयवो यस्य तादृशम् अग्निं सादरं ददर्श । कुत्सिताङ्गञ्च सादरमित्यत्र द्युसदां सोऽतिसादरमिति पाठे दिवि सीदन्तीति द्युसदः देवाः तेषाम् ईशः स देवराज इत्यर्थः । अतिसादरं क्रियाविशेषणम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वेति । इन्द्रः वह्निं तथाविधं विरूपमिति भावः । दृष्ट्वा क्षुब्धेन व्यथितेन चेतसा कन्दर्पद्वेषिणो हरस्य रोषजं कोपजं किञ्चित् एतत् वैरूप्यमिति शेषः । चिरं बहुक्षणं व्यचिन्तयत् चिन्तयामास ॥ ३ ॥

स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ॥ ४ ॥

हव्यवाह ! त्वयासादि दुर्दशेयं दशा कुतः ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निश्वस्य वचोऽवदत् ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ! ।
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ॥ ६ ॥

अभिगौरीरतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।
कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्वा छद्मविहङ्गं मां सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ! ।
ज्वलज्ज्वालानले होतुं कोपनो माममन्यत ॥ ८ ॥

स इति। स वह्निः विलक्ष्याणि वैकृतदर्शनेन म्लानानि मुखानि येषां तथाभूतैः देवैः क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं वीक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् सुरेन्द्रेण सादरम् आदिनिर्दिष्टम् आसनम् उपाविशत्। स विलक्ष्यमुखैरित्यत्र स्रवज्जलमुखैरिति पाठे स्रवत् गलत् जलम् अश्रु वारि यस्मात् तादृशं मुखं येषां तथाभूतैः देवैरिति विशेषणम् ॥ ४ ॥

हव्यवाहेति। हे हव्यवाह ! अग्ने ! त्वया इयं दुर्दशा दशा कुतः समासादि प्राप्ता इति सुरेन्द्रेण पृष्टः सः अग्निः निश्वस्य वचः वक्ष्यमाणं वाक्यम् अवदत्। दुर्दशेयं दशेत्यत्र सुमहादुर्दशेति पाठे सुमहती दुर्दशेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अनतिक्रमणीयादिति। हे सुरनायक ! सुरेन्द्र ! अनतिक्रमणीयात् अतिक्रमितुमशक्यात् ते तव शासनात् आदेशाद्धेतोः अहं पारावतं वपुः कपोतशरीरं प्राप्य लब्ध्वा अतिसाध्वसात् अतिभयात् वेपमानः कम्पमानः सन् अभि गौरि गौर्यामित्यर्थः। विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः। रतासक्तं रममाणमित्यर्थः। महेश्वरं जगाम अहं स्मरारातेः मदनारेर्हरस्य कालस्येव स्वं रूपम् अतिभयङ्करमिति भावः। आसदम् अपश्यम्। अभिगौरि रतासक्तमित्यत्र अति गौरीरतासक्तमिति पाठे गौर्याम् अतिशयेन रतासक्तमित्यर्थः। स्वं रूपमहमासदमित्यत्र उपान्तमहमासदमिति पाठे उपान्तं समीपमित्यर्थः। युग्मकम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

दृष्टेति। हे जम्भभित् जम्भासुरारे ! सुष्ठु जानातीति सुज्ञः सर्वान्तर्यामीत्यर्थः।

वचोभिर्मधुरैः सार्थैर्विनम्रेण मया स्तुतः।
प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ॥ ९ ॥
शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शङ्करः।
क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासाच्चासतो दुर्निवारतः ॥ १० ॥
परिहृत्य परीरम्भरभसं दुहितुर्गिरेः।
कामकेलिरसोत्सेकाद् व्रीड़या विरराम सः ॥ ११ ॥
रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदामोघं सुदुर्वहम्।
त्रिजगद्दाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ॥ १२ ॥

: हरः छद्मविहङ्गं कपटकपोतं मां दृष्ट्वा कोपनः क्रुद्धः सन् मां ज्वलन् यः
ालस्य ललाटस्य अनलः अग्निः तत्र होतुं दग्धुमित्यर्थः। अमन्यत इयेष। जम्भ-
ादित्यत्र जम्भभिदिति पाठे हे जम्भभित् जम्भभिन्निति इन्द्रसम्बोधनम्। कोपनो
ामन्यतेत्यत्र कोपतोऽयममन्यतेति पाठे अयं हरः कोपतः कोपात्। अन्यत्
मानम् ॥ ८ ॥

वचोभिरिति। मया विनम्रेण विनतेन सता सार्थैः यथार्थैः मधुरैः वचोभिः
तः स देवः प्रीतिमान् प्रसन्नः मयीति शेषः। अभवत् तथाहि स्तोत्रं कस्य जनस्य
ष्टये सन्तोषाय न ? अपि तु सर्वस्यैव तुष्टये भवतीत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थ-
ात् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ९ ॥

शरण्य इति। शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः सकलानां जगतां त्राता रक्षिता
ङ्करः ज्वलतः दीप्यमानस्य क्रोधाग्नेः दुर्निवारतः निवारयितुमशक्यादित्यर्थः।
ासात् यस्त्रासः भयं तस्मात् माम् अत्रायत रक्षितवान्। ग्रासाच्चासत इत्यत्र ग्रास-
सत इति पाठे ग्रासत्रासत इति समस्तं पदम् अर्थस्तु स एव ॥ १० ॥

परिहृत्येति। सः महेश्वरः गिरेः दुहितुः पार्वत्याः परीरम्भरभसम्
ालिङ्गनावेगं परिहृत्य विहाय व्रीड़या लज्जया परपुरुषदर्शनजनितयेति भावः।
ामकेलौ सुरतव्यापारे यः रसः रागः तस्य उत्सेकात् उद्रेकात् विरराम
ावृत्ते ॥ ११ ॥

रङ्गेति। तदा तस्मिन् समये रङ्गस्य सुरतव्यापारस्य भङ्गात् व्यपगमात् च्युतं
ालितम् अमोघम् अव्यर्थं सुदुर्वहं वोढुमशक्यं त्रिजगतां दाहकं रेतः शुक्रं मम

दुर्विषह्येण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।
निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ॥ १३ ॥
रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ! ॥ १४ ॥
इति श्रुत्वा वचो वह्नेः परितापोपशान्तये ।
हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ॥ १५ ॥
तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
किञ्चित् कपोटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ॥ १६ ॥
प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।
देवान् पितृन् मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ॥ १७ ॥

विग्रहं शरीरम् अधि मदात्मनीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणात् न्यधात् निहितवान् । सुदुर्वं मित्यत्र सुदुर्धरमिति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

दुर्विषह्येणेति । अहं तेन दुर्विषह्येण सोढुमशक्येन दहनात्मना अग्निस्वरूपे तेजसा निर्दग्धम् अतएव दुर्वहम् आत्मनः स्वस्य देहं वोढुं धारयितुम् अक्ष संहन्त इति शेषः ॥ १३ ॥

रौद्रेणेति । हे वासव इन्द्र ! रौद्रेण रुद्रसम्बन्धिना अतिमहीयसा महर तेजसा दह्यमानस्य मम प्राणानां परित्राणे परिरक्षणे प्रगुणः अनुकूलः तत्प इत्यर्थः भव ॥ १४ ॥

इतीति । विबुधानां देवानामीश्वरः इन्द्रः इति वचः श्रुत्वा मनसा वह्नेः परितापस्य देहदाहस्येत्यर्थः । उपशान्तये हेतुम् उपायं विचिन्तयामास ॥ १५ ॥

तेजोदग्धानीति । दिवस्पतिः देवराजः पाणिना अस्य वह्नेः तेजसा रौद्रेण शेषः । दग्धानि गात्राणि परामृशन् स्पृशन् तं कपोटयोनिम् वह्निं कपोटयोनि ज्वलन इत्यमरः । किञ्चित् वक्ष्यमाणं वच इत्यर्थः अभाषत उक्तवान् ॥ १६ ॥

प्रीत इति । हे अग्ने ! त्वं स्वाहास्वधाहन्तकारैः स्वाहाकारैः स्वधाकारै हन्तकारैः मन्त्रभेदैः स्वयं प्रीतः सन् देवान् पितृन् तथा मनुष्यान् प्रीणयसे तर्पयसि यतस्त्वम् एकः केवलः तेषां मुखम् असीति अध्याहार्य्यम् ॥ १७ ॥

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषा: ।
भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस्त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश ! त्वयि जुह्वत: ।
तपस्विनस्तप:सिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभु: ॥ १९ ॥
निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगत: पिता ॥ २० ॥
अन्तश्चरोऽसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
ततो जीवितभूतस्त्वं जगत: प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥

त्वयीति । होतार: याज्ञिका: त्वयि हवींषि जुह्वति सम्यक् प्रक्षिपन्ति, तेन ध्वस्तं नष्टं कल्मषं पापं येषां तथाभूता: सन्त: स्वर्गं भुञ्जन्ति अतस्त्वं हि त्वमेव स्वर्गप्राप्तौ कारणम् । भुञ्जन्तीत्यत्र भुञ्जते इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

हवींषीति । हे हुताश ! अग्ने ! तपस्विन: त्वयि मन्त्रपूतानि हवींषि जुह्वत: अर्पयन्त: सन्त: तपसां सिद्धिं साफल्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति अत: त्वं तपसां प्रभु: अधीश्वर: ॥ १९ ॥

निधत्से इति । त्वम् अर्काय सूर्य्याय सूर्य्यदेवोद्देशेनेति भाव: । प्रक्षिप्तं हविरित्यर्थ: । निधत्से तस्मै ददासीति यावत् स: अर्क: पर्जन्य: जलद: सन् अभिवर्षति तत: वर्षणात् अन्नानि उत्पद्यन्ते इति शेष:, तेभ्य: अन्नेभ्य: प्रजा लोका जीवन्तीति शेष: । तेन हेतुना त्वं जगत: पिता पालकोऽसि उक्तञ्च अग्नौ प्रास्ताहुति: सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा इति । निधत्से इत्यत्र नयसे इति पाठे स एवार्थ: । प्रजास्तेभ्य इत्यत्र प्रजायन्ते इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अन्तश्चर इति । त्वं भूतानां देहिनाम् अन्तश्चर: अन्तर्व्यापी असि, तानि भूतानि त्वत्त: भवन्ति सम्पद्यन्ते च । तत: कारणात् त्वं जगत: जीवितभूत: जीवनस्वरूप: प्राणद: जीवनदश्चासि । त्वत्तो भवन्ति चेत्यत्र त्वद् बलवन्ति चेति पाठे तानि भूतानि त्वत् त्वत्त: सकाशादित्यर्थ: । बलवन्ति तेजस्वलानि भवन्तीत्यर्थ: । ततो जीवितभूयस्त्वमिति पाठे त्वत्त: सकाशात् जगत: जीवितभूयस्त्वं प्रायेण जीवनधारणमित्यर्थ: ॥ २१ ॥

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।
कार्य्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥ २२ ॥
अमीषां सुरसङ्घानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ! ॥ २३ ॥
देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २४ ॥
गङ्गां तद्गच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ! ।
कार्य्येष्ववश्यकार्य्येषु सिद्धये चिप्रकारिता ॥ २५ ॥
शम्भोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
त्वत्तः स्मरद्विषो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ॥ २५ ॥
इत्युदीर्य्य सुनासीरो विरराम स चानलः ।

जगत इति । त्वम् अस्य सकलस्य जगतः एकः केवलः मुख्यो वा एके मुख्यान्य-केवला इत्यमरः । उपकारकृत् उपकारकः असि, तत्र तत्त्वः अन्यः को जनः तव जगति कार्य्यस्य उपपादने साधने प्रगल्भते समर्थयते शक्नोतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अमीषामिति । हे अनल ! एकः त्वम् अमीषां सुरसङ्घानां देववृन्दानाम् अर्थसमर्थने कार्य्यसाधने समर्थ इति शेषः, ननु सत्यमेतत् किन्तु विपन्मां बाधते इत्यत आह विपत्तिरिति उपकारव्रतिनः उपकारपरस्य जनस्य विपत्तिरपि सम्यक् श्लाघ्या प्रशंसनीया परोपकारसाधने विपदपि वरमिति भावः ॥ २३ ॥

देवीति । पूर्वम् अस्माभिः भक्त्या प्रतोषिता प्रसादिता देवी भागीरथी गङ्गा निमज्जतः स्नानं कुर्वतः तव उदीर्णम् अत्युत्कटं तापं निर्वापयिष्यति नाश-यिष्यति ॥ २४ ॥

गङ्गामिति । हे हव्यवाहन ! अग्ने ! तत् तस्मात् गङ्गां गच्छ विलम्बं मा कार्षीः न कुरु । अवश्यकार्य्येषु कार्य्येषु क्रियासु चिप्रकारिता द्रुतकारित्वं सिद्धये भवतीति शेषः । विलम्बमित्यत्र विषादमिति पाठे विषादं दुःखमित्यर्थः । कार्य्येष्वित्यत्र अर्थेष्विति पाठे स एवार्थः ॥ २५ ॥

शम्भोरिति । सैव देवी सुरापगा गङ्गा शम्भोरीश्वरस्य अम्भोमयी जलमयी

तद्विसृष्टस्तमापृच्छ्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ॥ २७ ॥
हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी।
तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषक्लेशनाशिनी ॥ २८ ॥
स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता।
उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गतारिणी ॥ २९ ॥
महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी।
सरागान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मधारिणी ॥ ३० ॥
विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता।

मूर्त्तिः, अतएव त्वत्तः सकाशात् अरहितः कामशत्रोः शिवस्य दुर्भरं दुर्वहं वीजं धारयिष्यति ॥ २६ ॥

इतीति। सुनासीरः देवेन्द्रः इति वाचम् उदीर्य उक्त्वा विरराम। स च अनलः अग्निः तेन सुनासीरेण विसृष्टः विमुक्तः तं देवेन्द्रम् आपृच्छ्य सम्भाष्य स्वर्धुनीं गङ्गामभिप्रतस्थे चलितः। तमापृच्छ्येत्यत्र तमामन्त्रेति पाठे स एवार्थः ॥ २७ ॥

हिरण्यरेतसेति। तेन हिरण्यरेतसा वह्निना तीर्णाध्वना गतमार्गेण सता सा देवी निःशेषक्लेशनाशिनी अशेषतापनिवारिणी स्वर्गतरङ्गिणी गङ्गा प्रपेदे प्राप्ता। निःशेषक्लेशनाशिनीत्यत्र निःशेषाघविनाशिनीति पाठे सर्वपापनाशिनीत्यर्थः ॥ २८ ॥

त्रिभिर्गङ्गां विशिनष्टि स्वर्गेत्यादि। स्वर्गस्य आरोहणे निःश्रेणी सोपानपङ्क्तिः, मोक्षमार्गस्य मुक्तिपथस्य अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी। उदाराणां महतां दुरितानां पापानाम् उद्गारस्य प्रसरस्य हारिणी नाशिनी। दुर्गस्य संसाररूपस्य तारिणी निस्तारकारिणी ॥ २९ ॥

महेश्वरेति। महेश्वरस्य जटाजूटे कपर्दे वसतीति तथोक्ता, पापनाशिनी दुरितक्षयकारिणी, सरागाणां विषयाभिलाषिणाम् अन्वयस्य वंशस्यापि निर्वाणकारिणी मोक्षसाधनी, धर्मधारिणी धर्मरक्षिणीत्यर्थः। सरागान्वयनिर्वाणकारिणीत्यत्र सागरान्वयनिर्वाणकारिणीति पाठे सागरान्वयस्य सगरवंशस्य निर्वाणकारिणी मुक्तिदायिनीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विष्ण्विति। विष्णोः पादोदकात् पादसलिलात् उद्भूता ब्रह्मलोकात् उपागता

त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ॥ ३१ ॥
जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुत्थितैः ।
आजुहावार्थसिद्ध्यै तं सुप्रसादधरेव सा ॥ ३२ ॥
सम्मिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिरुन्मदैः ।
ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ॥ ३३ ॥
कल्लोलैरुन्नतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।
प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ॥ ३४ ॥
अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।

पतिता, तथा त्रिभिः स्रोतोभिः स्वर्गमर्त्यपातालगामिभिरिति भावः । भुवनत्रयम् अश्रान्तं सततं पुनाना पवित्रीकुर्वतीत्यर्थः । पुनानेत्यत्र पुनातीति पाठे पुनाति पवित्रीकरोतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

जातवेदसमिति । सा भागीरथी सुप्रसादधरेव सुप्रसन्नेव समुत्थितैः ऊर्मयः हस्ता इव तैः आयान्तम् आगच्छन्तं तं जातवेदसम् अग्निम् अर्थसिद्ध्यै कार्य्यसिद्ध्यर्थम् आजुहाव आहूतवती । समुत्थितैरित्यत्र समुच्छ्रितैरिति पाठे स एवार्थः । अर्थसंसिद्ध्यै इत्यत्र अस्य संसिद्ध्यै इति पाठे अस्य अग्नेः संसिद्ध्यै सम्यक् सिद्धये इत्यर्थः । सुप्रसादधरेव इत्यत्र सुप्रसादादरैवेति पाठे सुष्ठु प्रसाद आदरश्च यस्याः तादृशी वेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

सम्मिलद्भिरिति । सा सम्मिलद्भिः सङ्गच्छमानैः कलं मधुरं कूजद्भिः शब्दायमानैः उन्मदैः सञ्जातोल्लासैः मरालैः हंसैः उपलक्षिता सती श्रेयांसि शुभानि ददे तुभ्यमिति शेषः । दुःखानि निहन्मि नाशयामि तवेति तम् अग्निम् अभ्यधात् हंसानां रुतव्याजेन उवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कल्लोलैरिति । स्वर्धुनी गङ्गा प्रीतेव प्रसन्नेव उन्नतैः उत्थितैः आनन्दादिति भावः । तटम् अभिद्रुतैः अभिधावितैः कल्लोलैः तरङ्गैः तम् अर्वाचीनं जडं रौद्रतेजसा विमूढमिति यावत् जातवेदसम् अग्निम् अभीयाय उपाजगाम । प्रीतेवेत्यत्र प्रीत्येवेति पाठे प्रीत्या प्रणयेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथेति । अथ अनन्तरम् अभ्युपेतः अभितः समुपेतः गङ्गयेति शेषः । तापार्तः अनलः निममज्ज किलेति प्रसिद्धौ । तथाहि विपदा परिभूताः आर्त्ता जनाः

विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ॥ ३५ ॥
गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि।
स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यभारिणि तारिणि ॥ ३६ ॥
तत्र माहेश्वरं धाम सञ्चक्राम हविर्भुजः।
गङ्गायामुत्तरङ्गायामन्तस्तापविपद्धृति ॥ ३७ ॥
कृशानुरेतसो रेतस्याहृते सरिता तया।
निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन् बहु ॥ ३८ ॥

विलम्बितुं किं व्यवस्यन्ति पारयन्ति ? नैवेत्यर्थः येन केनापि प्रकारेण तापशान्तये यतन्ते एवाविलम्बमित्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। अभ्युपेत इत्यत्राभ्युपेत्येति पाठे अनलः तापार्त्तः अभ्युपेत्य समीपं गत्वेति योज्यम् ॥ ३५ ॥

गङ्गेति। सः अनलः कल्याणकारिणि शुभकारिणि श्रमहारिणि तापनिवारिणि पुण्यानां भारः समूहः विद्यते अस्या इति पुण्यभारिणि पवित्रकारिणीत्यर्थः। तारिणि पापेभ्यः उद्धारिणीत्यर्थः। गङ्गावारिणि गङ्गाजले मग्नः अवगाढ़ः सन् निर्वृतिं सुखं सन्तापाभावमित्यर्थः प्राप। पुण्यभारिणीत्यत्र पुण्यकारिणीति पाठः ॥ ३६ ॥

तत्रेति। हविर्भुजः अग्निः तत्र उत्तरङ्गायां कल्लोलिन्याम् अन्तस्तापः मनोव्यथा एव विपद् तां हरति नाशयतीति अन्तस्तापविपद्धृत् तस्यां गङ्गायां माहेश्वरं रौद्रं धाम तेजः सञ्चक्राम सन्निदधे। अन्ये तु द्वितीयार्द्धं गङ्गायामिद्धभङ्गायामन्तस्तापविपद्भृत इत्येवं पठन्ति तत्र इद्धाः समृद्धाः बहुला इत्यर्थः। भङ्गास्तरङ्गा यस्यास्तथाभूतायां भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वेत्यमरः। अन्तस्ताप एव विपद् तया भृतः अभिभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

कृशान्विति। कृशानुरेतसः शम्भोः रेतसि शुक्रे तया सरिता गङ्गया आहृते सादरं गृहीते इत्यर्थः। हव्यवाहः अग्निः बहु सौख्यम् आनन्दं वहन् लभमानः ततः गङ्गायाः निश्चक्राम चचाल। आहृते इत्यत्राहृते इति पाठे आहृते संगृहीते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सुधासारैरिवाम्भोभिरभिषिक्तो हुताशनः।
यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ॥ ३९ ॥
सा सुदुर्विषहं गङ्गा धाम कामजितो महत्।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ॥ ४० ॥
वहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः।
हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ॥ ४१ ॥
तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि।
समुदश्चन्ति चण्डानि दुर्धराणि बभार सा ॥ ४२ ॥
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किञ्चिदभ्युदयोन्मुखे।
जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातुं सुरापगाम् ॥४३॥

सुधेति। अथ अनन्तरं हुताशनः सुधाया अमृतस्य आसारैरिव धाराभिरिव अम्भोभिर्गाङ्गैः सलिलैः अभिषिक्तः कृतस्नानः अतएव परां महतीं निर्वृतिं सन्तोषम् आदधत् लभमानः सन् यथागतं जगाम। अभिषिक्त इत्यत्र परिषिक्त इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

सेति। सा व्योमवाहिनी आकाशचारिणी गङ्गा मन्दाकिनीत्यर्थः। दुर्विषहम् असह्यं कामजितः शङ्करस्य महत् धाम वीर्य्यम् आदधाना धारयन्ती परितापं सन्तापम् अवाप प्राप्तवती। गङ्गेत्यत्र काममिति पाठे कामं सम्यगिति आदधानेति अवापेति च क्रियाविशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ ४० ॥

वह्निरिति। जलजन्तवः जलचराः प्राणिनः आर्त्ताः व्यथिताः सन्तः युगान्ताग्नेः कल्पान्तानलस्य शिखाशतैः तप्तानीव उष्णानि अस्या गङ्गाया जलानि हित्वा परित्यज्य वहिः निर्जग्मुः प्रस्थिताः ॥ ४१ ॥

तेजसेति। सा गङ्गा तेन रौद्रेण तेजसा तप्तानि समुदश्चन्ति समुत्पतन्ति चण्डानि उग्राणि अतएव दुर्धराण्यपि दुर्वहाण्यपि सलिलानि बभार धृतवती ॥४२॥

जगदिति। माघे मासि जगतां चक्षुषि नयनस्वरूपे चण्डांशौ उष्णकिरणे सूर्य्ये किञ्चित् ईषत् अभ्युदयोन्मुखे प्रत्यूषे इति भावः। षट् कृत्तिकाः तदाख्यनक्षत्राधिदेव्यः स्नातुं सुरापगां गङ्गां जग्मुः ॥ ४३ ॥

शुभ्रै रभ्रङ्कषैरूर्मिशतैः स्वर्गनिवासिनाम्।
कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकम्॥ ४४॥
सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम्।
वर्हिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः॥ ४५॥
ब्रह्मध्यानपरैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः।
योगनिद्रागतैर्योगपट्टबन्धैरुपाश्रिताम्॥ ४६॥

अथ सुरापगां विशिनष्टि चतुर्भिः श्लोकैः शुभ्रैरित्यादिभिः। शुभ्रैः अभ्रङ्कषैः गगनस्पर्शिभिः ऊर्मिशतैः तरङ्गनिचयैरित्यर्थः। स्वर्गनिवासिनां देवानाम् आलोकः दर्शनम् अवगाहः स्नानम् आचमनं पानम् आदिना स्पर्शनपरिग्रहः एतत् सर्वं कथयन्तीमिव मामवलोकयत, मयि अवगाहध्वं मां पिवत स्पृशत च इत्येवं तरङ्गहस्तसंज्ञया वदन्तीमिवेत्यर्थः। स्वर्गनिवासिनामित्यत्र स्वर्गगमनं सतामिति तथा कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिकमित्यत्र कथयन्तीमिवालोकावगाहाचमनादिनेति पाठे आलोकावगाहाचमनादिना सतां साधूनां स्वर्गगमनं कथयन्तीमिव मे मम आलोकादिकं कुर्वन्ति ते स्वर्गं गच्छन्तीति तरङ्गहस्तसंज्ञया वेदयन्तीमिवेत्यर्थः॥ ४४॥

सुस्नातानामिति। सुस्नातानां सुखेन कृतस्नानानां मुनीन्द्राणां देवर्षीणां बलिकर्मणि पूजनक्रियायाम् उचितैः दूर्वाभिरक्षताभिरातपतण्डुलैश्च अन्वितैः युक्तैः पुष्पाणाम् उत्करैः समूहैः वर्हिः अलम् अत्यर्थं कीर्णं व्याप्तं तीरं यस्यास्तथाभूताम्॥ ४५॥

ब्रह्मेति। ब्रह्मणः परमात्मनः ध्यानं परं प्रधानं येषां तादृशैः परमात्मचिन्तनपरैरित्यर्थः। योगः जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं परं प्रधानं येषां तथाभूतैः योगिभिरित्यर्थः। ब्रह्मासनम् आसनविशेषः तत्र स्थितैः योग एव निद्रा अभिनिवेशविशेषः तां गतैः प्राप्तैः तथा योगपट्टं बध्नन्ति धारयन्तीति तथाविधैः पुरुषैरिति शेषः उपाश्रितां सेविताम्। ब्रह्मासनस्थितैरित्यत्र पद्मासनस्थितैरिति पाठे पद्मासनम् आसनविशेषस्तत्र स्थितैरित्यर्थः। योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगबद्धैरिति पाठे योगनिद्रां गतैरिति असमस्तं पदम्। भोगिनां भुजङ्गानां भोगैः शरीरैः बद्धाः युक्ताखैः कृतसर्पयज्ञोपवीतैरित्यर्थः॥ ४६॥

पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिस्थैः सूर्य्यसम्बद्धदृष्टिभिः।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम्॥ ४७॥
अथ दिव्यां नदीं देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ताः।
कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी॥ ४८॥
चन्द्रचूड़ामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि।
यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्दधुस्ता मुदा हृदि॥ ४९॥
दिव्यां विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम्।
निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रह्वास्ता ववन्दिरे॥ ५०॥
सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सतीम्।

पादाङ्गुष्ठेति। पादाङ्गुष्ठेन भूमिस्थैः स्पृष्टभूतलैरित्यर्थः। सूर्य्ये सम्बद्धा निहिता दृष्टिर्यैस्तथाभूतैः अनन्यदृष्ट्या सवितारं निरीक्षमाणैरित्यर्थः। परं ब्रह्म परमात्मानं गृणद्भिः जपद्भिः ब्रह्मर्षिभिः उपसेविताम् अधिष्ठितामित्यर्थः। सूर्य्य-सविष्टदृष्टिभिरिति पाठे तथैवार्थः॥ ४७॥

अथेति। अथानन्तरं ताः कृत्तिकाः दिव्यां नदीं विलोक्य अभ्यनन्दन् सन्तोष-मलभन्त, तथाहि एषा पीयूषवाहिनी अमृतनिष्यन्दिनी गङ्गा दृष्टा सती कं जनं न अभिनन्दति? सर्वमेवेत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः। दिव्यां नदीमित्यत्र देवीं धुनीमिति पाठे धुनीं नदीं देवीं गङ्गामित्यर्थः॥ ४८॥

चन्द्रचूड़ामणिरिति। देवश्चन्द्रचूडामणिः शम्भुः मूर्द्धनि शिरसि याम् उद्वहति धत्ते, तथा यस्याः विलोकनं दर्शनं पुण्यं पवित्रं ताः कृत्तिकाः मुदा आनन्देन तां गङ्गां हृदि मनसि श्रद्दधुः विश्वसितवत्यः पूज्येयमिति विश्वासं जग्मुरित्यर्थः॥ ४९॥

दिव्यामिति। ताः कृत्तिकाः सुप्रह्वाः अतिविनताः सत्यः मूर्द्ध्ना शिरसा दिव्यां स्वर्गीयां निर्धूतकल्मषां पापनाशिनीम् अतएव निर्वाणपददेशिनीं मुक्तिदायिनीं देवीं विष्णुपदीं विष्णुपादोद्भवां गङ्गां ववन्दिरे प्रणेमुः। दिव्यामित्यत्र दिष्ट्येति पाठे दिष्ट्या भाग्येन। निर्धूतकल्मषा भूत्वेति पाठे निर्धूतकल्मषा ध्वस्तपापा इति ता इत्यस्य विशेषणम्॥५०॥

सौभाग्यैरिति। ताः कृत्तिकाः अत्र गङ्गातीरे स्थिता इति शेषः। सौभाग्यैः खलु शुभादृष्टैरेव सुप्रापां सुलभां मोक्षस्य प्रतिभुवं दानप्रतिभूस्वरूपामित्यर्थः।

भक्त्यात्र तुष्टुवुस्तां ताः श्रद्दधाना दिवो धुनीम् ॥ ५१ ॥
मुक्तिस्त्रीसङ्गदूत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।
प्रक्षालितमलाः सस्नुः सुस्नातास्तपसान्विताः ॥ ५२ ॥
स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।
चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ॥ ५३ ॥
कृशानुरेतसो रेतस्तासामभिकलेवरम् ।
अमोघं सञ्चचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ॥ ५४ ॥
रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।

सतीं शोभनां दिवः स्वर्गस्य धुनीं नदीं तां गङ्गां श्रद्दधानाः सत्यः तुष्टुवुः स्तुतवत्यः । सुपापामित्यत्र सम्प्राप्तामिति पाठे सम्यक् प्राप्तां लब्धामित्यर्थः । सतीमित्यत्र सतामिति पाठे सतां साधूनां मोक्षप्रतिभुवमित्यन्वयः । दिवो धुनीमित्यत्र सिषेविरे इति पाठे सिषेविरे सेवितवत्यश्चेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

मुक्तीति । सुस्नाताः शोभने यथाविधीति भावः स्नातं स्नानम् अवगाहनं भावे क्तप्रत्ययः । यासां विधिपूर्वकस्नानकारिण्य इत्यर्थः । तपसान्विताः तपःपरायणास्ताः कृत्तिकाः तत्र गङ्गायां मुक्तिरेव स्त्री तस्याः सङ्गे समागमे यत् दूत्यं दूतकर्म तत् जानन्तीति तथोक्तैः मुक्तिसाधनैरिति भावः । विमलैः निर्मलैः जलैः प्रक्षालितमलाः अवकृष्टकलुषाः सत्यः सस्नुः स्नानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्नात्वेति । ताः कृत्तिकाः परिपचेलिमैः परिपक्वैः भाग्यैः सुलभ्यायां सुप्रापायां तत्र गङ्गायां स्नात्वा मुदा हर्षेण स्वम् आत्मानं बहु यथा तथा चरितार्थं कृतार्थं मेनिरे अमन्यन्त । सुलभ्यायामित्यत्र सुरम्यायामिति पाठे सुरम्यायां मनोहारिण्यामित्यर्थः । चरितार्थं स्वमात्मानमित्यत्र चरितार्थमिवात्मानमिति पाठे आत्मानं चरितार्थमिवेत्यर्थः । तत्तु न शोभनं चरितार्थताया वास्तविकत्वेन सम्भावनाया अयुक्तत्वादिति ध्येयम् ॥ ५३ ॥

कृशानुरेतस इति । अथ गङ्गायाम् अवगाहनाद्धेतोः तासां षण्णां कृत्तिकानाम् अभिकलेवरं कलेवरेषु शरीरेषु विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । सद्यः तत्क्षणात् कृशानुरेतसः शम्भोः अमोघम् अव्यर्थं रेतः शुक्रं सञ्चचार प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

रौद्रमिति । ताः कृत्तिकाः रौद्रं शैवं दहनात्मकम् अग्निमयम् अतएव सुदुर्धरं

परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ॥ ५५ ॥
अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्भसो वहिरातुराः ।
अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ॥ ५६ ॥
अमोघं शाम्भवं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।
तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५७ ॥
सुस्ना विज्ञाय ता गर्भभूतं तद्वोढुमक्षमाः ।
विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया ह्रिया ॥ ५८ ॥
ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।
तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययुः ॥ ५९ ॥

सुखेन धर्त्तुमशक्यं धाम तेजः दधानाः सत्यः विषाम्बुधौ विषसागरे मग्ना इव परितापम् अवापुः प्राप्नवत्यः ॥ ५५ ॥

अक्षमा इति । दुर्वहं वोढुमशक्यं तद्धाम वोढुमक्षमाः अशक्ताः अतएव आतुराः व्यथिताङ्गाः कृत्तिकाः अन्तर्ज्वलन्तम् अग्निं दधाना इव धारयन्त्य इव अम्भसः जलात् वहिः निर्ययुः उत्तस्थुरित्यर्थः । अन्तस्ता इत्यत्र अन्तस्थमिति पाठे अन्तस्थं शरीरान्तर्वर्त्तिनमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अमोघमिति । तासां कृत्तिकानाम् अभ्युदरम् उदरेषु विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । सद्यः अवगाहनक्षणेनैवेत्यर्थः नद्या गङ्गया उज्झितं परित्यक्तं महत् अमोघम् अव्यर्थं दीप्तं ज्वलत् शाम्भवं रौद्रं वीजं स्थितं सत् गर्भत्वं कुक्षिस्थजीवत्वम् आगमत् प्राप । नद्योज्झितमित्यत्र नद्या स्थितमिति पाठः । दीप्तमित्यत्र तीव्रमिति वा पाठः ॥ ५७ ॥

सुस्ना इति । सुस्नाः सुष्ठु स्नानवत्यः तत् तेजः वोढुं धारयितुम् अक्षमाः ताः कृत्तिकाः गर्भभूतं विज्ञाय सद्यः तत्क्षणं भर्तृभिया पतिभयेन लज्जया च गाढम् अत्यर्थं विषादम् अदधुः अगमन् ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ताः कृत्तिकाः शरवणे तदाख्ये शराख्यतृणकानने भयेन भर्त्तुरिति शेषः । व्रीडया लज्जया च सार्धं सह तत् गर्भजातं गर्भस्थजीवमित्यर्थः । उत्सृज्य त्यक्त्वा स्वान् गृहान् अभिनिर्ययुः अभ्यगच्छन् । सार्धं भयेनेत्यत्र शापभयेनेति पाठे शापभयेन भर्त्तुरभिसम्पातभयेनेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ताभिस्तचामृतकरकलाकोमलं भासमानम्
तद्विचिप्तं चणमभिनभोगर्भमभ्युज्जिहानैः ।
स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानै-
र्वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्पर्धयेवाजनीव ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ।

एकादशः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समग्रैः प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
तं पाययामास सुधातिपूर्णं सुरापगा स्वं स्तनमाशु मूर्त्ता ॥१॥

ताभिरिति । ताभिः कृत्तिकाभिः तत्र शरवणे विचिप्तं विमुक्तम् अमृतकरस्य चन्द्रस्य कलेव कोमलं मृदुलं भासमानं जलोपरि तिष्ठदित्यर्थः । अभिनभो गर्भं गगनान्तरे इत्यर्थः विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । अभ्युज्जिहानैः अभ्युत्थितैः दिनपतिशतस्पर्धमानैः शतसूर्य्यातिशयिभिरित्यर्थः । अमानैः अपरिमितैः स्वैः निजैः तेजोभिः तथा षड्भिर्वक्त्रैः वदनैः उपलचितं सत् स्मरहरः शिव शिव एव गुरुः पिता तस्य स्पर्धयैव जिगीषयैवेत्यर्थः अजनीव उदपद्यतेव पितुः पञ्चाननत्वादिति भावः । दिनपतिशतस्पर्धमानैरित्युपमाया अजनीवेत्युत्प्रेचायाः द्वयोरनपेचतया स्थितेः संसृष्टिः । उक्तञ्च मिथोऽनपेचयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते इति । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मो भनौ तौ गयुग्ममिति ॥ ६० ॥

इति दशमः सर्गः ।

अभ्यर्थ्यमानेति । समग्रैः सर्वैः प्रह्वैः विनतैः सुरेन्द्रप्रमुखैः इन्द्रादिभिर्विबुधैः देवैः उपेत्य उपगम्य अभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमाना अनुरुध्यमानेत्यर्थः । सुरापगा मन्दाकिनी मूर्त्ता मूर्त्तिमती सती आशु शीघ्रं तं सुतं सुधातिपूर्णम् अमृतरसं स्वं स्तनं पाययामास । स्वं स्तनमाशु मूर्त्तेत्यत्र स्वस्तनमाशु धात्रीति पाठे धात्री उपमाता सती स्वस्तनं पाययामासेति सम्बन्धः । सर्गेऽस्मिन् उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

पिबन् स तस्याः स्तनयोः सुधौघम्
क्षणं क्षणं साधु समेधमानः ।
प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरेत्य
निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥

भागीरथीपावककृत्तिकानामानन्दबाष्पाकुललोचनानाम् ।
तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत् परस्परं प्रौढ़तरो विवादः ॥३॥

अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।
नभो विमानेन विगाहमानो मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥४॥

निसर्गवात्सल्यवशाद्विवृद्ध-
चेतःप्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।
अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ
षड़ाननं षड्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

पिबन्निति । सः अर्भकः तस्याः सुरापगायाः स्तनयोः सुधौघम् अमृतचयं पिबन् क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं साधु सम्यक् समेधमानः संवर्द्धमानः तथा षड्भिः कृत्तिकाभिः एत्य आगत्य निषेव्यमाणः लाल्यमानः सन् कामपि अनिर्वचनीयाम् । आकृतिं प्राप खलु प्राप्तवानेव । षड्भिरेत्येत्यत्र षड्भिरेवेति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

भागीरथीति । आनन्दवाष्पेण आकुलानि पूर्णानीत्यर्थः । लोचनानि यासां तथाभूतानां भागीरथी च पावकश्च कृत्तिकाश्च तासां तं दिव्यं नन्दनं पुत्रम् उपात्तुं प्राप्तुं परस्परं प्रौढ़तरः अतिप्रबलः विवादः विरोधः ममायं पुत्रः ममायं पुत्र इत्येवंरूप इति भावः आसीत् ॥ ३ ॥

अत्रान्तरे इति । अत्रान्तरे अस्मिन्नवसरे शिवः पर्वतराजपुत्र्या गौर्या समं सह स्वैरविहारहेतोः यथेच्छविहारार्थं मनोजवेन विमानेन देवयानेन नभः आकाशं विगाहमानः सञ्चरन् तत्र भागीरथीतीरे जगाम ॥ ४ ॥

निसर्गेति । गिरिजागिरीशौ गौरीश्वरौ निसर्गेण स्वभावेन यत् वात्सल्यं स्नेहः तद्वशात् विवृद्धः विशेषेण वृद्धिं गतः चेतसः प्रमोदो ययोः तथोक्तौ अतएव गलन्ति अश्रूणि येभ्यः तादृशानि नेत्राणि ययोस्तथाभूतौ सन्तौ षड्दिनजातमात्रं तं षड़ा-

अथाह देवी शशिखण्डमौलिम्
कोऽसौ शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्य्या ॥ ६ ॥

स्वर्गापगासावनलोऽयमेताः
षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
पुत्रो ममायं न तवायमित्थम्
मिथ्येतिवैलच्यमुदाहरन्ति ॥ ७ ॥

एतेषु कस्येदमपत्यमीशाखिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ॥ ८ ॥
श्रुत्वेति वाक्यं हृदयप्रियायाः कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।

ननम् अपश्यतां दृष्टवन्तौ । निसर्गवात्सल्यवशाद्विरूढचेतःप्रमोदौ इत्यत्र निसर्गवात्सल्यविरूढचेतःपृथुप्रमोदाविति पाठे निसर्गवात्सल्येन विरूढः चेतसः पृथुः महान् प्रमोदः ययोस्तादृशावित्यर्थः । षड्दिनजातमात्रमित्यत्र तद्दिनजातमात्रमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

अथेति । अथानन्तरं देवी गौरी शशिखण्डमौलिं चन्द्रशेखरम् आह अब्रवीत् कः असौ पुरस्तात् अग्रतः दिव्यवपुः शिशुः दृश्यते इति शेषः । अथवा कस्य धन्यतमस्य अतिभाग्यवतः पुंसः अयमिति शेषः, भाग्यवतीषु धुर्य्या अग्रगण्या अस्य माता का ? कोऽसावित्यत्र कोऽयमिति पाठः । मातास्येत्यत्र माता चेति पाठः ॥ ६ ॥

स्वर्गापगेति । असौ स्वर्गापगा मन्दाकिनी, अयम् अनलः एताश्च षट् कृत्तिकाः अयं मम पुत्रः, नायं तव, इत्थं कलहायमानाः कलहं कुर्वत्यः सत्यः किं कथं मिथ्या इति वैलच्यम् । विसंवादम् उदाहरन्ति कथयन्ति । मिथ्येति वैलच्यमित्यत्र मिथोऽतिवैलच्यमिति पाठे मिथः परस्परम् अतिवैलच्यम् अतिविसंवादं यथातथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

एतेष्विति । हे ईश ! अखिलत्रिलोकीतिलकायमानं समस्तत्रिभुवनललाटरत्नभूतम् इदम् अपत्यं पुत्रः एतेषु कृत्तिकादिषु मध्ये कस्य ? अथापि अथवा देवदैत्यगन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु मध्ये अन्यस्य कस्य ? ॥ ८ ॥

सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतुभूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूड़: ॥ ९ ॥

जगत्त्रयीनन्दन एष वीर:
प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।
कल्याणि ! कल्याणकर: सुराणाम्
त्वत्तोऽपरस्या: कथमेष सर्ग: ॥ १० ॥

देवि ! त्वमेवास्य निदानमास्से सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतो: ।
सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ॥ ११ ॥

अत: शृणुष्वावहितेन वृत्तं वीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
सङ्क्रान्तमन्तस्त्रिदशापगायां ततोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ॥ १२ ॥

श्रुत्वेति । चन्द्रचूड़: शिव: कौतूहलिन्या: कौतुकवत्या: हृदयप्रियाया: गौर्य्या इति वाक्यं श्रुत्वा विमला स्मितस्य अल्पहासस्य श्रीर्यस्य तथाभूत: ईषद्धसन्नित्यर्थ: । सान्द्रेण निविड़ेन प्रमोदोदयेन आनन्दोदयेन यत् सौख्यं सुखसन्तान: तस्य हेतुभूत कारणमित्यर्थ: । वच: वाक्यम् अवोचत उक्तवान् । वाक्यमित्यत्र वाचमिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

जगत्त्रयीनन्दन इति । हे कल्याणि ! जगतां त्रय्या नन्दन: आनन्दवर्द्धन: एष सुराणां देवाना कल्याणकर: वीर: प्रवीरमातु: प्रकृष्टवीरजनन्या: तवैव नन्दन: सुत: अस्ति भवति, एष सर्ग: अपत्यरूपा सृष्टिरित्यथ: । त्वत्त: अपरस्या; नार्य्या: कथ सम्भवतीति शेष: । नायमन्यस्या: कस्या अपि तनयस्तवैवायमिति भाव: । प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्तीत्यत्र प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽयमिति पाठ हे प्रवीरमात: ! अयं तव नन्दन इति योजना ॥ १० ॥

देवीति । हे देवि ! जगतां मङ्गलाय यानि गानानि तेषां हेतोस्तदर्थमित्यर्थ: । अस्य शिशो: सर्गे सृष्टौ त्वमेव निदानम् आदिकारणम् आस्से उपविशसि, भवसीत्यर्थ: । तथाहि त्वमेव रत्नाकरे एव रत्नं युज्यते इति सत्यं विचारयस्व अवधारयेत्यर्थ: । निदानमास्से इत्यत्र निदानमार्य्ये इति पाठे हे आर्य्ये ! साध्वि ! इति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

अत इति । अत: कारणात् अवहितेन अवधानेन भावे क्तप्रत्यय: । वृत्तं विवरणं वृत्तान्तमित्यर्थ: । शृणु, मया अग्नौ यत् वीजं तेज: निहितं, तत् त्रिदशा-

गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।
बभूव तत्रायमभूतपूर्वो महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ॥ १३ ॥
अशेषविश्वप्रियदर्शनेन धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि ! स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निधेहि ॥१४॥
अथेति वादिन्यमृतांशुमौलौ शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।
सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री धात्री समस्तस्य चराचरस्य ॥१५॥

किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थै-
र्नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।
विमानतोऽवातरदात्मजं तम्
ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानसाभूत् ॥ १६ ॥

पगायां मन्दाकिन्याम् अन्तः संक्रान्तम् अग्निनेति शेषः । ततः तस्याम् अवगाढे सति कृत्तिकासु संक्रान्तमिति काकाक्षिगोलकन्यायेन सम्बन्धः । ततोऽवगाढे इत्यत्र ततो विगाढे इति पाठे स एवार्थः ॥ १२ ॥

गर्भत्वमिति । तत् अमोघम् अव्यर्थं वीजं गर्भत्वम् आप्तं, प्राप्तं कुक्षिस्थजीवरूपेण परिणतमित्यर्थः । ताभिः कृत्तिकाभिः एतत् गर्भरूपेण परिणतं वीजमित्यर्थः । शरस्तम्बम् अधि शरवणोपरीत्यर्थः । न्यधायि निहितं त्यक्तमित्यर्थः । तत्र अयम् अशेषचराचरस्य समस्तस्थावरास्थावरमयजगत इत्यर्थः । अभूतपूर्वः पूर्वम् अभूतः महोत्सवः महानन्दभूत इत्यर्थः । पुत्र इति शेषः बभूव । तदमोघमित्यत्र यदमोघमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अशेषेति । हे अचलराजपुत्रि ! अशेषविश्वप्रियदर्शनेन सर्वजगत्सुदर्शनेन एतेन पुत्रेण त्वं सुपुत्रिणीनां शोभनपुत्रवतीनां धुर्या अग्रणीरसीति शेषः । तस्मादलं विलम्ब्य विलम्बेनालं विलम्बं मा कुर्वित्यर्थः । स्वपुत्रं निजतनयम् उत्सङ्गतले क्रोडदेशे निधेहि गृहाणेत्यर्थः । स्वपुत्रमुत्सङ्गतले निधेहीत्यत्र सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहीति पाठे सुपुत्रिणीनां धुर्या त्वम् अशेषविश्वप्रियदर्शनेन एतेन उत्सङ्गतलं सुपूर्णं विधेहि कुरु इति योजना ॥ १४ ॥

अथेति । अमृतांशुमौलौ चन्द्रचूडे इति वादिनि सति समस्तस्य चराचरस्य धात्री शैलेन्द्रपुत्री पार्वती सद्यः तत्क्षणं रभसेन सवेगेन उत्कटेनेत्यर्थः । सान्द्रप्रमो-

स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्
कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।
हित्वोत्सुका तं सुतमाससाद
पुत्रोत्सवे माद्यति का न हर्षात् ॥ १७ ॥

प्रमोदवाष्पाकुललोचना सा न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
परिस्पृशन्ती करकुड्मलेन सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥१८॥

सुविस्मयानन्दविकस्वरायाः शिशुर्गलद्वाष्पतरङ्गितायाः ।
विद्वद्वात्सल्यरसोत्तराया देव्या दृशोर्गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥

देन अतिहर्षेणेत्यर्थः। सुपीनं स्फीतं गात्रं यस्यास्तथाभूता तया किरीटेषु बद्धाः अञ्जलयो यैस्तथोक्तैः नभःस्थैः खेचरैः सत्वरैः त्वरावद्भिः नाकिलोकैः देववृन्दैः नमस्कृता सती विमानतः देवयानात् अवातरत् तम् आत्मजं पुत्रं ग्रहीतुम् उत्कण्ठितं मानसं यस्यास्तथाविधा अभूच्च। अथेतीत्यत्र तथेतीति पाठान्तरम्। नाकिलोकैरित्यत्र नाकलोकैरिति पाठे स एवार्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ युग्मकम्।

स्वर्गापगेति। स्वर्गापगा सुरनदी पावकः अग्निः कृत्तिकादयश्च तान् कृताञ्जलीन् भूयः अतिशयेनेत्यर्थः। आनमतः प्रणमतः अपि हित्वा अनभिनन्द्येति भावः। उत्सुका सती तं सुतम् आससाद जग्राह तथाहि का नारी पुत्रोत्सवे हर्षात् न माद्यति? सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः। भूय इत्यत्र भूम्नेति पाठे स एवार्थः। हित्वोत्सुका तमित्यत्र हित्वा सुकान्तमिति पाठे सुकान्तं सुमनोहरमिति सुतमित्यस्य विशेषणम्। केत्यत्र क इति पुंलिङ्गनिर्देशः क्वापि ॥ १७ ॥

प्रमोदेति। सा पार्वती प्रमोदवाष्पेण आनन्दाश्रुणा आकुले लोचने यस्यास्तथाभूता सती अग्रतोऽपि स्थितमिति शेषः। तं पुत्रं क्षणं न ददर्श। किन्तु करकुड्मलेन करकलिकया परिस्पृशन्ती सती किमपि अनिर्वचनीयम् अपूर्वं पूर्वमननुभूतमित्यर्थः। सुखान्तरं सुखविशेषं प्राप अनुबभूव। करकुड्मलेनेत्यत्र करकुड्मलाभ्यामिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

सुविस्मयेति। शिशुः सुष्ठु विस्मयेन आनन्देन च विकस्वरायाः प्रफुल्लायाः गलन् स्रवन् वाष्पाणां तरङ्गः अश्रुजलप्रवाहः जातः अस्या इति तथोक्तायाः इतोऽस्य

समीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।
सा नन्दनालोकनमङ्गलेषु क्षणं क्षणं तृप्यति कस्य चेतः ॥२०॥
विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्यामादाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥
स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानमिवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
तमेकमेषा जगदेकवीरं बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥२२॥

जाते इति इतच्प्रत्ययः। विवृद्धः विशेषेण वृद्धिं गतः वात्सल्यरसः स्नेहरसः उत्तरः प्रधानं यस्यास्तथाविधायाः देव्या गौर्याः दृशोर्नेत्रयोः गोचरतां दृष्टिविषयतां जगाम प्राप। सुविस्मयानन्दविकस्वराया इत्यत्र स विस्मयानन्दविकस्वराया इति पाठे स इति शिशुरित्यस्य विशेषणम् ॥ १९ ॥

तमिति। सा पार्वती क्षणं तं सुतम् ईक्षमाणा पश्यन्ती सती विनिमेषं निमेषशून्यम् ईक्षणानां नेत्राणां सहस्रमाप्तुं प्राप्तुम् ऐच्छत् इच्छति स्म। क्षणं क्षणं प्रतिक्षणं नन्दनस्य आलोकनं दर्शनमेव मङ्गलानि तेषु कस्य जनस्य चेतः मनः तृप्यति परितोषमेति ? न कस्यापीत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासः। सा नन्दनालोकनमङ्गलेष्वित्यत्र सुनन्दनालोकनकौतुकेनेति पाठे सुनन्दनस्य सुपुत्रस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुकम् औत्सुक्यं तेन इति करणे हेतौ वा तृतीया ॥ २० ॥

विनम्रेति। गौरी विनम्राणां चरणपतितानामित्यर्थः देवासुराणां पृष्ठगाभ्यां पृष्ठतः स्पृशत इति तथोक्ताभ्यां पाणिसरोरुहाभ्यां करपङ्कजाभ्यां नवोदयं पार्वणचन्द्रचारुं पूर्णचन्द्रमनोहरं तं सुतम् आदाय गृहीत्वा स्वम् उत्सङ्गतलं क्रोडदेशं निनाय। नवोदयमित्यत्र महोदयादिति पाठे महान् उदयः महोदयः तस्मात् गौरीरित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वमिति। इन्दुवक्त्रा चन्द्रमुखी एषा गौरी तं जगताम् एकवीरं सुधानिधानमिव अमृतनिधिमिव तनयम् आत्मनः स्वस्याः नन्दनं स्वम् अङ्कं क्रोडम् आरोप्य स्थित्वा पुत्रिणीनां पुत्रवतीनां धुरि अग्रे पूज्या माननीया बभूव। तमेकमेषा जगदेकवीरमित्यत्र तमेकदेवं जगदेकदेवीति पाठे जगताम् एका अद्वितीया मुख्येत्यर्थः देवी तम् एकमद्वितीयं देवं नन्दनमित्यस्य विशेषणम् ॥ २२ ॥

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।
तमेकपुत्रं जगदेकमाताभ्युत्सङ्गिनं प्रस्नविणी बभूव ॥ २३ ॥
अशेषलोकत्रयमातुरस्याः षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरस्रवन्त्या किल कृत्तिकाभिर्मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ॥२४
सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्कमौलेः कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालोद्गतपद्मपद्मलक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ॥ २५ ॥

निसर्गेति । जगतामेका अद्वितीया माता जननी गौरी निसर्गेण स्वभावेन व वात्सल्यरसौघः स्नेहरससमूहः तेन सिक्ता आर्द्रितेत्यर्थः । तथा सान्द्रेण घनेन प्रमोदामृतपूरेण आनन्दामृतप्रवाहेण पूर्णा अतएव उत्सङ्गिनं क्रोड़स्थितं तम् एक पुत्रम् अभि प्रस्नविणी दुग्धवर्षिणीत्यर्थः बभूव । अभ्युत्सङ्गिनमित्यत्र सोत्सङ्गि मिति पाठे सा जगदेकमातेत्यस्य विशेषणम् । तम् एकपुत्रं प्रतीति अध्या हार्य्यम् ॥ २३ ॥

अशेषेति । षण्णां मातृणाम् अपत्यमिति षाण्मातुरः स बालकः सुरस्रवन्त्या देवनद्या गङ्गया कृत्तिकाभिश्च मुहुः मुहुः पुनः पुनः सस्पृहं साभिलाषम् अस्माकं स्त पिबत्वयं बालक इत्यभिलाषसहितम् ईक्ष्यमाणः दृश्यमानः सन् अशेषलोकत्रयमातु त्रिजगज्जनन्याः अस्या गौर्याः स्तन्यसुधां पयोधरामृतम् अधासीत् पपौ । धेटपाने इत्यस्य लुङि रूपम् । किलेति प्रसिद्धौ । सुरस्रवन्त्या किल कृत्तिकाभिरित्यत्र सुर स्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिरिति पाठे सुरस्रवन्त्या अनलेन अग्निना कृत्तिकाभिश्च सस्पृहम् ईक्ष्यमाण इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

सुखेति । मृगाङ्कमौलेः चन्द्रशेखरस्य कलत्रं कान्ता गौरी सुखाश्रुपूर्णे आनन्दवाष्पसलिलेन एकेन मुखाम्बुजेन वदनकमलेन तस्य सुतस्य एकस्मात् नाला उद्गतानामुत्थितानां पद्मानां पद्मानां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तादृशीं षण्णां वदनानां समाहारः षड्वदनी तां क्रमात् चुचुम्ब चुम्बितवती । सुखाश्रुपूर्णे नेत्यत्र सुखास्रपूर्णेनेति पाठे स एवार्थः । तस्यैकनालोद्गतेत्यत्र तस्यैकनालोद्गमेति पाठे एकस्मात् नालात् उद्गमो येषां तथोक्तानि पद्मानि पद्मानि तेषां लक्ष्मीरिव लक्ष्मीर्यस्यास्तथोक्तामित्यर्थः । एकनालोद्गतपद्मपद्मलक्ष्मीमिति प्रामादिकः पाठः। षड्वदनीमित्यस्य पद्मपद्मलक्ष्मीयोगस्यायुक्तत्वात् प्रत्युत षट्पद्मलक्ष्मीयोगस्यैव वक्तव्य

हैमी फलं हेमगिरेर्लतेव विकस्वरं नाकनदीव पद्मम्।
पूर्वेव दिङ्नूतनमिन्दुमाभात्तं पार्वती नन्दनमादधाना ॥२६॥
प्रीतात्मना सा प्रयतेन दत्तहस्तावलम्बा शशिशेखरेण।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना विमानमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २७ ॥

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-
रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः।
अङ्कादुपादत्त तदङ्कतः सा
तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ॥ २८ ॥

त्वात् तस्मात् एकनालोद्गतपद्मषट्कलक्ष्मीति पाठः साधुतया युज्यते इति सुधीभिर्भाव्यम् ॥ २५ ॥

हैमीति। हेमगिरेः कनकाद्रेर्हैमी काञ्चनमयी लता फलमिव हैममिति शेषः, नाकनदी स्वर्गगङ्गा विकस्वरं प्रफुल्लं पद्ममिव, तथा पूर्वा दिक् नूतनं नवोदयम् इन्दुमिव पार्वती तं नन्दनम् आदधाना सती आभात् शुशुभे। हैमीत्यत्र हैममिति पाठे हैमफलमित्यस्य विशेषणम् ॥ २६ ॥

प्रीतात्मनेति। सा पार्वती प्रीतात्मना प्रसन्नमनसा प्रयतेन अवहितेन शशिशेखरेण हरेण दत्तः हस्तावलम्बः यस्यास्तथाभूता कुमारम् उत्सङ्गतले क्रोडदेशे दधाना धारयन्ती सती अभ्रंलिहम् अत्युच्चं विमानं देवरथम् आरुरोह। सा प्रयतेनेत्यत्र सुप्रयतेनेति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

महेश्वर इति। महेश्वरोऽपि आत्मजवत्सलत्वात् पुत्रवात्सल्यात् हेतोः प्रमदेन हर्षेण प्ररूढः सञ्जातः रोमोद्गमः रोमाञ्चः यस्य तथाभूतः सन् भूधरनन्दनायाः पार्वत्याः अङ्कात् क्रोड़ात् उपादत्त जग्राह तं पुत्रमिति शेषः। सा पार्वती तस्य महेश्वरस्य अङ्कतः क्रोड़ात् उपादत्तेति सम्बन्धः। तु पुनः सोऽपि तस्याः पार्वत्याः अङ्कादिति शेषः। उपादत्तेति क्रिययान्वयः। अङ्कादुपादत्त तदङ्कतः सा तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वा'दित्यत्र अकाण्डमादत्त तमङ्कतः स तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वादिति पाठे स महेश्वरः सौम्यः सुदर्शनः य आत्मजः तस्य वत्सलत्वात् तस्या भूधरनन्दनायाः गौर्य्याः अङ्कतः क्रोड़ात् तं पुत्रम् अकाण्डं सहसा आदत्त गृहीतवान् ॥ २८ ॥

दत्त्वानया नेत्रसुधैकपात्रं पुत्रं पवित्रं सुतया तथाद्रेः।
संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी विमानवेगेन गृहं जगाम ॥२९॥
अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम्।
महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान् पृथून् गणान् शम्भुरथादिदेश ॥३०॥
पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां गणः समग्रो वृषवाहनस्य।
गिरीन्द्रपुत्र्यास्तनयस्य जन्मन्यथोत्सवं संववृते विधातुम् ॥३१॥
स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि
सन्तानशाखिप्रसवाञ्चितानि।

दत्त्वेति। शशिखण्डधारी चन्द्रशेखरो हरः अनया अद्रेः सुतया गौर्य्या नेत्रसुधाया एकमद्वितीयं पात्रं तथा पवित्रं पुत्रं दत्त्वा संश्लिष्यमाणः समालिङ्ग्यमानः सन् विमानवेगेन गृहं जगाम। दत्त्वानयेत्यत्र दधानयेति तथाद्रेरित्यत्र तयाद्रेरिति पाठे तया अद्रेः सुतया नेत्रसुधैकपात्रमित्यत्र नेत्रसुधैकसत्रमिति पाठे नेत्रसुधाया एकं सत्रं यज्ञम् उत्सवरूपमित्यर्थः। पवित्रं पुत्रं दधानया धारयन्त्या सत्या संश्लिष्यमाण इत्यन्वयः। गृहमित्यत्र गृहानिति बहुवचनान्तं पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

अधिष्ठित इति। अथानन्तरं शम्भुः तुङ्गे उन्नते स्फाटिकशैलस्य कैलासस्य शृङ्गे निकामरम्यं निजं धाम गृहम् अधिष्ठितः सन् प्रमथाः प्रमुखाः प्रधानानि येषां तथोक्तान् पृथून् महतः गणान् स्ववर्गान् महोत्सवाय आदिदेश आज्ञापयामास। निजं धाम निकामरम्यमित्यत्र निजे धामनि कान्तरम्ये इति पाठे कान्तिरम्ये मनोहरे निजे धामनि गृहे अधिष्ठित इत्यन्वयः। प्रमथप्रमुख्यानित्यंत्र प्रमथान् स नाथ इति गणान् शम्भुरथादिदेशेत्यत्र महिम्ना स्वमुदादिदेशेति पाठे स नाथः हरः स्वस्य मुदा हर्षेण प्रमथान् गणान् महिम्ना माहात्म्येन महासमृद्ध्येत्यर्थः। महोत्सवाय आदिदेशेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

पृथुप्रमोद इति। अथ आदेशानन्तरं पृथुर्महान् प्रमोदो हर्षो यस्य तथोक्तः प्रगुणः अनुकूलः समग्रो गणानां गणः प्रमथवर्गः वृषवाहनस्य हरस्य गिरीन्द्रपुत्र्याः गौर्य्याश्च तनयस्य पुत्रस्य जन्मनि उत्सवं विधातुं कर्तुं संववृते प्रवृत्तः ॥ ३१ ॥

अथ सप्तभिर्महोत्सवं वर्णयति स्फुरदित्यादिभिः। गणाः प्रमथाः स्फटिकालयेषु स्फुरन्तीभिर्मरीचिभिः किरणैः छुरितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं यैः तादृशानि

उच्चिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि
गणा वराणि स्फटिकालयेषु ॥ ३२ ॥

दिक्षु प्रसर्पं स्तदधीश्वराणा-
मथामराणामिव मध्यलोके ।
महोत्सवं शंसितुमाहतोऽस्मै-
र्दध्वान धीरः पटहः पटीयान् ॥ ३३ ॥

महोत्सवे तत्र समागतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
सम्भाविताना गिरिराजपत्न्या गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ॥३४॥

सुमङ्गलोपायनपात्रहस्ताः
तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।
निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि
निन्युः स्वमङ्कं गिरिजातनूजम् ॥ ३५ ॥

सन्तानशाखिनां देवतरुविशेषाणां प्रसवैः पुष्पैः पुष्पमालाभिरिति यावत् अञ्चितानि शोभितानि वराणि उत्कृष्टानि काञ्चनतोरणानि सौवर्णबहिर्द्वाराणि उच्चिक्षिपुः उत्क्षिप्तवन्तः उत्तोलितवन्त इत्यर्थः। गणा वराणीत्यत्र गणाश्चलानीति पाठे चलानि चञ्चलानि स्फुरन्तीत्यर्थः। काञ्चनतोरणानीत्यस्य विशेषणम् ॥ ३२ ॥

दिक्ष्विति। अथ काञ्चनतोरणोत्क्षेपानन्तरं दिक्षु आशासु प्रसर्पन् विस्तारं गच्छन् तदधीश्वराणां तासां दिशामधिपतीनाम् अमराणां देवानाम् इन्द्रादीनां सम्बन्धी पटीयान् महान् धीरः गम्भीरः पटहः वाद्यभेदः अन्यैर्देवभृत्यैरित्यर्थः। आहतस्ताड़ितः सन् मध्यलोके भूतले महोत्सवं शंसितुमिव दध्वान ध्वनिं चकार ॥ ३३ ॥

महोत्सवे इति। तत्र महोत्सवे गृहे समागतानां गिरिराजपत्न्या सम्भावितानां सत्कृतानां गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणां मङ्गलगीतकानि मङ्गलसङ्गीतानि अभवन् ॥३४॥

सुमङ्गलेति। सुमङ्गलानाम् उपायनानाम् उपढौकनानां पात्राणि हस्तेषु यासां तथोक्ताः अभ्युपेताः उपस्थिताः मातरः ब्राह्मीत्यादयः दूर्वाक्षतानि मूर्ध्नि शिरसि बालकस्येति शेषः। मातृवत् मातर इव तं गिरिजातनजं कुमारं स्वम् अङ्क

ध्वनत्सु तूर्य्येषु सुमन्द्रमङ्गालिङ्गोर्ध्वकेष्वप्सरसो रसेन ।
सुसन्धिबन्धं ननृतुः सुवृत्तगीतानुगं भावरसानुविद्धम् ॥ ३६ ॥

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-
राशा विधूमो हुतभुग्दिदीपे ।
जलान्यभूवन् विमलानि तस्मिं-
स्तत्रोऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ॥ ३७ ॥

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चै-
र्गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
दिवौकसां व्योम्नि विमानसङ्घा
विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्रुः ॥ ३८ ॥

क्रीड़ं निन्युः नीतवत्यः । मात्वदभ्युपेता इत्यत्र मात्वदभ्युपेत्येति पाठे अभ्युपेत्य समागम्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ध्वनत्स्विति । अङ्गालिङ्गोर्ध्वकेषु अङ्गाम् आलिङ्गाम् ऊर्ध्वकाश्च तेषु तदाख्येष्वित्यर्थः । तूर्य्येषु वाद्यभेदेषु सुमन्द्रं गम्भीरं यथा तथा ध्वनत्सु नदत्सु सत्सु अप्सरसः रसेन अनुरागेण बाल्लकस्नेहेनेत्यर्थः । सुष्ठु सन्धिबन्धः स्वरसंयोगबन्धः यत्र तादृशं सुवृत्तं सुरचितं यत् गीतं तदनुगं तद्युक्तमित्यर्थः । तथा भावेन रत्यादिना रसेन शृङ्गारादिना अनुविद्धं सुसङ्गतं यथा तथा ननृतुः नृत्यं चक्रुः । सुवृत्तगीतानुगमित्यत्र सुतन्त्रीगीतानुगमिति पाठे सुतन्त्र्या गीतेन अनुगम् अनुगतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

वाता इति । तत्र उत्सवे सद्यः तत्क्षणं वाताः वायवः सौख्यकराः सुखस्पर्शा इति भावः । सन्तः ववुः वहन्ति स्म, आशा दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना निर्मला बभूवुः हुतभुक् अग्निः विधूमः धूमशून्यः सन् दिदीपे प्रजज्वाल । जलानि विमलानि निर्मलानि अभूवन् अन्तरीक्षम् आकाशं प्रससाद प्रसन्नमभूत् ॥ ३७ ॥

गम्भीरेति । गृहोद्भवाः ईश्वरगृहे वाद्यमाना इत्यर्थः । दुन्दुभयः तदाख्यवाद्यभेदाः गम्भीरेण शङ्खध्वनिना मिश्रं यथा तथा उच्चैः प्रणेदुः दध्वनुः । तथा व्योम्नि अन्तरीक्षे दिवौकसां देवानां विमानसङ्घाः देवयाननिचयाः पुष्पप्रचयान् विमुच्य अभिवृष्येत्यर्थः प्रसस्रुः विचेरुः । गृहोद्भवा इत्यत्र दिवि भुवा इति पाठे

इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य जन्मोत्सवे सम्मदयाञ्चकार।
चराचरं विश्वमशेषमेतत्परं चकम्पे किल तारकश्रीः ॥ ३९ ॥

ततः कुमारः सुमुदां निदानैः
स बाललीलाचरितैर्विचित्रैः।
गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार
मुदे न कस्या किमु बालकेलिः ॥ ४० ॥

महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्
सतर्षमेकेन मुखेन गाढम्।
अजातदन्तानि मुखानि सूनो-
र्मनोहराणि क्रमशश्चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

दिवि स्वर्गे भ्रुवाः यथार्थाः अन्वर्थनामानः दुम् दुमिति शब्दकारिण इति भावः। अमुष्य पुष्पप्रचयानित्यत्र विमुञ्चतां पुष्पचयानिति पाठे पुष्पचयान् विमुञ्चतां वर्षतां दिवौकसामित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

इत्थमिति। महेशाद्रिसुतयोः हरपार्वत्योः सुतस्य इत्थं जन्मोत्सवः एतत् अशेषं समग्रं चराचरं स्थावरजङ्गमं विश्वं जगत् सम्मदयाञ्चकार समानन्दयत्। परं केवलं तारकस्य असुरराजस्य श्रीः चकम्पे किल कम्पितवत्येव ॥ ३९ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं स कुमारः सुमुदां शोभनानन्दानां निदानैः हेतुभिः विचित्रैः विविधैः बाललीलाचरितैः बाल्यक्रीड़ानुष्ठानैः गिरीशगौर्य्योः हरपार्वत्योः हृदयं जहार आनन्दयामासेत्यर्थः। तथाहि कस्या मनोहारिणी बालकेलिः बाल्यलीला किमु मुदे न? आनन्दाय न लोकस्येति शेषः। अपितु सर्वस्यैव मुदे भवतीत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। सुमुदां निदानैरित्यत्र स मुदो निदानैरिति पाठे स कुमारः मुदः हर्षस्येत्यर्थः। स बाललीलाचरितैरित्यत्र स्वबाललीलाललितैरिति पाठे स्वस्य बाललीलाया ललितैश्चरितैरित्यर्थः ॥ ४० ॥

महेश्वर इति। महेश्वरः शैलसुता पार्वती च हर्षात् आनन्दात् एकेन मुखेन सूनोः पुत्रस्य अजातदन्तानि मनोहराणि मुखानि सतर्षं सतृष्णं गाढं यथा तथा क्रमशः चुचुम्ब ॥ ४१ ॥

क्वचित् स्खलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः
क्वचित्प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।
बालः स लीलाचलनप्रयोगै-
स्तयोर्मुदं वर्द्धयति स्म पित्रोः ॥ ४२ ॥

अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्गृहाङ्गणक्रीड़नधूलिधूम्रः ।
मुहुर्वदन् किञ्चिदलक्षितार्थं मुदं तयोरङ्कगतस्तताान ॥४३॥

गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य
स्पृशन्नुमाकेशरिणं सलीलम् ।
स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रम्
कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ॥ ४४ ॥

एको नव द्वौ दश पञ्च सप्त त्यजोगणन्नात्ममुखं प्रसार्य्य ।

क्वचिदिति। स बालः शिशुः क्वचित् स्खलद्भिः क्वचित् अस्खलद्भिः क्वचित प्रकम्पैः कम्पनसहितैः क्वचित् अप्रकम्पैः कम्परहितैः लीलया चलनप्रयोगैः सञ्चरणव्यापारैः तयोः पित्रोः मातापित्रोः गौरीहरयोः मुदम् आनन्दं वर्द्धयति स्म सलीलेत्यत्र सलीलमिति पाठे सलीलं सविलासमित्यर्थः। वर्द्धयति स्म पित्रोरित्य कन्दलयाञ्चकारेति पाठे कन्दलयाञ्चकार अवीवृधदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहेत्विति। अहेतुना अकारणेन हासेन छुरितः शोभितः आननेन्दुः मुखचन्द्र यस्य तथोक्तः गृहाङ्गणेषु गृहचत्वरेषु यत् क्रीड़नं तेन धूलिधूम्रः रेणुरूषित इत्यर्थः तथा मुहुः पुनः पुनः अलक्षितार्थम् असङ्गतार्थं किञ्चित् यत् किञ्चिदित्यर्थः। वदन् अङ्कगतः स बालकः तयो मातापित्रोः मुदम् आनन्दं ततान विस्तारयामास ॥४३॥

गृह्णन्निति। स बालः हरवाहनस्य वृषभस्य विषाणे शृङ्गे गृह्णन् आक्रमन् उमायाः केशरिणं सिंहं वाहनमिति शेषः। सलीलं स्पृशन् गृह्णन् तथा भृङ्गिणः सूक्ष्मतरम् अतिसूक्ष्मं शिखाग्रं कर्षन् आक्षिपन् सन् पित्रोः गौरीगिरीशयोः प्रमदाय आनन्दाय बभूव। उमाकेशरिणं सलीलमित्यत्र उमाकेशरिणः सटालीरिति पाठे उमाकेशरिणः सटालीः जटापङ्क्तीः स्पृशन्नित्यनेन सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

एक इति। तस्य महेशस्य अङ्कगः क्रोड़स्थः ईशस्यापत्यम् ऐशिः हरसुत

महेशकण्ठोरगदन्तपङ्क्तिं तदङ्गगः शैशवमौग्ध्यमैशि: ॥४५॥
कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नोऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।
दन्तानुपात्तं रभसी बभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकरः कुमारः ॥४६॥

शम्भोः शिरोऽन्तःसरितस्तरङ्गान्
विगाह्य गाढं शिशिरान् रसेन ।
स जातजाड्यं निजपाणिपद्म-
मतापयद्भालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥
किञ्चित्कलं भङ्गुरकन्धरस्य
नमज्जटाजूटधरस्य शम्भोः ।

शैशवेन मौग्ध्यं सौन्दर्यं यस्मिन् तद् यथा तथा आत्मसुखम् आत्मना सुखम् उरगस्येति भावः। प्रसार्य्य विस्तार्य्य महेशस्य कण्ठे य उरगः भुजङ्गः मालारूप इति भावः। तस्य दन्तपङ्क्तिम् एकः नव द्वौ दश पञ्च सप्त अजोगणत् संख्यातवान्। आत्मसुखमित्यत्र मञ्जु सुखमिति पाठे मञ्जु मनोहरं सुखं स्वमिति शेषः। शैशवमौग्ध्यमित्यत्र शैशवमुग्धमिति पाठे स एवार्थः ॥ ४५ ॥

कपर्दीति। कुमारः कपर्दिनः शिवस्य कण्ठान्ते गलदेशे यत् कपालदाम नृकपालमाला, तस्य आननकोटरेषु मुखगह्वरेषु अङ्गुलिं प्रवेश्य मुक्ताफलभ्रान्तिकरः मौक्तिकभ्रमवानित्यर्थः। सन् दन्तान् कपालस्यानिति भावः उपात्तुं ग्रहीतुं रभसी वेगवान् यत्नवानित्यर्थः। व्यग्र इति यावत् रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः। बभूव मुक्ताफलभ्रान्तिकर इत्यत्र मुक्ताफलभ्रान्तिकरानिति पाठे मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् दन्तानित्यस्य विशेषणम् ॥ ४६ ॥

शम्भोरिति। स कुमारः शिशिरान् शीतलान् शम्भोः शिरोऽन्तःसरितः मूर्द्धस्थितनद्याः शिरश्चारिण्या गङ्गाया इत्यर्थः। तरङ्गान् रसेन आनन्देन गाढं यथा तथा विगाह्य जातं जाड्यं शैत्यं यस्य तादृशं निजपाणिपद्मं भालविलोचनाग्नौ ललाटनेत्रानले अतापयत् उष्णं चकार। स जातजाड्यमित्यत्र सञ्जातजाड्य इति पाठे सञ्जातजाड्यः शीतलदेह इति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्चिदिति। किञ्चित् ईषत् कलं मधुरं यथा तथा भङ्गुरा कन्धरा ग्रीवा यस्य तथोक्तस्य नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरतीति धरः तस्य शम्भोरीशस्य प्रलम्बमानं

प्रलम्बमानं किल कौतुकेन
चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥४९॥

इति बहुविधं बालक्रीड़ाविचित्रविचेष्टितम्
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनम्
स किल सकलं शास्त्रं शस्त्रं विवेद विभुर्यया ॥ ५० ॥

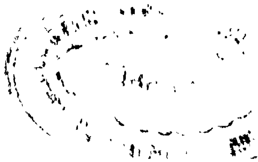
इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारोत्पत्तिर्नामैकादशः सर्गः ।

मुकुटभूतम् इन्दुखण्डम् अर्द्धचन्द्रं कौतुकेन चिरं चुचुम्बे किल। भङ्गुरकम्बरस्य नमज्जटाजूटधरस्येत्यत्र भङ्गुरकण्ठे रम्ये नमज्जटाजूटधरस्येति पाठे भङ्गुरे कण्ठे नमत् यत् जटाजूटं तस्य धरः तस्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इत्थमिति। गिरिजागिरीशौ इत्थम् एवं प्रकारैरित्यर्थः। मनोऽभिरामैः शिशोः शैशवकेलिवृत्तैः बाल्यलीलाचरितैः मनसः विनोदे एकः अद्वितीयः यः रसः स्वाद इत्यर्थः। तत्र प्रसक्तौ सन्तौ कदाचित् दिवानिशं न अविदतां दिवारात्रं कुतो गतमिति न विज्ञातवन्तावित्यर्थः। मन इत्यत्र मुदेति पाठे मुदा हर्षेणेत्यर्थः ॥४९॥

इतीति। इति इत्थं बहुविधं ललितललितम् अतिमनोहरं सान्द्रानन्दं मनोहरं बालक्रीड़ाया विचित्रम् अद्भुतं विचेष्टितं विहारम् आचरन् विदधत् स कुमारः षष्ठे दिने परां महतीं बुद्धिं प्रज्ञां नवं यौवनञ्च अलभत प्राप, यया बुद्ध्या स विभुः समर्थः सन् सकलं समग्रं शास्त्रं शस्त्रञ्च विवेद किल ज्ञातवानेव। बुद्धिमित्यत्र वृद्धिमिति पाठे वृद्धिम् अभ्युदयमित्यर्थः। विभुर्ययेत्यत्र विभोरपीति पाठे विभोः पितुर्हरात् शास्त्रं शस्त्रमपीत्यर्थः ॥ ५० ॥

इति एकादशः सर्गः ।

द्वादशः सर्गः ।

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं पत्नीव तृष्णातुरितः पयोदम् ॥१॥
दृप्तारिसन्त्रासखिलीकृतात् स कथञ्चिदम्भोदविहारमार्गात् ।
अवाततारामि गिरिं गिरीशगौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥२॥
सङ्क्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य्य
मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।
पिनाकिनोऽथालयमुच्चचाल
शचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ॥ ३ ॥

अथेति । अथ कुमारस्य विवाहविधानानन्तरं क्रूरस्य असुरस्य तारकस्य उपप्लवेन उपद्रवेण अत्याचारेण दुःखित आत्मा यस्य तथाभूतः पुलोमः तदाख्यस्य असुरराजस्य पुत्री शची तस्या दयितः प्रियः देवराज इत्यर्थः । तृष्णया पिपासया आतुरितः क्लिष्टः पत्री पक्षी चातक इत्यर्थः । पयोदमिव मेघमिव अशेषैः समस्तैः त्रिदशैः देवैः सह अन्धकारिं हरं प्रपेदे प्राप । पत्नीव तृष्णातुरित इत्यत्र तृषातुरश्चातकवदिति पाठे स एवार्थः । उपमालङ्कारः । उपजातिवृत्तमस्मिन् सर्गे ॥ १ ॥

दृप्तारीति । स इन्द्रः दृप्तात् अरेस्तारकात् यः सन्त्रासः तेन खिलीकृतात् वञ्जीकृतात् अम्भोदानां मेघानां विहारः विचरणं तस्य मार्गात् अन्तरीक्षादित्यर्थः । गिरीशस्य गौर्याश्च पदन्यासेन विशुद्धं पूतं गिरिं कैलासम् अभि कथञ्चित् अति-कष्टेन भयेनेति भावः अवाततार अवारुरोह । दृप्तारिसन्त्रासखिलीकृतादित्यत्र दृप्तासुरत्रासखिलीकृतादिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

सङ्क्रन्दन इति । अथ अवतरणानन्तरं सङ्क्रन्दनः इन्द्रः सङ्क्रन्दनो दुश्च्यवन-स्तुराषाण्मेघवाहन इत्यमरः । मातलये स्वसूताय दत्तः हस्तो येन तथाभूतः सन् मातलिहस्तमवलम्बमान इत्यर्थः । मेघात्मनः मेघरूपिणः स्यन्दनतः रथादित्यर्थः मेघवाहनत्वादिति भावः । अवतीर्य्य शचौ ग्रीष्मे पिपासाकुलितः अम्भः जलं यथा पिनाकिनः शिवस्य आलयम् उच्चचाल गतवान् । पिनाकिनोऽथालयमित्यत्र पिनाकिरम्यालयमिति पाठे पिनाकिनः रम्यम् आलयमावासमित्यर्थः ।

इतस्ततोऽथ प्रतिविम्बभाजं विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा सो व्रजन् विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥
विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत् सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥
ततः स कक्षाहितहेमदण्डो नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥
भ्रूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः समं स नन्दी सदनं सदस्य ॥ ७ ॥

पिपासाकुलितो यथाम्भ इत्यत्र पिपासाकुलवज्जलौघमिति पाठे स एवार्थः । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

इतस्तत इति । अथ अनन्तरं स इन्द्रः स्फाटिकाद्रिभूमौ कैलासतले इतस्ततः व्रजन् गच्छन् प्रतिविम्बभाजं प्राप्तप्रतिविम्बम् आत्मानम् एकमपि अनेकधा अनेकमित्यर्थः । विलोकमानः पश्यन् सन् विभोः शङ्करस्य आस्पदम् आवासम् आससाद प्राप । इतस्ततोऽथेत्यत्र इतस्ततोऽपीति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

विचित्रेति । स इन्द्रः विचित्राणां नानाविधानां चञ्चतां स्फुरतां मणीनां रत्नानां भङ्गिभिः रचनाभिः सङ्गः सम्बन्धः यस्य तथोक्तं बहुरत्नरचितमिति यावत् अतिचण्डम् अतिविकटं सौवर्णदण्डं हेमयष्टिं दधता नन्दिना अधिष्ठितम् अनङ्गशत्रोः हरस्य सौधाङ्गणद्वारं हर्म्यचत्वरद्वारम् अध्यतिष्ठत् प्राप ॥ ५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं स नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य सद्यः तत्क्षणं कक्षे भुजाधस्तले आहितः निहितः हेमदण्डो येन तथाभूतः सन् सुगौरवेण सुसत्कारेण प्रतोषयामास प्रकर्षेण सन्तोषयामास स्वयं गत्वा ईश्वरस्य हरस्य शशंस निवेदयामास च । शशंस स्वयमीश्वरस्येत्यत्र सदो मण्डलमीश्वरस्येति पाठे सुरेन्द्रं प्रतिपद्य प्राप्य नीत्वेत्यर्थः ईश्वरस्य सदोमण्डलं गृहं गत्वा सुगौरवेण प्रतोषयामास देवराजागमननिवेदनेनेश्वरमिति शेषः ॥ ६ ॥

भ्रूसंज्ञयेति । अनेन जगतामीश्वरेण भ्रूसंज्ञया भ्रुवश्चालनसङ्केतेन कृता अभ्यनुज्ञा अनुमतिः सुरेन्द्रप्रवेशार्थेति भावः । यस्य तथाभूतः नन्दी पुरोगः अग्रगामी सन् तं सुरेन्द्रं सुरैः देवैः समं सह अस्य जगदीश्वरस्य सत् शोभनं सदनं गृहं प्रवे-

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैर्गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।
अधिष्ठितं संसदि रत्नमय्यां सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥
कपर्दमुद्दण्डमहीनमूर्द्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।
दधानमुच्चैस्तरमिद्धधातोः सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥
बिभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।
गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीमिव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥१०॥
गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्बहुभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।

यामास । भूसंज्ञयानेनेत्यत्र तेनेति पाठान्तरम् । सदस्येत्यत्र हरस्येति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

स इति । स सहस्रनेत्रः इन्द्रः चण्डिभृङ्गिमुखैः गरिष्ठैः महद्भिः विविधस्वरूपैः नानाविधरूपैः अनेकैर्गणैः सह रत्नमय्यां संसदि सभायाम् अधिष्ठितम् आसीनं शिवम् आलुलोके ददर्श । रत्नमय्यामित्यत्र रत्नवत्यामिति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥

अथ त्रयोदशभिः शिवं विशिनष्टि कपर्देत्यादिभिः । उल्लसद्भिः स्फुरद्भिः अहीनां भुजगानाम् इनाः स्वामिनः वासुकिप्रभृतयः तेषां मूर्द्धसु शिरःसु यानि रत्नानि तेषाम् अंशुभिः किरणैः भासुरं समुज्ज्वलम् उद्दण्डम् उत्क्षिप्तं संयतं कपर्दं जटाजूटं दधानं धारयन्तम् उच्चैस्तरम् अतिशयेन उन्नतम् । अतएव इद्धाः दीप्ता धातवः गैरिकादयः यत्र तथाभूतं सुमेरुशृङ्गस्य काञ्चनाचलस्य समत्वं सादृश्यम् आप्तं प्राप्तम् । कपर्दमुद्दण्डमहीनमूर्द्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरित्यत्र कपर्दमूर्द्धस्थमहाहिमूर्द्धरत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिरिति पाठे उल्लसद्भिः कपर्दस्य मूर्द्धनि शिरसि अग्रे इत्यर्थः । तिष्ठन्तीति तथोक्तानां महाहीनां महानागानां मूर्द्धरत्नानाम् अंशुभिः भासुरं समुज्ज्वलमिति शिवविशेषणम् ॥ ९ ॥

बिभ्राणमिति । उत्तुङ्गा प्रवृद्धास्तरङ्गमाला यस्यास्तथोक्तां जटाजूटतटं कपर्दं भजन्तीं सञ्चरन्तीमित्यर्थः । शरदभ्रशुभ्रैः शारदीयमेघधवलैः स्वफेनैः तस्य शिवस्य उत्सङ्गजुषं क्रोडस्थितां गौरीं सपत्नीमिति भावः । हसन्तीमिव त्वं पत्युः उत्सङ्गवर्त्तिनी, अहन्तु शिरश्चारिणी अतस्त्वत्तोऽतिवल्लभाहं भर्त्तुरिति उपहसन्तीमिव गङ्गां बिभ्राणं धारयन्तम् ॥ १० ॥

गङ्गेति । गङ्गायाः शिरश्चारिण्या इति भावः । तरङ्गेषु प्रतिबिम्बितैः प्रति

चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्हिमद्योतितमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥

भालस्थले लोचनमेधमानधामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
युगान्तकालोचितहव्यवाहं मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥१२॥

स्ववद्धया कण्ठिकयेव नील-
माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्य्याः ।
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १३ ॥

महार्हरत्नाञ्चितयोरुदारम्
स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्या-
मुपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १४ ॥

फलितैः स्वैः निजावयवैः बहुभवन्तं तथा तुषारगौरैः हिमशुभ्रैः चलद्भिः स्फुरद्भिः मरीचीनां मयूखानां प्रचयैः समूहैः हिमस्येव द्योतः दीप्तिः जातोऽस्येति तथोक्तं हिमवत् द्योतमानमित्यर्थः। सुधांशुं चन्द्रं शिरसा उद्वहन्तम्। चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारगौरैर्दिगुद्द्योतितमिति पाठे तुषारैः शीतैः गौरैर्धवलैः चलन्मरीचिप्रचयैः दिक्षु उद्योतितं दीप्यमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

भालस्थले इति। एधमानं वर्द्धमानं धाम तेजः तस्य तादृशम् अधरीभूते निर्जिते रवीन्दू सूर्य्याचन्द्रमसौ एव नेत्रे जगत इति भावः। येन तथोक्तं युगान्तकाले कल्पान्तसङ्कटे उचितः अभ्यस्तः निर्गलित इति भावः। हव्यवाहः अग्नि र्यस्मात् तथाविधं मीनध्वजस्य कामस्य प्लोषणं दहनं लोचनं तृतीयमिति भावः। आदधानं धारयन्तम् ॥ १२ ॥

स्ववद्धयेति। गौर्य्याः कुतुकेन इच्छयेत्यर्थः स्वेन आत्मना बद्धया परिहितया नीलमाणिक्यमय्या कण्ठिकयेव कण्ठाभरणेनेव नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या विकसन्त्या महत्या कान्त्या सुविराजमानम्। स्ववद्धयेत्यत्र सुवद्धया इति गौर्य्या इत्यत्र गौर्य्येति पाठे गौर्य्या कत्र्या सुवद्धया सुष्ठु परिहितया गले निहितयेति यावदित्यर्थः। सुविराजमानमित्यत्र च विराजमानमिति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

महार्हेति। महार्हरत्नैः महामूल्यमणिभिः अञ्चितयोः उद्भासितयोः स्फुरत्

कालार्दितानां त्रिदशासुराणाम्
चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुद्वहन्तम्
प्रालेयशैलश्रियमुद्गताभ्र- ॥ १५ ॥

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम् ।
नरास्थिखण्डाभरणं रणान्तमूलं त्रिशूलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥

प्रभामण्डलं ययोस्ताहशयोः कुण्डलयोः कर्णालङ्कारविशेषयोश्छलेन कर्णयोः स्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्यां चन्द्रसूर्याभ्यां समन्तात् उपासितं सेवितम्। उदारं महान्तम्। उदारं स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यत्र उदारस्फुरत्प्रभामण्डलयोरिति पाठे उदारं यथा तथा स्फुरत्प्रभामण्डलयोरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कालार्दितानामिति। कालेन अर्दितानां निहतानां त्रिदशासुराणां देवदैत्यानां चितारजोभिः चिताभस्मभिः परिपाण्डुराणि श्वेतीकृतानि अङ्गानि यस्य तथोक्तं महत् वृहत् महेभस्य गजासुरस्य अजिनं चर्म उद्वहन्तं दधानम् अतएव उद्गतम् उदितम् अभ्रं मेघः यत्र तथाभूतः यः प्रालेयशैलः हिमाद्रिः तस्येव श्रीः शोभा यस्य तादृशम् ॥ १५ ॥

पाणीति। पाणौ स्थितं ब्रह्मकपालं ब्रह्मणः कपालमेव पात्रं यस्य तथोक्तं पुरा किल ब्रह्मणः कन्यायां जातानुरागस्य विरूपं चेष्टितमालोक्य भगवान् शङ्करस्तस्य पञ्चानां मुखानामेकं चिच्छेद। ततस्च्छिरस्तस्य हस्ते लग्नमासीत् ब्रह्महत्या च तं देवमधावत्। स तु देवः कथञ्चिदपि ब्रह्महत्यामतिक्रमितुमशक्नुवन् त्रिभुवनं बभ्राम। ततो भगवतो नारायणस्य परामर्शेन वाराणसीं जगाम, ब्रह्महत्या तु वाराणसीं गन्तुं नाशकत्। हस्तलग्नं शिरश्च तदानीं हस्तात् पपात। ततः प्रभृति तत् ब्रह्मकपालं स्वायत्तं जातम्। तेन च भगवान् हरो भिक्षामकरोत्। तच्च तस्य भिक्षापात्रत्वेन प्रसिद्धमासीदिति पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया। वैकुण्ठभाजापि विष्णुनापि का कथा अन्यैर्देवैरिति अपिशब्दार्थः। निषेव्यमाणम् आराध्यमानम्। नराणाम् अस्थिखण्डान्येव आभरणानि यस्य तथाभूतम्। रणे सङ्ग्रामे यः अन्तः अवसानं निधनमित्यर्थः वीराणामिति भावः। तस्य मूलं साधनमित्यर्थः उच्चैः महत् त्रिशूलं कलयन्तं धारयन्तम्। वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाण-

पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
उद्गीतवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरौघाप्लवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्रपुत्त्र्या नवाष्टापदवल्लिभासा ।
विराजमानं शरदभ्रखण्डं परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
हृतान्धकप्राणहरं पिनाकं महासुरस्त्रीविधवत्वहेतुम् ।
करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यैः पुरा स्मरप्लोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥

मित्यत्र वैकुण्ठकङ्कालकरालकायमिति पाठे वैकुण्ठस्य नारायणस्य कङ्कालेन अस्थ्रा करालः भीषणः कायो देहः यस्य तथाभूतं सर्वसंहारकत्वात्तस्येति भावः । नरास्थिखण्डाभरणमित्यत्र सुरास्थिकण्ठाभरणं सुराणां देवानाम् अस्थीन्येव कण्ठाभरणानि गलमाल्यानीत्यर्थः यस्य तथाभूतमित्यर्थः ॥ १६ ॥

पुरातनीमिति । मुकुटं शिरोभूषणभूतं यदिन्दुश्चन्द्रः तस्मात् वर्षन् गलन् यः सुधाभराणाम् अमृतचयानाम् ओघः प्रवाहः तस्मिन् आप्लवेन सन्तरणेन तत्सङ्गेनेत्यर्थः । लब्धा संज्ञा चैतन्यं यया तथोक्ताम् अतएव पुनः आश्वसन्तीम् उज्जीवन्तीं ततश्च उद्गीतः वेदो यया तथाभूतां पुरातनीं पूर्वकालीनां ब्रह्मकपालानां मालां स्रजं युगे युगे बहूनां ब्रह्मणां संहारकत्वादिति भावः । कण्ठे उद्वहन्तं धारयन्तम् । उद्गीतवेदामित्यत्र उद्गीर्णवेदामिति पाठे स एवार्थः । मुकुटेन्दुवर्षत्सुधाभरौघाप्लवलब्धसंज्ञामित्यत्र मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसम्प्लावनलब्धसंज्ञामिति पाठे मुकुटेन्दोः वर्षन् यः सुधौघः अमृतचयः तस्य सम्प्लावनेन सङ्गेन लब्धसंज्ञामित्यर्थः ॥ १७ ॥

सलीलमिति । सलीलं सविलासं यथा तथा अङ्कस्थितया उत्सङ्गवर्त्तिन्या नवा या अष्टापदवल्लिः स्वर्णलता तस्या इव भाः कान्तिर्यस्यास्तादृश्या गिरीन्द्रपुत्त्र्या गौर्य्या परिस्फुरन्त्या परितः विकसन्त्या अचिररोचिषा विद्युता शरदभ्रखण्डमिव शारदं मेघमिव विराजमानम् । नवाष्टापदवल्लिभासेत्यत्र नवाष्टापदतुल्यभासेति पाठे नूतनकाञ्चनसमकान्त्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

हृतेति । हृतः यः अन्धकः तदाख्योऽसुरः तस्य प्राणहरं प्राणनाशनं महासुराणां याः स्त्रियः तासां विगता धवाः पतयः यासां तासां भावः विधवत्वं वैधव्यमित्यर्थः । तस्य हेतुं साधनम् अन्यैः अगृह्यं ग्रहीतुमशक्यं पिनाकं स्वं

भद्रासनं काञ्चनपादपीठं महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।
अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैरुद्वीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनैकसक्ते सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन सानन्दनिर्दिष्टदृशं कुमारे ॥२१॥

तथाविधं शैलसुताधिनाथम्
पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
आसीत् क्षणं क्षोभपरो नु कस्य
मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ॥ २२ ॥

धनुः करेण गृह्णन्तं तथा पुरा पूर्वं स्मरस्य कामस्य शोषणं दहनमेव केलिः क्रीड़ा तं करोतीति तथोक्तं कामनिसूदनमित्यर्थः। महासुरस्त्रीविधवात्वहेतुमिति पाठे तथैवार्थः। अगृह्यमन्यैरित्यत्रासह्यशूलमिति पाठे असह्यं केनापि सोढुमशक्यं शूलं यस्य तथाभूतमित्यर्थः। पुरा स्मरशोषणकेलिकारमित्यत्र पुरासुरशोषण केलिकारमिति पाठे पुरासुराणां त्रिपुरवासिनामसुराणां शोषणकेलिकारं दहनकेलिकरमित्यर्थः ॥ १९ ॥

भद्रासनमिति। काञ्चनं सौवर्णं पादपीठं यस्य तथोक्तं महार्हाणां महामूल्यानां माणिक्यानां विभङ्गिभिः रचनाभिः चित्रं विचित्ररूपं भद्रं शुभमासनम् अधिष्ठितं तथा चन्द्रमरीचिगौरैः चन्द्रकिरणधवलैः चमरैः वालव्यजनैः गणाभ्याम् उभयपार्श्वयोः स्थिताभ्यामिति भावः। उद्वीज्यमानं सेव्यमानमिति भावः ॥ २० ॥

शस्त्रास्त्रेति। शस्त्रास्त्रयोर्विद्यानाम् अभ्यसने शिक्षायाम् एका केवला आसक्तिरनुरागो यस्य तथाभूते अनवरतं शस्त्रविद्याम् अस्त्रविद्याञ्च अभ्यस्यतीत्यर्थः। सविस्मयैः असम्भवमेतत् षड्दिनजातस्यार्भकस्येति चमत्कृतैरित्यर्थः। गणैः प्रमथवर्गैः एत्य उपेत्य सुदृष्टे सुनिरीक्षिते तथा स्फटिकाचलेन कैलासेन तदधिष्ठात्रेति भावः। नीराज्यमाने दीपमालया सेव्यमाने इति यावत् कुमारे सानन्दं यथा तथा निर्दिष्टे निहिते दृशौ नेत्रे येन तादृशं सादरं कुमारं पश्यन्तमित्यर्थः। नीराज्यमाने स्फटिकाचलेनेत्यत्र संवीज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेनेति पाठे अम्बिकया गौर्या अञ्चलेन वसनप्रान्तेन संवीज्यमाने वायुसञ्चालनेन सम्यक् सेव्यमाने इत्यर्थः ॥२१॥

तथाविधमिति। पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिः तथाविधं पूर्वोक्तप्रकारं शैल-

विकस्वराम्भोजवनश्रिया तम्
दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।
रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे
पुष्पोत्कराकीर्णं इवाम्रशाखी ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशमभूत् कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।
सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपमिव प्रियाकोपकरं विवेद ॥ २४ ॥

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं पुरन्दरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्त्तमानं शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥

सुताधिनाथं पार्वतीनाथं निरीक्ष्य चणं क्षोभपरः सम्भ्रान्तचित्त इत्यर्थः । आसीत् तथाहि शुभ्रीः धाम्नां तेजसां धाम्नि निलये कस्य जनस्य मनः न हि क्षुभ्यति ? न क्षोभं गच्छति ? अपि तु सर्वस्यैव मनःक्षोभः जायते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

विकस्वरेति। स्वर्गपतिरिन्द्रः विकस्वरं प्रफुल्लं यत् अम्भोजवनं पद्मवनं तस्येव श्रीर्यस्य तथाभूतेन दृशां चक्षुषां सहस्रेण तम् ईश्वरं निरीक्ष्यमाणः पश्यन् पुष्पाणाम् उत्करेण समूहेन आकीर्णः आम्रशाखीव रसालतरुरिव रोमावलिभिः रोमाञ्चैः उपलक्षितः सन् बभासे शुशुभे। रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे इत्यत्र सर्वाङ्गनेत्रो द्युपतिर्बभासे इति पाठे सर्वेषु अङ्गेषु नेत्राणि यस्य तथाविधो द्युपतिः दिवस्पतिरिन्द्र इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दृष्टेति। महेन्द्रः दृशां चक्षुषां सहस्रेण महेशं दृष्ट्वा अतितराम् अतिशयेन कृतार्थः अभूत् । अथो महेशदर्शनानन्तरं सर्वेषु अङ्गेषु जातम् उद्भूतं विरूपमिव विरुद्धरूपमिव अतएव प्रियायाः शच्याः कोपकरं मानजनकं तत् रोमहर्षणमिति शेषः विवेद जज्ञे । सपत्नीसम्बन्धात् रोमाञ्चोऽयमिति शङ्काकुलितत्वादिति भावः । कृतार्थोऽतितरां महेन्द्र इत्यत्र कृतार्थः खलु तेन शक्रः इति पाठे शक्र इन्द्रः तेन दृशां सहस्रेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं पुरन्दर इन्द्रः कनकाद्रिसारं सुमेरुगिरितुल्यबलं धृतानि शिक्षितानि अस्त्राणि शस्त्राणि च येन तादृशं कुमारं महेश्वरस्य उपान्तिके समीपे वर्त्तमानं प्रेक्ष्य अवलोक्य मनसा शत्रोस्तारकस्य जयाशां जेष्यामि शत्रुमित्येवंरूपां प्रत्याशां बबन्ध धृतवान् ॥ २५ ॥

श्रीनीलकण्ठ! द्युपतिः पुरोऽस्ति
त्वयि प्रणामावसरं प्रतीच्छन्।
सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र!
दृष्ट्या प्रसादप्रगुणो महेश! ॥ २६ ॥

इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
निधाय कक्षामभि हैमवेत्रम्।
प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णु-
रथ स्मराराातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥

पुरा सुरेन्द्रं सुरसङ्घसेव्यम्
त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः।
प्रीत्या सुधासारनिधारिणेव
ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥

अथ युग्मेन देवमनुकूलयन्नाह श्रीति। हे श्रीनीलकण्ठ! द्युपतिः देवराजः
य प्रणामस्य अवसरं समयं प्रतीच्छन् प्राप्तुमिच्छन्नित्यर्थः। पुरः अग्रतः अस्ति
र्तते। हे त्रिनेत्र! हे महेश! अत्र सहस्रनेत्रे इन्द्रे दृष्ट्या दर्शनदानेनेत्यर्थः।
ादप्रगुणः प्रसादप्रवणः प्रसन्न इत्यर्थः भव। प्रणामावसरं प्रतीच्छन्नित्यत्र प्रणामा-
रञ्च पृच्छन्निति पाठान्तरम्। प्रसादप्रगुण इत्यत्र प्रसादप्रवण इति पाठा-
रम् ॥ २६ ॥

इतीति। अथ नन्दी हैमवेत्रं स्वर्णदण्डं कक्षाम् अभि प्रकोष्ठे निधाय प्रकर्षेण
: कृतः अञ्जलिः येन तथाभूतः पुरतः एत्य आगत्य प्रसादपात्रं भविष्णुः सन्
ारातिं हरम् इति उक्तप्रकारां वाचम् उवाच ॥ २७ ॥

पुरेति। ततः नन्दिवाक्यानन्तरं त्रिलोकसेव्यः त्रिभुवनवन्द्यः त्रिपुरासुरारिः
ु: प्रीत्या क इेव सुधानाम् आसारः धारासम्पातः धारासम्पात आसार इत्य-
:। तं निधारयति वर्षतीति तथोक्तेनेव विलोकनेन दर्शनेन सुरसङ्घसेव्यं सुर-
वन्दनीयं सुरेन्द्रं पुरा प्राक् अनुजग्राह प्रथमं दृष्टिदानेनानुगृहीतवानित्यर्थः।
सुरेन्द्रमित्यत्र मुदा सुरारिमिति पाठे मुदा हर्षेण असुराणाम् अरिं शत्रुमिन्द्र-

किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।
स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हम्
महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥

सुभक्तिभाजामधि पादपीठम्
प्रान्तक्षितिं नम्रतरैः शिरोभिः ।
ततः प्रणेमुः पुरतो गणानाम्
गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥

गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
नृपासने हैममये पुरस्तात् ।

मित्यर्थः। त्रिलोकमेव्य इत्यत्र त्रैलोक्यमेव्य इति पाठान्तरम्। सुधासारनिधारिणेवेत्यत्र सुधासारविसारिणेवेति पाठे तथैवार्थः ॥ २८ ॥

किरीटेति। स्वर्गैकवन्द्यो देवः शचीपतिः जगतामेकवन्द्यं तं देवदेवम् आनमितेन अतएव किरीटस्य मुकुटस्य कोटिभ्यः अग्रेभ्यः च्युताः पतिताः पारिजातस्य पुष्पोत्कराः कुसुमचया यस्य तादृशेन मूर्ध्ना शिरसा प्रणनाम। किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पोत्करेणेत्यत्र किरीटकोटिच्युतपारिजातपुष्पेण भक्त्येति पाठान्तरम् जगदेकवन्द्यमित्यत्र जगदेकदेवमिति पाठान्तरम्। तं देवदेवं प्रणनाम देव इत्यत्र ननाम देवः स सहस्रनेत्र इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

अनेकेति। स त्रिदशानां देवानामीश्वरः अनेकलोकानां सर्वजगतामेकनमस्क्रियार्हम् एकवन्द्यं तं महेश्वरं भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः मनोरथसिद्धेः परमं पवित्रं पात्रं भाजनं बभूव ॥ ३० ॥

सुभक्तीति। ततः इन्द्रप्रणामानन्तरं सुभक्तिभाजाम् अतिभक्तिमतां सुराणां गणाः गणानां प्रमथानां पुरतः अग्रतः पादपीठस्य चरणासनस्य प्रान्तक्षितिम् आन्तिकभूमिम् अधिकृत्येत्यर्थः। नम्रतरैः अतिशयेनावनतैः शिरोभिः क्रमतः यथाक्रमं पुरारिं शम्भुं प्रणेमुः प्रणतवन्तः ॥ ३१ ॥

प्रापोपविश्य प्रमदं सुरेन्द्रः
प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥

क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन
सम्भाविताः सस्मितमीश्वरेण।
उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता
दृग्गोचरे तस्य सुराः समग्राः ॥ ३३ ॥

अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्
गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः।
कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्
ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ॥ ३४ ॥

गणोपनीत इति। सुरेन्द्रः प्रभुणा हरेण उपदिष्टे निर्दिष्टे गणोपनीते प्रमथा नीते हेममये सौवर्णे नृपासने परस्तात् प्रभुसमक्षमित्यर्थः। उपविश्य प्रमदं प्रकृष्टम् आनन्दं प्राप, हि तथाहि प्रभुप्रसादः कस्य जनस्य मुदे आनन्दाय न? अपि तु सर्वस्यैवानन्दाय भवतीत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तरन्यासालङ्कारः। प्रभुणोपदिष्टे इत्यत्र प्रभुणोपदिष्ट इति पाठे प्रभुणा हरेण उपदिष्टः इतो निषीदेति दत्ताभ्यनुज्ञ इत्यर्थः। नृपासने इत्यत्र शुभासने इति पाठान्तरम्। प्रमदमित्यत्र प्रमुदमिति पाठे तथैवार्थः ॥ ३२ ॥

क्रमेणेति। अन्येऽपि समग्राः सुराः ईश्वरेण सस्मितं विलोकनेन सम्भाविताः सम्मानिताः अतएव तोषविशेषं हर्षातिशयमाप्ताः सन्तः क्रमेण तस्य ईश्वरस्य दृग्गोचरे समक्षमित्यर्थः उपाविशन्। सुराः समग्रा इत्यत्र पुरः समेता इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

अथाहेति। अथ सर्वेषामुपवेशनानन्तरं देवः शङ्करः बलवैरी बलासुरशत्रुरिन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तान् गीर्वाणवर्गान् देवगणान् कृताञ्जलीकान् असुरैरभिभूतान् निर्जितान् अतएव ध्वस्ता विलुप्ता श्रीः येषां तथाभूतान् तथा श्रान्तानि क्लान्तानि विषण्णानीत्यर्थः। मुखानि येषां तथाविधान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा करुणया कृपया आर्द्रं चेतः यस्य तथाभूतः सन् आह अब्रवीत्। गीर्वाणवर्गानित्यत्र गीर्वाणमुख्यानिति पाठे गीर्वाणमुख्यान् देवश्रेष्ठानित्यर्थः। असुराभिभूतान् ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानित्यत्र असुरैर्विधूतान् ध्वस्तप्रियान् क्षीणमुखानिति पाठे असुरैः तारकादिभिः

अहो बतानन्तपराक्रमाणां दिवौकसो ! वीरवरायुधानाम् ।
हिमोदबिन्दुग्लपितस्य किं वः पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ॥२५॥
स्वर्गौकसः ! स्वर्गपरिच्युताः किं स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
चिह्नं चिरोढ़ं न तु यूयमेते निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ॥२६॥
दिवौकसो ! देवगृहं विहाय मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं महीतले मानभृतो महान्तः ॥२७॥
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्तद्दैवतं धाम निकामरम्यम् ।
कस्मादकस्मान्निरगाद्भवद्भ्यश्चिराजितं पुण्यमिवापचारात् ॥२८॥

विधूतान् भ्रंशितान् । ध्वस्तानि विनष्टानि प्रियाणि स्वच्छन्दविहारादीनि येषां तान् । शीर्णानि क्षीणानि सुखानि येषां तथोक्तान् इति पर्य्यवसानम् ॥ २४ ॥

अहो इति । अहो आश्चर्य्यम् । हे दिवौकसः देवाः ! वीरैर्व्रियन्ते काम्यन्ते इति वीरवराणि वीरैः स्पृहणीयानीत्यर्थः । आयुधानि अस्त्राणि वज्रादीनीति यावत् येषां तादृशानाम् अतएव अनन्तपराक्रमाणाम् असीमसामर्थ्यानां वः युष्माकं मुखानि हिमोदबिन्दुभिः शिशिरवारिबिन्दुभिः ग्लपितस्य ग्लानिं नीतस्य पद्मस्य दैन्यं दौर्गत्यं किं कथं दधते धारयन्ति ? बत खेदे एवंरूपान् युष्मान् दृष्ट्वा खेदं गतोऽस्मीति भावः ॥ २५ ॥

स्वर्गौकस इति । हे स्वर्गौकसः ! स्वर्गवासिनः ! स्वपुण्यराशौ निजपुण्यपुञ्जे सुमहत्तमेऽपि समधिकेऽपि अक्षयेऽपीत्यर्थः । सति किं कथं स्वर्गात् परिच्युताः भ्रष्टाः ? यूयमिति शेषः । तु किन्तु एते यूयं निजाधिपत्यस्य स्वपदस्य चिरोढं चिरगृहीतं चिह्नं छत्रचामरादिकं न परित्यजध्वं न परित्यजथ । चिह्नधारणेऽपि कथं पदभ्रंश इति भावः । न तु इत्यत्र बतेति पाठे एते यूयं चिरोढ़ं निजाधिपत्यस्य चिह्नं परित्यजध्वं परित्यक्तवन्त इत्यर्थः । अतीते लोट्प्रयोग आत्मनेपदञ्च महाकविप्रयोगात् सोढ़व्यम् । बत खेदे एतद्दर्शनेन खेदमनुभवामीति भावः ॥२६॥

दिवौकस इति । इति । हे दिवौकसः ! कुतः कारणतः कस्मात् हेतोः मानभृतः मानवन्तः महान्तः यूयं देवगृहं विहाय परित्यज्य मनुष्यसाधारणताम् अवाप्ताः सन्तः महीतले चरध्वं चरथ ? ॥ २७ ॥

अनन्यसाधारणसिद्धमिति। अन्येषां साधारणं सत् सिद्धं न भवतीत्यनसाधार-

दिवौकसो ! वो हृदयस्य कस्मात्
तथाविधं धैर्य्यमहार्य्यमार्य्याः ! ।
अगादगाधस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्भः ॥ ३९ ॥

सुराः ! सुराधीशपुरःसराणाम्
समीयुषां वः सममातुराणाम् ।
तद्ब्रूत लोकत्रयजित्वरात् किम्
महासुरात्तारकतो विरुद्धम् ॥ ४० ॥

पराभवं तस्य महासुरस्य निषेद्धुमेकोऽहमलं भविष्णुः ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ॥४१॥

यसिद्धं निकामरम्यम् अतिमनोहरं तत् उच्चैरुन्नतं चिरार्जितं दैवतं देवसम्बन्धि धाम स्थानम् अपचारात् पापानुष्ठानात् पुण्यमिव भवद्भ्यः कस्मात् अकस्मात् सहसा निरगात् भ्रष्टमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

दिवौकस। हे आर्य्या मान्या दिवौकसः ! वो युष्माकं तथाविधम् अलोकसामान्यमिति यावत् अहार्य्यं हृदयस्य धैर्य्यम् अगाधस्य अतलस्पर्शस्य जलाशयस्य ग्रीष्मस्य अतितापादिवशात् अम्भ इव जलमिव कस्मात् अगात् विनष्टम् ॥३९॥

सुरा इति। हे सुराः ! सुराधीशः देवराजः पुरःसरो येषां तथोक्तानाम् अग्रण्यामामिति भावः। सम युगपत् समीयुषां समागतानां आतुराणां विक्लवानां वः युष्माकं लोकत्रयस्य त्रिभुवनस्य जित्वरात् जेतुः महासुरात् तारकतः तारकात् विरुद्धं विरोधः किं ? तत् ब्रूत कथयत ॥ ४० ॥

पराभवमिति। एकः केवलः अहं तस्य महासुरस्य पराभवं निषेद्धुं निवारयितुम् अलं भविष्णुः समर्थो भवामि। तथाहि महाम्बुदात् महामेघात् अन्यः अपरो जनः वनानां दावानलेन यः प्लोषः दाहः स एव विपत्तिः आपद तां हरति किम् ? हर्तुं शक्नोति किम् ? नैवेत्यर्थः। प्रतिवस्तूपमालङ्कारः तदुक्तं प्रतिवस्तूपमा सा स्याद् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः। एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगिति। महाम्बुदात् किं हरते वनानामित्यत्रारण्यस्य हर्तुं जलदात् प्रभुः किमिति

इतीरिते मन्मथमर्दनेन सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ॥४२॥

ततो गिरीशस्य गिरां विरामे जगाद लब्धेऽवसरे सुरेन्द्रः ।
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ॥४३॥

ज्ञानप्रदीपेन तमोपहेनाविनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
भूतं भवद्भावि च यच्च किञ्चित्सर्वज्ञ ! सर्वं तव गोचरं तत् ॥४४॥

दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेन यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
तदीशतामाप्तवता निरस्ता वयं दिवोऽमी वद किं न वेत्सि ॥४५॥

पाठे जलदात् मेघादन्यः अरण्यस्य दावानलप्लोषविपत्तिं हर्तुं प्रभुः समर्थः किम् ? नैवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इतीति । मन्मथमर्दनेन कामशासनेन हरेण इति ईरिते कथिते सति सुरेन्द्रप्रमुखाः सुराः आश्वसन्तः आश्वासं लभमाना इत्यर्थः । सान्द्रैः निविडैः प्रमोदाश्रुभिः हर्षवाष्पैस्तरङ्गितेषु आप्लुतेषु मुखेषु सत्वर सद्यः श्रियं शोभाम् उल्लासमित्यर्थः । दधुः धृतवन्तः ॥ ४२ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं गिरीशस्य हरस्य गिरां वाचां विरामे अवसाने लब्धे प्राप्ते अवसरे सुरेन्द्रः जगाद उक्तवान् । युक्तञ्चैतदित्याह अवसरे समये प्रयुक्ताः उक्ता वाचः फलाविष्टः फलपूर्णः यः महोदयः तस्मै ध्रुवं निश्चितं भवन्ति । फलं साधयन्ति खल्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ज्ञानप्रदीपेनेति । हे सर्वज्ञ सर्वान्तर्यामिन् ! यत् किञ्चित् वस्तु भूतम् अतीतं भवत् वर्त्तमानं भावि भविष्यञ्च, तत् सर्वं तमोपहेन मोहान्धकारध्वंसिना अविनश्वरेण अक्षयेण अस्खलिता अक्षीणा प्रभा यस्य तादृशेन ज्ञानप्रदीपेन तत्त्वज्ञानरूपालोकेन तव गोचरं विदितम् ॥ ४४ ॥

दुर्वारेति । दुर्वारेण निवारयितुमशक्येन दोष्णोर्बाह्वोरुद्यमेन बलविक्रमेणेत्यर्थः । दुःसहः दुर्धर्षः तेन ईशतां त्रिलोकाधिपत्यम् आप्तवता प्राप्तेन अतएव अमराणां देवानां घस्मरेण भक्षकेण जेत्रेति भावः । तारकेण अमी वयं दिवोऽपि स्वर्गादपि यत् निरस्ता निराकृताः, तत् किं न वेत्सि न जानासि वद अपितु जानास्येव सर्वज्ञत्वादिति भावः । दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेनेत्यत्र दुर्वारदोर्दण्डदुःसहेनेति पाठे

विधेरमोघं स वरप्रसादमासाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः।
सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ॥४६॥
स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन पितामहेनेति निरूपितं नः।
सेनापतिः संयति दैत्यमेतं पुरः स्मराराति सुतो निहन्ति ॥४७॥
अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत् सुदुःसहां तस्य पराभवार्त्तिम्।
विषेहिरे हन्त हृदन्तशल्यमाशानिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ॥४८॥

दुर्वारः यः दीप्तो दुष्टो मदः तेजः तेन दुःसहः तेन। तदीशतामाप्तवनेत्यत्र तदीश-नत्वात्मपदादिति पाठे वदेत्यत्र वनेत्यत्र च पाठे ननु सम्बोधने, ननु ईश! अमी वयम् आत्मपदात् यत् निरस्ताः तत् किं न वेत्सि! तव सर्वज्ञतया एतद ज्ञाने अस्मदुपेक्षणं खेदकरमिति भावः॥ ४५॥

विधेरिति। स तारकः विधेः ब्रह्मणः सकाशात् अमोघम् अव्यर्थं वरप्रसादं प्रसन्नतया दत्तं वरमित्यर्थः। आसाद्य प्राप्य सद्यः तत् क्षणं जगतां जिगीषुः जयाभिलाषी तथा दोर्णोर्वाह्वोर्दण्डेन प्रतापेन चण्डः अतितीक्ष्णः सन् अहं प्रमुख्यः प्रधानं येषां तथोक्तान् अहकाप्रमुख्यान् अशेषान् सर्वान् सुरान् तृणाय मनुते गणयति। स वरप्रसादमित्यत्र सुवरप्रसादमिति पाठे सुवरप्रसादं शोभनं वर-प्रसादमित्यर्थः। सुरानशेषानहकप्रमुख्यान् दोर्दण्डचण्ड इत्यत्र सुरान् स जम्भारि-मुखान् प्रचण्डदोर्दण्डचण्ड इति पाठान्तरम् अर्थस्तु सुगम एव॥ ४६॥

स्तुत्येति। पुरा पूर्वम् अस्माभिः स्तुत्या उपासितेन आराधितेन पितामहेन नः अस्माकम् इति निरूपितं निर्द्धारितं किं तदित्याह सेनापतिरिति स्मराराते: हरस्य सुतः संयति संग्रामे सेनापतिः सन् एतम् दैत्यं तारकं पुरा निहन्ति हनिष्यतीत्यर्थः। निकटागामिके पुरेत्यमरः पुरायोगे भविष्यदर्थे लट्-प्रयोगः॥ ४७॥

अहो इति। अहो आश्चर्यं ततोऽनन्तरं ततः प्रभृति ब्रह्मणो वरदानादार-भ्येति यावत् अद्य यावत् एतत्कालपर्यन्तम् अमी त्रिदिवौकसः देवाः तस्य तारकस्य सुदुःसहां पराभवार्त्तिं पराजयपीड़ां तथा हृदन्तशल्यं हृदयान्तःशल्यरूपमित्यर्थः। आशानिवेशम् आशादानं विषेहिरे सोढ़वन्तः। हन्तेति खेदसूचकम् एतत् तत्पीड़नमतिखेदकरमिति भावः॥ ४८॥

निदाघधामक्लमविक्लवानां नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।
सुनन्दनं नन्दनमात्मनो नः सेनान्यमेतं स्वयमादिश त्वम् ॥४९॥
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
अस्माकमेषां पुरतो भवन् सन् दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ॥५०॥
महाहवे नाथ ! तवास्य सूनोः शस्त्रैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।
महासुराणां रमणीविलापैर्दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ॥५१॥
महारणक्षौणिपशूपहारीकृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
वन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु वेणिप्रमोक्षं सुरलोक एषः ॥५२॥
इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।
कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ॥ ५३ ॥

निदानेति । हे देव ! निदाघम् उष्णं धाम यस्य तस्य निदाघधाम्नः सूर्य्यस्य क्लमेन तापेन विक्लवानां क्लान्तानां शुष्काणामिति यावत् ओषधीनां लताविशेषाणाम् ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा इति मनुः । नवीनम् अम्भोदमिव नः अस्माकं तापनिवृत्तये इति भावः । आत्मनः स्वस्य सुनन्दनम् एतं नन्दनं कुमारं त्वं स्वयं सेनान्यं सेनापतिम् आदिश आज्ञापय ॥ ४९ ॥

त्रैलोक्येति । यः कुमारः एषामस्माकं पुरतः युधि अग्रगामी भवन् सेनापतिः भवन् सन्नित्यर्थः । त्रैलोक्यलक्ष्म्याः हृदयस्य एकमद्वितीयं शल्यं शल्यभूतं तं महासुरं समूलं यथा तथा उत्खाय उन्मूल्य दुःखापहारं तापशान्तिं विधत्ते करोति अविलम्बमेव विधास्यतीति वर्त्तमानसामीप्ये लट्प्रयोगः । एतं नन्दनमिति पूर्व्वेणान्वयः । भवन् सन्नित्यत्र भविष्णुरिति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

महाहवे इति । हे नाथ ! महाहवे महारणे अस्य तव सूनोः पुत्रस्य शितैः तीक्ष्णैः शस्त्रैः कृत्तशिरोधराणां छिन्नग्रीवाणां महासुराणां रमणीविलापैः एता दश दिशः मुखरीभवन्तु ध्वनिताः सन्तु ॥ ५१ ॥

महारणेति । तत्र असुरे तारके तव आत्मजेन सुतेन महती या रणक्षौणी रणभूमिः तस्याः पशुवत् उपहारीकृते बलि निहते सतीति भावः । एष सुरलोकः देवगणः वन्दिस्थितानां बन्धनागारवर्त्तिनीनां सुदृशां सुराङ्गनानामिति यावत्

अहो अहो देवगणाः ! सुरेन्द्रमुख्याः ! शृणुध्वं वचनं ममैते ।
विचेष्टते शङ्कर एष देवः कार्य्याय सज्जो भवतां सुताद्यैः ॥५४॥
पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।
तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन वीरेण यद्वध्यत एष शत्रुः ॥ ५५ ॥
अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।
निघ्नन्तु शत्रुं सुरलोकमेष भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सहेन्द्रः ॥५६॥

वेणीप्रमोक्षं वेणीमोचनं करोतु । वेणीप्रमोक्षमित्यत्र वेणीप्रमोकमिति पाठे स एवार्थः ॥ ५३ ॥

इत्थमिति । सुरेन्द्रे इत्थं वदति सति स्मरारिः भक्तानामभिपतिः मरारेस्तारकस्य दुश्चेष्टितेन अत्याचारेण तत्कृतवर्णनेनेति भावः । जातरोषः कुपित इत्यर्थः तथा तेषु विदशेषु देवेषु कृतानुकम्पः सदयः सन् भूयोऽपि पुनरपि बभाषे उवाच ॥ ५३ ॥

अहो इति । अहो अहो इति सम्बोधनद्योतनकं हे सुरेन्द्रमुख्याः देवगणाः ! एते यूयं मम वचनं शृणुध्वम् । एष शङ्करो देवः सुताद्यैः पुत्रादिभिः सार्द्धमित्यर्थः । भवतां कार्य्याय सज्जः सन् विचेष्टते प्रवर्त्तते । अहं सान्वय एव भवतां कार्य्यार्थी विचरामीति भावः । देवः कार्य्यायेत्यत्र देवकार्य्यायेति भवतां सुताद्यैरित्यत्र मगणः शुभायेति पाठान्तरम् ॥ ५४ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वं मया नियतात्मनापि वशिनापीत्यर्थः योगिनां दारपरिग्रहाकर्त्तव्यत्वेऽपीति भावः । गिरीन्द्रपुत्र्याः गौर्य्याः अयं परिग्रहः स्वीकारः पाणिग्रहणमित्यर्थः अकारि कृतः तद्भवेन तस्यां जातेन वीरेण एष शत्रुस्तारकः यद्वध्यते, एष खलु एष एव तत्र गिरीन्द्रपुत्र्याः परिग्रहे हेतुः कारणम् । तत्रैष हेतुरित्यत्र तत्रैकहेतुरिति पाठान्तरम् । यद्वध्यत इत्यत्र यद्धन्यत इति पाठान्तरम् ॥ ५५ ॥

अत्रेति । अत्र विषये तत् युष्माकं सत्पुत्राभ्यर्थनमित्यर्थः । उपपन्नं युक्तम् उचितमित्यर्थः अमी भवन्तः एनं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापत्ये नियुज्य शत्रुं तारकं निघ्नन्तु नाशयन्तु । एष इन्द्रः सुरैः सह भूयोऽपि पुनरपि सुरलोकं स्वर्गं भुनक्तु पालयतु । तदमी इत्यत्र वदित इति पाठान्तरम् । निघ्नन्त्वित्यत्र निहन्तु इति पाठे एष सेनापतिः शत्रुं निहन्त्वित्यर्थः ॥ ॥ ५६

इत्युदीर्य्य भगवांस्तमात्मजं घोरसङ्गरमहोत्सवोत्सुकम् ।
नन्दनं हि जहि देवविद्विषं संयतीति निजगाद शङ्करः ॥५७॥

शासनं पशुपतेः स कुमारः स्वीचकार शिरसावनतेन ।
सर्वथैव पितृभक्तिरतानामेष एव परमः खलु धर्मः ॥ ५८ ॥

असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे सति न नन्दति का खलु वीरसूः
॥ ५९ ॥

सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापते-
र्बलवदमराराातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।

इतीति। भगवान् शङ्करः इति उदीर्य्य उक्त्वा घोरसङ्गरः महासंग्राम एव महोत्सवः तत्र उत्सुकं तं नन्दनम् आनन्दजनकम् आत्मजं कुमारं संयति युद्धे देवशत्रुं तारकं जहि नाशय इति निजगाद उवाच हिशब्दः पादपूरणार्थः। नन्दनं हि जहि देवविद्विषमित्यत्र नन्दनेहि जय देवविद्विष इति पाठे हे नन्दन! एहि आगच्छ देवविद्विषः देवशत्रून् जय इति निजगादेत्यन्वयः रथोद्धता-वृत्तम् ॥ ५८ ॥

शासनमिति। सः कुमारः अवनतेन शिरसा पशुपतेः शासनम् आदेशं स्वीचकार जग्राह। तथाहि सर्वथैव सर्वेण प्रकारेण पितरि भक्तिमतां जनानाम् एष एव पित्राज्ञापालनमेव परमः महान् धर्मः खलु। शिरसावनतेनेत्यत्र शिरसा विनतेनेति पाठान्तरम् स्वागता वृत्तम् ॥ ५८ ॥

असुरेति। विबुधानां देवानामीश्वरे पशुपतौ असुरैः सह युद्धविधौ संग्राम-व्यापारे आत्मजं पुत्रम् इति वदति नियुञ्जाने इत्यर्थः। सति गिरिजया गौर्य्यां मुमुदे हृष्टं तथाहि का वीरसूः वीरजननी सुतस्य विक्रमे लक्षवधे इति यावत् सति न नन्दति न हृष्यति ? अपि तु सर्वैव नन्दतीत्यर्थः। पूर्वत्वात्र च सामान्येन विशेष-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः। वदतीति तमात्मजमित्यत्र वदति प्रियमात्मज-मिति न नन्दति का खलु वीरसूरित्यत्र न किमु नन्दति संयति वीरसूरिति पाठा-न्तरम् द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

सुरेति। सुराणां परिवृढः प्रभुरिन्द्रः प्रौढं प्रकृष्टं वीरम् उमापतेः हरस्य

जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्
ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ॥ ६० ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

त्रयोदशः सर्गः ।

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमानः ।
ततः कुमारः शिरसा नतेन त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥१॥
जहीन्द्रशत्रुं समरेऽमरेशपदं स्थिरत्वं नय वीर ! वत्स ! ।
इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥२॥

कुमारं बलवताम् अमराराातीनाम् असुराणां याः स्त्रियः तासां दृशां नेत्राणाम अञ्जनस्य कज्जलस्य भञ्जनं निराकरणमित्यर्थः । असुरघातनर्मिति भावः । अत एव जगताम् अभयदं परित्राणकरं प्राप्य सद्यस्तत्क्षणं प्रमोदपरः हर्षनिर्भरः अभवत हि तथाहि अभिमते मनोरथे ध्रुवं निश्चयेन पूर्णे सति को वा जनः मुदा आनन्देन न माद्यति न उल्लसति ? सर्व एव माद्यतीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थन रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम्, न समरसलागः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मतेति लक्षणात् ॥ ६० ॥

इति द्वादशः सर्गः ।

प्रस्थानेति । ततः अनन्तरं स कुमारः प्रस्थानं प्रयाणं युद्धयात्रेति यावत् तस्य काले उचितः चारुर्मनोहरः वेषः धनुःशरवर्मादिधारणरूप इति भावः । यस्य तथाभूतः स्वर्गिणां देवानां वर्गैर्गणैः अनुगम्यमानः सन् नतेन शिरसा त्रैलोक्यस्य भर्तुः ईश्वरस्य पादौ प्रणनाम । अस्मिन् सर्गे उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

जहीति । ईशः प्रभुः हे वत्स ! हे वीर ! समरे युद्धे इन्द्रस्य शत्रुं तारकं जहि नाशय, अमरेशस्य इन्द्रस्य पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः । स्थिरत्वम् अचञ्चलत्वं नय

प्रह्वीभवन्नन्नतरेण मूर्ध्ना ननाम सोऽङ्घ्रियुगं स्वमातुः ।
तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रवृष्टिस्तस्याभवद्वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥

तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेराश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसूं माम् ॥ ४ ॥

उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतुः
श्रद्धालुचेताः समरोत्सवस्य ।
आपृच्छ्य भक्त्या गिरिजागिरीशौ
ततः प्रतस्थेऽभि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥

देवं महेशं गिरिजां च देवीं ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः ॥ ६ ॥

प्रापय । इति इत्थम् आशिषा प्रणमन्तं तं पुत्रं मूर्द्धनि शिरसि उपाघ्राय मुदा हर्षेण अभ्यनन्दत् अभिनन्दयामास अन्तर्भूतण्यर्थोऽयं नन्दधातुः ॥ २ ॥

प्रह्वीभवन्निति । स कुमारः प्रह्वीभवन् नम्रः सन्नित्यर्थः नम्रतरेण अतिविनतेन मूर्ध्ना शिरसा मातुः जनन्या गौर्य्या अङ्घ्रियुगं चरणयुगलं ननमस्कार। तस्याः मातुः प्रमोदाश्रुपयसाम् आनन्दवाष्पवारीणां प्रवृष्टिः प्रपूर इति पाठान्तरं प्रवाह इत्यर्थः । तस्य कुमारस्य वीरवरस्य सेनापतेः सैनापत्यस्येत्यर्थः । भावप्रधानो निर्देशः अभिषेकः अभवत् ॥ ३ ॥

तमिति । सुतवत्सला सा हिमाद्रेः सुता पार्वती तं सुतम् अङ्कम् आरोप्य गाढम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य शिरसि उपाघ्राय च जगाद उवाच हे वत्स ! शत्रुं जित्वा वीरसूं मां कृतार्थीकुरु अन्वर्थनाम्नीं कुरु । हिमाद्रेरित्यत्र महाद्रेरिति पाठान्तरम् ॥ ४ ॥

उद्दामेति । ततः पित्रोराशीर्वादानन्तरम् उद्दामस्य उद्धतस्य दैत्येशस्य तारकस्य विपत्तिहेतुः नाशकारणं तथा समरोत्सवस्य श्रद्धालु प्रियमिति यावत् चेतः यस्य तथाभूतः संग्रामोत्सवप्रिय इत्यर्थः । कुमारः गिरिजागिरिशौ गौरीमहेश्वरौ भक्त्या आपृच्छ्य सम्भाष्य अभिदिवं स्वर्गम् अभिप्रतस्थे चचाल ॥ ५ ॥

देवमिति । ततः अनन्तरं नाकनाथः सुरपतिः पूर्वः प्रथमः येषां तथोक्ताः

अथ व्रजद्भिस्त्रिदशैरशेषैः स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः ।
नभो बभासे परितो विकीर्णं दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥७॥
रराज तेषां व्रजतां सुराणां मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानामिव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥८॥
गिरीशगौरीतनयेन सार्धं पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात् प्रपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥९॥
ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं महासुरत्रासवशंवदत्वात् ।
सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥१०॥

समस्ताः त्रिदिवौकसः देवा अपि देवं महेशं देवीं गिरिजाञ्च प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य च अथ अनन्तरं तं कुमारम् अनुजग्मुः अन्वगच्छन् ॥ ६ ॥

अथेति । अनन्तरं व्रजद्भिः गच्छद्भिः अशेषैः समस्तैः स्फुरद्भिः प्रभामण्डलैः कान्तिपुञ्जैः भासुराः उज्ज्वलाः तथोक्तैः तैः त्रिदशैः देवैः दिवापि दिवसेऽपि उग्रैः दीप्तैः नक्षत्रगणैरिव परितः समन्तात् विकीर्णं व्याप्तं नभः अन्तरीक्षं बभासे दिदीपे । उपमालङ्कारः ॥ ७ ॥

रराजेति । व्रजतां गच्छतां तेषां सुराणां मध्ये अधिकाभिः कान्तिभिः प्रभाभिः कान्तः समुज्ज्वलः कुमारः नभोऽन्ते गगनान्तरे नक्षत्रताराग्रहमण्डलानां मध्ये त्रियामारमण इव निशानाथ इव रराज शुशुभे । त्रियामारमण इत्यत्र त्रियामादयित इति पाठान्तरम् । नभोऽन्ते इत्यत्र नभोऽन्तरिति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

गिरीशेति । अथानन्तरं पुलोमपुत्रीदयितः शचीपतिरादिर्येषां तथोक्तास्ते देवाः गिरीशगौर्योः तनयेन कुमारेण सार्धं मुहूर्तात् क्षणात् नक्षत्रपथम् आकाशम् उत्तीर्य अतिक्रम्य आत्मनीनं स्वीयं लोकं स्वर्गमित्यर्थः प्रपेदिरे प्राप्ताः । लोकमथात्मनीनमित्यत्र लोकमथो मुनीनामिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

ते इति । ते समग्राः सुराः महासुरात् यः त्रासः भयं तस्य वशंवदत्वात् अधीनत्वात् चिरकालात् बहुकालात् परं दृष्टं शत्रुणामधिकृतत्वादिति भावः । स्वर्गलोकं सद्यः सहसा प्रवेष्टुं न विषेहिरे न शेकुः, तत् तस्मात् क्षणं व्यलम्बन्त

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।
इत्थं सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥
सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते ।
दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरान्ताम् ॥ १२ ॥
सहेलहासस्फुरिताननेन्दुस्ततः कुमारः पुरतो भविष्णुः ।
स तारकापातमपेक्षमाणो रणप्रवीरो हि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी स्वर्गं भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।
अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्महासुरो वः खलु दृष्टपूर्वः ॥ १४ ॥

विलम्बं चक्रुः समया इत्यत्र समन्ता इति पाठान्तरं पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमल
ङ्कारः तदुक्तं हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यत इति ॥ १० ॥

पुर इति । सुराः देवा भीताः सन्तः तत्क्षणमेव त्वं पुरः अग्रतः भव गच्छ
त्यर्थः । पुरः अग्रतः भवामि गच्छामि, अहं पुरोगः अग्रगामी नास्मि न भवामि त
पुरःसरः अग्रगामी इत्थम् अनेन प्रकारेण स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं विवादं परस्परमि
शेषः वितेनुः चक्रुः । सुरास्तत्क्षणमेव भीताः स्वर्गमित्यत्र द्विषा तेन कृते स्वव
स्वर्गं इति पाठे तेन द्विषा शत्रुणा तारकेण स्वर्गं स्ववश्ये स्वाधीने कृते सतीत्यर्थः ॥

सुरालयेति । ते देवाः सुरालयस्य स्वर्गस्य आलोकने दर्शने यत् कौतुक
औत्सुक्यं बहुकालानधिकारेणादर्शनादिति भावः । तेन हेतुना मुदा अपू
दर्शनं प्राप्यते इत्यानन्देनेति भावः । शुचिस्मेराणि विशुद्धविकासानीत्यर्थः । वि
चनानि येषां तथाभूताः सन्तः कुमारस्य मुखारविन्दे द्विषद्भ्यः शत्रुभ्यः यत्साध्
भयं तेन कातरः अन्तः प्रान्तभागः यस्यास्तादृशीं दृष्टिं दधुः पातयामासुरित्यर्थः । प
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सुरालयालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्
विलोचनास्ते इत्यत्र सुरत्वरालोकनकौतुकेन मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्येति पा
न्तरं द्विषत्साध्वसकातरान्तामित्यत्र द्विषत्साध्वसकातरास्ते इति पाठान्तरञ्च ॥ १

सहेलेति । ततः अनन्तरं रणप्रवीरः सहेलेन सविलासेन हासेन स्फु
शोभितः आननमेव इन्दुश्चन्द्रो यस्य तथाभूतः स कुमारः पुरतः अग्रतः भवि
अग्रगामी भवितुमिच्छुः तारकस्य आपातम् उपस्थितिम् अपेक्षमाणः सन् प्रती
माण इत्यर्थः । सुरान् देवान् अवोचत् अब्रवीत् हिशब्दः पादपूरणार्थः ॥ १३ ॥

भीत्येति । भीत्या भयेन अलं भयं मा कुरुत, अमी त्रिदिवौकसः स्वर्गवा

स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय दोर्मण्डलं वल्गति यस्य चण्डम्।
इहैव तच्छोणितपानकेलिमङ्काय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥

शक्तिर्ममासावहतप्रचारा प्रभावसारा सुमहःप्रसारा।
स्वर्लोकलक्ष्म्या विपदावहारेः शिरो हरन्ती दिशतान्मुदं वः ॥१६॥

इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्यवधाय युद्धोत्सुकमानसस्य।
सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥

रवन्तः सद्यः सत्वरं स्वर्गं प्रविशन्तु। वः युष्माकं दृष्टपूर्वः पूर्वं दृष्टः शत्रुः भवा- सुरस्तारकः भत्रैव अस्मिन्नेव स्थाने मे मम दृक्पथं नेत्रपथम् एतु आगच्छतु खलु। दृष्टपूर्व इत्यत्र कालदृष्ट इति पाठे कालेन दृष्टः अवलोकितः आसन्नकाल इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वर्लोकेति। यस्य चण्डम् उग्रं दोर्मण्डलं बाहुमण्डलं स्वर्लोकस्य लक्ष्म्याः श्रियः कचानां केशानां कर्षणाय वल्गति चलति यः स्वर्गश्रियं जहारेति भावः। मम एते शराः इहैव अङ्काय झटिति तस्य शोणितपानं रक्तपानमेव केलिः क्रीडा कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

शक्तिरिति। असौ अहतः अव्याहतः प्रचारः गतिः यस्यास्तादृशी क्वचिदप्य- स्खलितेति भावः। प्रभावः सामर्थ्यं सारः स्थिरांशः यस्याः तथोक्ता सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः। सुष्ठु महसां तेजसां प्रसारः स्फुरणं यस्याः तथाभूता स्वर्लो- कलक्ष्म्याः स्वर्गश्रियः विपदम् आपदम् अवहरन्तीति तथाविधा विपन्नाशिनीत्यर्थः। शक्तिः अस्त्रविशेषः अरेः शत्रोः तारकस्य शिरः हरन्ती पातयन्ती वः युष्माकं मुदम् आनन्दं दिशतात् ददातु। विपदावहारेरित्यत्र विपदा सहारेरिति पाठे विपदा सह अरेः शिरः विपदम् अरिशिरश्चेत्यर्थः। हरन्तीत्यन्वयः। दिशतान्मुदं दिशतां सुखमिति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

इतीति। सर्वं गीर्वाणवृन्दं देवगणः दैत्यवधाय युद्धोत्सुकं मानसं यस्य तथा- भूतस्य अन्धकारिः शङ्करः तस्य सुतस्य इति एवंरूपेण वचसा शुचिस्मेराणि शुचि- सहसितानि मुखारविन्देषु यस्य तथाभूतं सत् ननन्द जहर्ष। युद्धोत्सवमान- सस्येत्यत्र युद्धोत्सवमानसस्येति तथा शुचिस्मेरमुखारविन्दमित्यत्र सुस्मेरमुखारविन्द- मिति च पाठान्तरम् ॥ १७ ॥

सान्द्रप्रमोदात्पुलकोपगूढः सर्वाङ्गसम्फुल्लसहस्रनेत्रः ।
तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण निरुञ्छनं चारु चकार शक्रः ॥१८॥
घनप्रमोदाश्रुतरङ्गिताक्षैर्मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।
अथो अचुम्बद्विधिरादिब्रह्मः षडाननं षट्सु शिरःसु चित्रम् ॥१९॥
तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।
आनन्दयन् वीर ! जयेति वाचा गन्धर्वविद्याधरसिद्धसङ्घाः ॥२०॥
दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।
निरुञ्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ २१ ॥

सान्द्रेति। शक्रः इन्द्रः सान्द्रात् प्रमोदात् प्रहर्षात् पुलकेन रोमाञ्चेन उपगूढः आवृतशरीर इत्यर्थः। सर्वेषु अङ्गेषु सम्फुल्लानि सहस्राणि नेत्राणि यस्य तथोक्तः सन् तस्य कुमारस्य उत्तरीयेण निजाम्बरेण निजवसनेन चारु मनोज्ञं यथा तथा निरुञ्छनं वाससः परिवर्त्तनम् चकार। सान्द्रप्रमोदादित्यत्र सान्द्रप्रमोद इति सर्वाङ्गसम्फुल्लसहस्रनेत्र इत्यत्र सर्वाङ्गसंलग्नसहस्रनेत्र इति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

घनेति। अथो अनन्तरम् आदिब्रह्मः ब्रह्माग्रणीर्विधिः ब्रह्मा प्रचुरः समधिकः प्रसादः प्रसन्नता येषां तथोक्तैः प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः। घनेन सान्द्रेण प्रमोदेन प्रकृष्टहर्षेण यानि अश्रूणि वाष्पाणि तैः तरङ्गितानि आप्लुतानि अक्षीणि नेत्राणि येषां तथाभूतैः चतुर्भिः मुखैः षडाननं कुमारं षट्सु शिरःसु आननेषु चित्रं मनोज्ञं यथा तथा अचुम्बत्। प्रचुरप्रसादैरित्यत्र प्रचुरप्रमोद इति अथो अचुम्बदित्यत्र क्रमाच्चुचुम्बे इति चित्रमित्यत्र हर्षादिति च पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

तमिति। गन्धर्वविद्याधरसिद्धानां सङ्घाः गणाः मुदा हर्षेण तं त्रिपुरासुरारेः शम्भोः कुमारम् अभितः समन्ततः साधु साधु इति प्रशस्य हे वीर ! जय इति वाचा आनन्दयन् हर्षयाञ्चक्रुः ॥ २० ॥

दिव्यर्षय इति। दिव्याः ऋषयः नारदाद्याः शत्रुविजेष्यमाणं शत्रुं जेष्यन्तं तं कुमारम् अभ्यनन्दन् अभितः आनन्दयामासुः किल। अथ अभिनन्दनानन्तरम् चामीकरीयैः सौवर्णैः उत्तरीयैः कल्पतरुजातत्वादिति भावः। निजवल्कलैः निरुञ्छनं बन्धतायै वासःपरिवर्त्तनम् चक्रुश्च ॥ २१ ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्यावष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
उत्सेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥
अथाभिपृष्ठं गिरिजासुतस्य पुरन्दरारातिवधं चिकीर्षोः ।
सुरा निरीयुस्त्रिपुरं दिधक्षोरिव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥२३॥
सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां प्रक्षालितैः सन्ततमङ्गरागैः ।
प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजाम्
कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-
श्रेणिं तरूणां निजतीरजानाम् ॥ २५ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं सुरा देवाः अनन्तशक्तेः असीमबलस्य तस्य शक्ति-धरस्य कुमारस्य अवष्टम्भतः साहाय्यतः साध्वसं भयम् उत्सृजन्तः त्यजन्तः सन्तः यूथपतेर्गजेन्द्रस्य अवष्टम्भतः इभा हस्तिनः वनमिव स्वर्गं गन्तुम् उत्सेहिरे शेकुः । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

अथेति । अथ सुराः देवाः पुरन्दरस्य इन्द्रस्य अरिस्तारकः तस्य वधं चिकीर्षोः कर्तुमिच्छोः गिरिजासुतस्य कुमारस्य अभिपृष्ठं पश्चात् त्रिपुरं दिधक्षोः दग्धु-मिच्छोः स्मरारेः हरस्य समन्तात् पश्चादिति यावत् प्रमथाः भूतगणाः इव निरीयुः निर्जग्मुः । अभिपृष्ठमित्यत्र अभितृष्ठं इति पुरन्दरारातिवधमित्यत्र पुरन्दराराति-जयमिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

सुराङ्गनानामिति । स्वर्गौकसः सुराः पुरस्तात् अग्रतः प्रथममित्यर्थः । जल-केलिभाजां जलेषु क्रीड़न्तीनां सुराङ्गनानां प्रक्षालितैः धौतैः अङ्गरागैः कुङ्कुमा-दिभिः सन्ततं सततं पिञ्जरः पीतः वारिपूरः जलप्रवाहः यस्याः तादृशीं स्वर्गधुनीं सुरनदीं मन्दाकिनीमित्यर्थः । प्रपेदिरे प्रापुः ॥ २४ ॥

इदानीं चतुर्भिः स्वर्गधुनीं विशिनष्टि दिग्दन्तिनामित्यादिभिः । वारिविहार-भाजां जलक्रीड़ारतानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां कराहतैः शुण्डादण्डप्रक्षिप्तैः भीमतरैः भीषणैः तरङ्गैः निजतीरजानां तरूणाम् आलवालश्रेणिं मूलदेशेषु जलाधारवेष्टनपङ्क्तिं मुहुः पुनः पुनः आप्लावयन्तीं पूरयन्तीम् ॥ २५ ॥

लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्हिरण्मयीभिः सिकताभिरच्चैः ।
माणिक्यगर्भाभिरुपाहिताभिः प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ॥२

सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ॥२

कुतूहलाद्द्रष्टुमुपागताभि-
स्तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।
अभ्यूर्मिराजि प्रतिबिम्बिताभि-
र्मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ॥ २८ ॥

ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां विलोक्य शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।
अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्रीमहेशपुत्राय ततः पुरोगः ॥ २९ ॥

लीलेति। लीलायां क्रीड़ायां रसः अनुरागः यासां तथाभूताभिः क्रीडन्तीभि रित्यर्थः। सुरकन्यकाभिः हिरण्मयीभिः स्वर्णमयीभिः माणिक्यानि गर्भेषु अभ्यन्त यासां तथाविधाभिः माणिक्यरत्नखचिताभिरिति यावत् सिकताभिर्वालुकाभि उपाहिताभिः कल्पिताभिः उच्चैः महतीभिः वरवेदिकाभिः उत्कृष्टवेदिभि प्रकीर्णानि व्याप्तानि तीराणि यस्यास्तथोक्ताम् ॥ २६ ॥

सौरभ्येति। सौरभ्येण सौगन्ध्येन लुब्धा ये भ्रमराः तैः उपगीतैः मुखरितै तथा हिरण्यहंसावलीनां सौवर्णहंसराजीनां केलिभिः क्रीड़ाभिः लोलैः चञ्चलै चामीकरीयैः सौवर्णैः विनिद्रैः विकसितैः कमलैः पद्मैः च्युतैः निर्गलितैः परागै रजोभिश्च तेषामिति शेषः परिपिङ्गानि परितः पिङ्गराणि तोयानि जलानि यस्या स्तथाभूताम् ॥ २७ ॥

कुतूहलादिति। कुतूहलात् कौतुकात् द्रष्टुम् उपागताभिः उपस्थिताभि तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः अभ्यूर्मिराजि ऊर्मिराजिषु विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव तरङ्गमालास्वित्यर्थः प्रतिबिम्बिताभिः सतीभिः करणैः व्रजतां गच्छतां जनान द्रष्टॄणामिति भावः। मुदम् आनन्दं दिशन्तीं जनयन्तीम् ॥ २८ ॥

ननन्देति। शक्र इन्द्रः चिरकालात् परं दृष्टां तां सुरदीर्घिकां देववापीं द सद्यः तत्क्षणं ननन्द अहृष्यं। ततः स्वयं दर्शनानन्तरं पुरोगः अग्रगामी सन् पुत्रीमहेशपुत्राय कुमाराय सादरम् अदर्शयत् तामिति शेषः ॥ २९ ॥

स कार्त्तिकेयः पुरतः परीतः
सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम्।
अपूर्वदृष्टामवलोकमानः
सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत्॥ ३०॥

उपेत्य तां तत्र किरीटकोटिन्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः।
गीर्वाणवृन्दैः प्रणुतां प्रणुत्य नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे॥३१॥

प्रणर्तितस्मेरसरोजराजिः पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः।
कपोलपालिश्रमवारिहारी भेजे गुहं तं सरितः समीरः॥३२॥

ततो व्रजन्नन्दननामधेयं लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात्।
विभिन्नभग्नोद्धृतशालसङ्घं प्रेक्षाञ्चकार स्मरशत्रुसूनुः॥ ३३॥

स इति। स कृत्तिकानाम् अपत्यं कार्त्तिकेयः तासां गर्भेषु धारणादिति भावः। कुमारः समस्तैः सुरैः परितः परिवृतः सन् पुरतः अग्रतः तां सुरनिम्नगाम् अदृष्टपूर्वां पूर्वमदृष्टाम् अवलोकमानः पश्यन् सविस्मयः तथा स्मेरे सोल्लासे विलोचने यस्य तथाभूतः अभूत् विस्मयं समुल्लासञ्च प्रापेति भावः॥ ३०॥

उपेत्येति। कुमारः तां गङ्गाम् उपेत्य प्राप्य तत्र गङ्गायां भक्तिपरः भक्तिमान् अतएव किरीटकोटिषु मुकुटाग्रेषु न्यस्तः अर्पितः अञ्जलिर्येन तथाभूतः तथा मुदितः हृष्टः सन् नम्रेण विनतेन मूर्ध्ना शिरसा गीर्वाणवृन्दैः देवगणैः प्रणुतां प्रशंसितां तां प्रणुत्य स्तुत्वा ववन्दे प्रणनाम॥ ३१॥

प्रणर्तितेति। प्रणर्तिताः प्रकम्पिताः स्मेराः विकस्वराः सरोजानां पद्मानां राजयः समूहा येन एतेन सौगन्ध्योक्तिः। परीरम्भेण संश्लेषेण मिलन्त्यः महोर्मयः महातरङ्गा यस्य तथाभूतः एतेन शैत्योक्तिः। तथा कपोलपालिषु गण्डदेशेषु यानि श्रमदातॄणि घर्मोदबिन्दवः तेषां हारी शमयितेत्यर्थः। एतेन मान्द्योक्तिः। एवम्भूतः त्रिविधगुणयुक्त इत्यर्थः। सरितः नद्याः समीरः मन्दाकिनीवायुः परितः अग्रतः स्थितमिति शेषः तं गुहं भेजे सिषेवे॥ ३२॥

तत इति। ततः अनन्तरं स्मरशत्रोः हरस्य सूनुः कुमारः व्रजन् गच्छन् पुरस्तात् अग्रतः नन्दननामधेयं नन्दयतीति तथोक्तं नामधेयं यस्य तादृशं जम्भजितः

सुरद्विषोपप्लुतमेवमेत-
द्वनं बलस्य द्विषतो गतश्रि ।
इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥

निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्दुःसञ्चरीभूतविमानमार्गाम् ।
विध्वस्तसौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराममरावतीं सः ॥३५॥

गतश्रियं वैरिवराभिभूतां दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य स वाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥३६॥

दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्तस्याविषह्यः समराय चोत्कः ।
तथाविधां तां स विवेश पश्यन् सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥३७॥

जम्भासुरशत्रोः इन्द्रस्य लीलावनं क्रीड़ोद्यानं विभिन्नः चूर्णितः भग्नः खण्डितः उद्धृत उत्पाटितश्च शालसङ्घः शालतरुनिचयः यस्य तथाभूतं प्रचाञ्चकार ददर्श ॥ ३३ ॥

सुरद्विषेति । स कुमारः बलस्य द्विषतः बलारातेः इन्द्रस्य एतत् वनं सुरद्विषा असुरेण एवम् उपप्लुतं विध्वस्तम् अतएव गता विनष्टा श्रीर्यस्य तथाभूतं जातमिति शेषः । इत्थं विचिन्त्य कोपात् अरुणे रक्ते लोचने यस्य तथोक्तः तथा भ्रूभङ्गेन दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तादृशः अभूत् ॥ ३४ ॥

निर्लूनेति । स कुमारः निर्लूनं निःशेषेण छिन्नं लीलोपवनं क्रीड़ोद्यानं यस्यास्तां दुःसञ्चरीभूतः दुर्गम इत्यर्थः भयादिति भावः । विमानमार्गः देवयानपथो यस्याः तादृशीं विध्वस्ता विपर्य्यासिता नाशिता इत्यर्थः । सौधानां राजभवनानां सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरः । प्रचयाः समूहा यस्यास्तथाविधां विश्वेषु त्रिभुवनेषु एकः अद्वितीयः सारः उत्कर्षः यस्यास्तादृशीम् अमरावतीम् अमराः सन्ति अस्यामिति अमरावतीं देवनगरीम् अपश्यत् ॥ ३५ ॥

गतश्रियमिति । स कुमारः गता श्रीः शोभा यस्यास्तां वैरिवरैः शत्रुश्रेष्ठैः अभिभूतां विध्वस्ताम् अभितः समन्तात् सुदीनां दशां दधानाम् अतएव अवीरां पति-पुत्रविहीनाम् अवीरा निष्पतिसुतेत्यमरः । नारीमिव तां अमरावतीम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा वाढम् अतिशयेन अन्तः करुणापरः कृपार्द्रचेता इत्यर्थः अभूत् ॥ ३६ ॥

दुश्चेष्टित इति । स कुमारः दुष्टं चेष्टितं यस्य तादृशे देवरिपौ तारके सरोषः

दैतेयदन्त्यावलिदन्तघातैः
क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः ।
महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः
स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ॥ ३८ ॥
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां विदीर्णवैदूर्य्यमहाशिलानाम् ॥३९॥
आविर्भवद्वालतृणाञ्चितानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
स दुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां विषादवैलक्ष्यभरं बभार ॥ ४० ॥
तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्ति
सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।

सक्रोध. तथा तस्य समराय तेन सह समरं कर्तुमित्यर्थः उत्कः उत्सुकः तथा अविषण्णः निर्भीक इति यावत् सुरैः सार्द्धं तथाविधां तां सुराधीश्वरस्य देवेन्द्रस्य राजधानीम् अमरावतीं पश्यन् विवेश ॥ ३७ ॥

दैतेयेति । स कुमारः तस्याम् अमरावत्यां दैतेयानां दितिसुतानां दन्त्यावलयः हस्तिसङ्घाः तासां दन्तघातैः दशनप्रहारैः क्षुण्णं दलितम् अन्तरम् अवकाशो यासां ताः तथा महाहीनां महासर्पाणां निर्मोकैः परित्यक्तगात्रत्वग्भिः पिनद्धानि पूर्णानि जालानि गवाक्षाः यासां तथोक्ताः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः स्फटिकनिर्मितसौधनिचयान् वीक्ष्य सद्यः तत्क्षणं विषसाद अतिदुःखं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उत्कीर्णेति । आविर्भवदिति च । उत्कीर्णानि उपरि विक्षिप्तानि चामीकरपङ्कजानि सौवर्णकमलानि यासां तथोक्तानां दिग्दन्तिनां दिग्गजानां दानद्रवेण मदजलक्षरणेन दूषितानां कलुषितानां हिरण्यैः सौवर्णैः हंसव्रजैः राजहंसचयैः वर्जितानां विहीनानां शत्रुभिर्नीतत्वादिति भावः । विदीर्णाः पाटिताः वैदूर्य्याणां मणिविशेषाणां महाशिलाः यासु तथाविधानाम् आविर्भवद्भिः जायमानैः बालतृणैः अञ्चितानां युक्तानां तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् अमरावतीयक्रीडाभवनवापीनां विरोधिभिः शत्रुभिर्जातां दुर्दशां दुरवस्थां वीक्ष्य विषादस्य वैलक्ष्यं लज्जा च तयोर्भरमतिशयं बभार प्राप । युग्मकम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन
स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण
सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।
स प्राविशत्तं विविधाश्मरश्मि-
च्छिन्नेन सोपानपथेन सौधम् ॥ ४२ ॥

निसर्गकल्पद्रुमतोरणं तं स पारिजातप्रसवस्रगाढ्यम् ।
दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैरन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ॥ ४३ ॥

पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य
कुलादिरूढस्य सुरासुराणाम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्
षड्भिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ॥ ४४ ॥

तद्दिति। पुरोगतेन अग्रगामिणा सुरेन्द्रेण स कुमारः तस्य तारकस्य दन्तिनां दन्तैः क्षता दलिता हेमभित्तयः काञ्चनकुड्यानि यस्य तादृशं सुतन्तवः लूतानां शोभनसूत्राणि तेषां जालैः समूहैः आकुलानि व्याप्तानि रत्नजालानि मणिमयगवाक्षा यस्य तथोक्तं वैजयन्तम् अभिधा आख्या यस्य तथाविधम् आत्मनः स्वस्य सौधं प्रासादं निन्ये नीतः ॥ ४१ ॥

निर्दिष्टेति। सः कुमारः विबुधानां देवानाम् ईश्वरेण इन्द्रेण निर्दिष्टं प्रदर्शितं वर्त्म पन्था यस्य तथाभूतः तथा समग्रैः सुरैः देवैः अनुगम्यमानः सन् विविधानां विचित्राणां अश्मनां मणीनां रश्मिभिः किरणैः छिन्नेन कुरितेन सोपानपथेन अधिरोहणीमार्गेण तं सौधं राजसदनं प्राविशत् ॥ ४२ ॥

निसर्गेति। स कुमारः निसर्गेण स्वभावेन कल्पद्रुमा एव तोरणाः यस्य तथोक्तं पारिजातानां प्रसवस्रग्भिः पुष्पमालाभिः आढ्यं रञ्जितमित्यर्थः। दिव्यैः मुनीन्द्रैः नारदादिभिः कृतं स्वस्त्ययनं मङ्गलपाठो यस्मिन् तथोक्तम् अन्तः अभ्यन्तरे प्रविष्टाः कुमारदर्शनार्थमिति भावः। प्रमदाः देवाङ्गना यस्य तादृशं तं सौधं प्रपेदे प्राप ॥ ४३ ॥

पादाविति। स कुमारः सुरासुराणां कुलस्य वंशस्य आदिरूढः स्रष्टेति यावत्

स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ
पादौ तथैव प्रणनाम कामम्।
मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः॥ ४५॥

स कश्यपः सा जननी सुराणां तमेधयामासतुराशिषा द्वौ।
तया यया नैकजगज्जिगीषुं जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम्॥४६॥

स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां सुदेवतानामदितिश्रितानाम्।
पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तमाशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन्॥ ४७॥

पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्त्तुस्ततः शचीं नाम कलत्रमेषः।
नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्तमाशिषा सा समुपाचरच्च॥ ४८॥

तस्य कश्यपस्य महर्षेः पादौ प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन् षड्भिः नतैः शिरोभिः ववन्दे प्रणनाम॥ ४४॥

स इति। स शैलसुतातनूजः पार्वतीनन्दनः देवानां मातुः तस्य मुनेः कश्यपस्य कलत्रस्य पत्न्याः अदितेरित्यर्थः। जगताम् एकवन्द्यौ पादौ तथैव पूर्ववदेव भक्त्या प्रह्वीभवन् अवनतः सन् कामं सम्यक् प्रणनाम॥ ४५॥

स इति। स कश्यपः सा च सुराणां जननी द्वौ यया मृधे युद्धे नैकजगतां त्रिजगतामित्यर्थः। जिगीषुं जेतारम् उग्रवीर्यं तारकं जेता जेष्यति कुमार इति शेषः। तया आशिषा आशीर्वादेन तं कुमारम् एधयामासतुः वर्द्धयाञ्चक्रतुः॥ ४६॥

स्वदर्शनेति। स कुमारः स्वस्य आत्मनः दर्शनार्थं समुपेयुषीणां समागतानाम् अदितिश्रितानाम् अदित्यनुगतानां सुदेवतानां प्रकृष्टदेवीनां पादौ ववन्दे। ताश्च पतिदेवताः पतिव्रताः पुनः तं कुमारम् आशीर्वचोभिः आशीर्वादैः अभ्यनन्दन् आनन्दयामासुः॥ ४७॥

पुलोमेति। ततः अनन्तरञ्च एषः स्मरशत्रोः हरस्य सूनुः विबुधाधिभर्त्तुः देवेन्द्रस्य कलत्रं पत्नीं शचीं नाम पुलोमपुत्रीं नमश्चकार। सा च आशिषा तं कुमारं समुपाचरत् समवर्द्धयत्॥ ४८॥

अथादितीन्द्रप्रमदाः समेताः
ता मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।
उपेत्य भक्त्या नमते महेश-
पुत्राय तस्मै ददुराशिषः प्राक् ॥ ४९ ॥
समेत्य सर्वेऽपि मुदं दधाना महेन्द्रमुख्यास्त्रिदिवौकसोऽथ ।
आनन्दकल्लोलितमानसं तं समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
सकलविबुधलोकः स्वस्तनिःशेषशोकः
कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।
अजनि हरसुतेनानन्तवीर्य्येण तेना-
खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
कुमारसैनापत्याभिषेको नाम
त्रयोदशः सर्गः ।

अथेति । अथानन्तरम् अदितीन्द्रस्य अदितिपतेः कश्यपस्य प्रमदाः अपराः पत्न्य इत्यर्थः । दित्यादय इति भावः । ताः प्रसिद्धाः सप्त मातरः ब्राह्मीप्रभृतयः घनप्रमोदाः अतीव हर्षान्विताः समेताः सङ्गताः सत्यः उपेत्य उपगम्य भक्त्या नमते तस्मै महेशस्य पुत्राय कुमाराय प्राक् पूर्वम् आशिषः आशीर्वादान् ददुः ॥ ४९ ॥

समेत्येति । अथानन्तरं मुदम् आनन्दं दधानाः सर्वे महेन्द्रमुख्याः इन्द्रादयः त्रिदिवौकसः देवाः आनन्देन कल्लोलितं तरङ्गितम् उच्छलितमित्यर्थः । मानसं यस्य तादृशं तं कुमारं पृतनापतित्वे सैनापत्ये समभ्यषिञ्चन् अभिषिक्तवन्तः ॥ ५० ॥

सकलेति । अनन्तवीर्य्येण असीमशक्तिना तेन हरसुतेन कुमारेण अखिलानां समस्तानां विबुधचमूनां देवसेनानाम् अनूनां सम्पूर्णां लक्ष्मीं श्रियं प्राप्य स्थितेनेति शेषः । सेनापतिना सतेति भावः । सकलविबुधलोकः समस्तदेवगणः कृता रिपोः तारकस्य विजयाशा येन तथाविधः तथा प्राप्तः युद्धाय अवकाशः अवसरः येन तथा-

चतुर्दशः सर्गः।

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना समं प्रयुक्तस्त्रिदशैर्जिगीषुणा।
महासुरं तारकसंज्ञकं द्विषं प्रसह्य हन्तुं समनह्यत द्रुतम्॥ १॥
स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं जयश्रियः संश्रयनं सुदुःसहम्।
विजित्वरं नाम तदा महारथं धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत॥२॥
सुरालयश्रीविपदां निवारणम्
सुरारिसम्पत्परितापकारणम्।
केनापि दत्तेऽस्य विरोधिदारणम्
सुचारु चामीकरधर्मवारणम्॥ ३॥

भूतः अतएव स्वस्थः गतः निःशेषः शोकः शत्रुपराजयजनित इति भावः। यस्य तादृशः अजनि कृतः॥ ५१॥

इति त्रयोदशः सर्गः।

रणोत्सुकेनेति। रणे संग्रामे उत्सुकः कौतुकी तेन जिगीषुणा जयार्थिना जयैषिणेति पाठे स एवार्थः। अन्धकशत्रोः शङ्करस्य सूनुना कुमारेण प्रयुक्तः प्रवर्तितः त्रिदशैः देवैः इन्द्रादिभिः समं युगपत् तारकसंज्ञकं तारकाख्यं महासुरं द्विषं शत्रुं प्रसह्य बलात् हन्तुं नाशयितुं द्रुतं शीघ्रं समनह्यत सन्नद्धम् उद्युक्तं भावे लङ्। सर्गेऽस्मिन् वंशस्थविलं वृत्तम्॥ १॥

स इति। तदा तस्मिन् समये स कुमारः धनुर्धरः शक्तिर्नाम अस्त्रविशेषः तस्य धरतीति धरः सन् दुर्निवारं वारयितुमशक्यं मनसः अतिवेगिनं चित्तादपि अधिकवेगमित्यर्थः। जयश्रियः जयलक्ष्म्याः संश्रयनं सम्यक् प्रापणं सुदुःसहं सोढुमशक्यवेगमिति भावः। विजित्वरं विशेषेण जेतृ जयसाधनमित्यर्थः। नाम महारथं महान्तं स्यन्दनम् अध्यरोहत अधितष्ठौ। संश्रयनमित्यत्र सङ्गमनमिति पाठे स एवार्थः। अध्यरोहयदिति पाठे स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः॥ २॥

सुरालयेति। केनापि देवेनेति शेषः। अस्य कुमारस्य शिरसीति शेषः। सुरालयस्य स्वर्गस्य श्रीः तस्याः विपदां शत्रुकृतानामिति भावः। निवारयतीति

शरच्छरच्चन्द्रमरीचिपाण्डुरैः स वीज्यमानो वरचारुचामरैः।
पुरःसरैः किन्नरसिद्धचारणै रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुल्बणैः॥४॥

प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्
वज्रं वहन् पर्वतपक्षदारणम्।
ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरम्
ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात्॥ ५॥

तमन्वगच्छद्गिरिशृङ्गसोदरम्
मदोद्धतं मेषमधिष्ठितः शिखी।
विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्
महोमहीयस्तरमायुधं दधत्॥ ६ ॥

शिवारणं विपन्नाशनं सुरारेः तारकस्य सम्पदः श्रियः परितापस्य नाशस्येति भावः। कारणम् अतएव विरोधिनां शत्रूणां दारयतीति दारणं ध्वसनं सुचारु सुन्दरं चामीकरघर्मवारणं सौवर्णमातपत्रं दध्रे धृतं विरागदारणमिति पाठे विरागस्य सन्तापस्य दारणं नाशनमित्यर्थ. ॥ ३ ॥

शरच्छरदिति। शरदि चरन् उद्यन् यश्चन्द्रः तस्य मरीचय इव पाण्डुराः धवलाः तैः वरैः श्रेष्ठैः चारुभिः मनोज्ञैः चामरैः वीज्यमानः रणेच्छुः संग्रामार्थी स कुमारः पुरःसरैः अग्रगामिभिः किन्नरैः सिद्धैश्चारणैश्च देवयोनिविशेषैः उल्बणैः उच्चस्वरैरित्यर्थः। सद्भिः वाग्भिः अस्तूयत स्तुतः। शरदुज्ज्वलचन्द्रमरीचिरोचिभिरिति पाठे स एवार्थः॥ ४ ॥

प्रयाणेति। ततः अनन्तरं दिवः पतिः द्युपतिरिन्द्रः प्रयाणकाले युद्धयात्रासमये उचितः यथारुमंगोज्ञः वेशः तं बिभर्त्तीति तथोक्तः तथा पर्वतानां पक्षदारणं पक्षच्छिदं वज्रं वहन् स्फाटिकशैलस्य कैलासगिरेः सोदरं सदृशमित्यर्थः। ऐरावतम् अधिरुह्य तं कुमारम् अन्वयात् अनुससार। अन्वगादित्यत्राभ्यगादिति पाठान्तरम्॥ ५॥

तमिति। शिखी अग्निः गिरिशृङ्गसोदरं पर्वतशृङ्गसदृशं मदोद्धतं मेषं स्ववाहनम् अधिष्ठितः, विरोधिषु शत्रुषु यः विद्वेषः तेन या रुट् रोषः तया अधिकं ज्वलन् तथा महसा तेजसा महीयस्तरम् अतिमहत् आयुधम् अस्त्रम् आग्नेयमित्यर्थः।

अथेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहम्
विषाणविध्वस्तमहापयोधरम्।
अधिष्ठितः कासरमुद्धरं मुदा
वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात्॥ ७॥
मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवां-
स्तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात्।
महासुरद्वेषविशेषभीषणः
सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः॥ ८॥

दधत् दधानः सन् तं गुहपतिं कुमारं वा अन्वगच्छत्। मदोद्धतमित्यत्र मदोद्धुरमिति पाठे स एवार्थः। महोमहीयस्तरमायुधं दधदित्यत्र महामहोजस्तरसा युधे दधे इति पाठे युधे युद्धार्थं तरसा बलेन महामहौजः अतिमहत् तेजः दधे दधार चेत्यर्थः॥ ६॥

अथेति। अथानन्तरं वैवस्वतः विवस्वतः सूर्य्यस्य अपत्यं पुमान् वैवस्वतः यमः इन्द्रनीलाचलः नीलगिरिः तद्वत् चण्डः भीषणः विग्रहो यस्य तादृशं विषाणाभ्यां शृङ्गाभ्यां विध्वस्ताश्चूर्णिताः महान्तः पयोधरा मेघा येन तथोक्तम् उद्धरम् उद्भटं कासरं महिषं लुलायो महिषीवाहद्विषत्कासरसैरिभा इत्यमरः। अधिष्ठितः आरूढः तथा दण्डं स्वमस्त्रं तस्य धरः सन् तं कुमारम् अन्वगात्। नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमन्वगादिति पाठे नवेन्द्रनीलाचलवत् भीषणाकृतौ विषाणाभ्यां विध्वस्तः चूर्णितः महान् शिलोच्चयः पर्वतः येन तादृशे अतिमत्ते महिषे स्थितः असुभीषणः प्राणान्तकः दण्डधरः यमः रणोत्सुकः सन् तं कुमारमन्वगादित्यन्वयः॥ ७॥

मदोद्धतमिति। अथानन्तरं नैर्ऋतः राक्षसः दक्षिणपश्चिमकोणाधिपतिरिति यावत् महासुरे तारके यः द्वेषविशेषः तेन भीषणः भयङ्करः तथा सुरोषणः अतिक्रुद्धः मदोद्धतं प्रेतं कौणपं स्ववाहनमिति शेषः। अधिष्ठितवान् आरूढः सन् चण्डरणाय भीषणसंग्रामाय तम् अन्धकद्वेषितनूजं कुमारम् अन्वगात्। मदोद्धतः प्रेतवराधिरोहणस्तमन्धकद्वेषितनूजमभ्यगादिति पाठे मदोद्धतः मद्यपानेन उन्मत्तः तथा प्रेतवरं महाप्रेतम् अधिरोहतीति तथोक्तः। अभ्यगात् अनुससारेत्यर्थः॥ ८॥

नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने
युद्धाय रूढो मकरे महत्तरे।
दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बण-
स्तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम्॥ ९॥
दिगम्बराधिक्रमणोल्बणं जवा-
न्मृगं महीयांसमवार्यविक्रमम्।
अधिष्ठितः सङ्गरकेलिलालसो
मरुन्महेशात्मजमन्वगाद् द्रुतम्॥ १०॥
विरोधिनां शोणितपारणैषिणीम्
गदामनूनां नरवाहनो वहन्।
महाहवाम्भोधिविगाहनोद्यतम्
श्रियासमन्वागमदीशनन्दनम्॥ ११॥

नवेति। नव उद्यम् उदयमानः यः अम्भोधरः मेघः तस्येव घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तादृशे महत्तरे अतिमहति मकरे रूढः दुर्वारः दुर्धर्षः पाशः अस्त्रं यस्य तथाविधः रणोल्बणः युद्धदुर्मदः वरुणः पश्चिमदिक्पाल इत्यर्थः। युद्धाय तं त्रिपुरान्तकस्य शम्भोरात्मजं तनयम् अन्वियाय अनुससार। नवोदयस्तोरणघोर-दर्शनं युधेऽधिरूढो मकरं महत्तरमिति पाठे नव उदयो यस्य तथोक्तः युधे युद्धाय तोरणवत् घोरं भीषणं दर्शनं यस्य तथाभूतं महत्तरं विशालं मकरमधिरूढ इत्य-न्वयः। अन्यत् समानम्॥ ९॥

दिगम्बरेति। मरुत् वायुः पश्चिमोत्तरदिगधीश इत्यर्थः। दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य च अधिक्रमणे आक्रमणे उल्बणम् उत्कटम् अवार्यः दुर्वारः विक्रमो यस्य तथाभूतं महीयांसम् अतिमहान्तं मृगम् अधिष्ठितः सङ्गरः संग्राम एव केलिः क्रीडा तत्र लालसः उत्सुकः सन् जवात् महेशस्य आत्मजं कुमारं द्रुतम् अन्वगात् अनुससार। दिगम्बराद्रिक्रमणोल्बणमिति पाठे दिशाम् अम्बरस्य अद्रेः पर्वतस्य च क्रमणे आक्रमणे उल्बणः उद्भटः तम्। इत्यन्वयः॥ १०॥

विरोधिनामिति। नरवाहनः कुबेरः पौलस्त्यो नरवाहन इत्यमरः। विरोधिनां शत्रूणां शोणितपारणां रक्तपानम् इच्छतीति तथाभूताम् अनूनां बृहतीं गदां वहन्

महाहिनिर्बद्धजटाकलापिनो
ज्वलत्त्रिशूलप्रबलायुधा युधे ।
रुद्रास्तुषाराद्रिसमं महावृषम्
ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥

अन्येऽपि सर्वे महतो रणोत्सव-
स्पृहालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।
स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिताः
प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः ॥ १३ ॥

उदग्रहैमध्वजदण्डसङ्कुला-
स्वच्छविचित्रातपवारणोज्ज्वलाः ।

उद्दामः सन् महान् आहवः संग्राम एव अम्भोधिः समुद्रः तस्मिन् विगाहनाय उद्यतं यियासुं प्रभूं प्रतीति शेषः ईशनन्दनं कुमारम् अन्वागमत् अनुजगाम। नरवाहन इत्यस्य नरा वाहनानि यस्येति व्युत्पत्त्या तस्मात् नरयानेनागमनं सूचितम्। अन्वागमदित्यत्राभ्यगमदिति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥

महाहीति। ततः अनन्तरं महद्भिः अहिभिः भुजगैः निबद्धाः संयता ये जटाकलापाः ते सन्ति एषामिति तथोक्ताः ज्वलत् त्रिशूलमेव प्रबलं भीषणम् आयुधम् अस्त्रं येषां तथाभूताः पिनाकिनः पिनाकाख्यधनुर्धारिणः रुद्राः एकादशसंख्यकाः तदाख्यदेवाः तुषाराद्रिसमं हिमाद्रिसदृशं महावृषम् अधिरूढाः सन्तः युधे युद्धाय तं कुमारं अयुः अनुजग्मुरित्यर्थः। रुद्रा इत्यत्र रुषेति पाठे रुषा क्रोधेनेत्यर्थः। युधे इत्यत्र युधीति पाठे युधि युद्धे ॥ १२ ॥

अन्येऽपीति। अन्येऽपि स्वर्गिगणाः देवगणाः महान् रण एव उत्सवः आनन्दजनकव्यापारः तस्मिन् स्पृहालवः अनुरागिण इत्यर्थः। अतएव प्रमोदेन भाविसंग्रामोल्लासेन विस्मेरा विकसिता इव स्फुरन्ती मुखाम्बुजानां वदनारविन्दानां श्रीः शोभा येषां तथोक्ताः सन्तः समुद्यम्य प्रबलानि महान्ति स्ववाहनानि अधिष्ठिताः सन्तः तं कुमारम् अन्वयुः अनुजग्मुः। प्रबलानीत्यत्र प्रवराणीति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

अथ युग्मेनाह उदग्रेति। ततः अनन्तरं स पिनाकपाणेर्हरस्य तनयः

चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणाः
करीन्द्रघण्टारवचण्डचीत्कृताः ॥ १४ ॥
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलै-
रुद्द्योतिताशावलयाम्बरान्तराः ।
दिवौकसां सोऽनुवहन्महाचमूः
पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
कोलाहलेनोच्चलतां दिवौकसाम्
महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।
घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तरम्
दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥

दिवौकसां देवानां महाचमूः महान्ति सैनिकानि अनुवहन् ययौ संग्राममिति शेषः। महाचमूर्विशिनष्टि उद्दण्डेत्यादिभिः षट्चरणैः। उद्दण्डैः उन्नतदण्डैः हेमध्वजदण्डैः सौवर्णध्वजयष्टिभिः सङ्कुलाः आकीर्णाः। चञ्चद्भिः स्फुरद्भिः विचित्रैः विविधाकारैः आतपवारणैः आतपत्रैः उज्ज्वलाः उद्भासमानाः। चलतां गच्छतां घनानामिव स्यन्दनानां रथानां घोषेण निनादेन भीषणाः भयानकाः। करीन्द्राणां गजपतीनां घण्टारवेण चण्डानि श्रुतिकटूनि चीत्कृतानि कोलाहलानि यासां तास्तथोक्ताः। स्फुरद्भिः दीप्यमानैः विचित्राणां विविधानाम् आयुधानाम् अस्त्राणां कान्तिमण्डलैः प्रभापुञ्जैः उद्द्योतितम् उद्भासितम् आशावलयं दिङ्मण्डलम् अम्बरान्तरं गगनावकाशश्च यासां तास्तथाविधाः। चञ्चद्विचित्रातपवारणोज्ज्वला इत्यत्र चलद्विचित्रातपवारणोज्ज्वला इति पाठे तथैवार्थः। चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणा इत्यत्र घनाघनाः स्यन्दनघोषभीषणा इति पाठान्तरम् ॥ १४ । १५ ॥

कोलाहलेति। कोलाहलेन उच्चलतां दिवौकसां देवानां महाचमूनां महाभटानां गुरुभिर्महद्भिः घनैः सान्द्रैः ध्वजानां व्रजैः समूहैः अनन्तरं निरवकाशं दिङ्मण्डलं व्योमतलम् आकाशं महीतलं भूतलञ्च निरुच्छ्वासं निरुद्धप्रायम् अभूत् प्रतीयमानमित्युत्प्रेक्षा। अनन्तरमित्यत्र अनन्तरामिति पाठे अनन्तरामविश्रामेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
नभोऽन्तकुक्षिम्भरयो घनाः स्वना
निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥

प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः
सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।
नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलम्
ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥

क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो
वातेर्हृतं व्योम समारुहत् क्रमात् ॥ १९ ॥

सुरारीति । सुरारीणाम् असुराणां या लक्ष्मीः श्रीः तस्याः परिकम्पहेतवः चापल्यकारणानि दिक्चक्रवालेषु दिङ्मण्डलेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मेदुराः स्निग्धाः पुष्टा इत्यर्थः । नभोऽन्तकुक्षिम्भरयः गगनोदरव्यापिन इत्यर्थः । घनाः सान्द्राः स्वनाः नादाः सेनाकलरवा इत्यर्थः । निहन्यमानैः ताड्यमानैः पटहैः वाद्यभेदैः आनकः पटहोऽस्त्री स्यादित्यमरः । वितेनिरे विस्तारिताः । घनाः स्वना इत्यत्र घनस्वना इति समस्तः पाठश्च दृश्यते ॥ १७ ॥

प्रमथ्यमानेति । नभः अन्तरीक्षं चमूनां सेनानां धूलिकुलैः रजःसङ्घातैः आकुलमिव प्रमथ्यमानस्य मन्दरेणालोड्यमानस्य अम्बुधेः समुद्रस्य गर्जिर्गर्जनं तस्य तर्जनैः जेतृभिः गर्जतर्जनैरित्यपि पाठः । सुरारीणां ये नारीगणाः तेषां गर्भपातनैः गर्भपातकरैः पटहानां रणवाद्यविशेषाणां प्रतिस्वनैः प्रतिनादैः गाढं ररास दध्वान । उत्प्रेक्षालङ्कारः । गर्जितर्जनैरित्यत्र गर्जितस्वनैरिति सुरारीत्यत्र वरारीति च पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

क्षुण्णमिति । काञ्चनशैलः सुमेरुः तस्मात् जायत इति तथोक्तं रजः रथैः क्षुण्णं चूर्णितं वाजिभिः अश्वैः खुरैः आहतं कुट्टितं करीन्द्राणां गजपतीनां कर्णैः परितः

खातं खुरै रथ्यतुरङ्गपुङ्गवै-
रुपत्यकाहाटकमेदिनीरजः।
गतं दिगन्तान्मुखरैः समीरणैः
सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
ऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः।
चमूषु सर्पन्मरुदाहतोऽहरत्
नवीनसूर्य्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
बलोद्धृतं काञ्चनभूमिजं रजो
बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम्।

समन्तात् प्रसारितं विस्तारितं ध्वजैः धुतं कम्पितं तथा वातैः वायुभिः हृतं चालितं सत् क्रमात् व्योम आकाशं समारुहत् आचक्राम। समारुहदित्यत्र ससार तदिति पाठान्तरम् ॥ १९ ॥

खातमिति। रथ्या रथयोजिता ये तुरङ्गपुङ्गवाः महाश्वाः तैः खुरैः खातं दलितम् उपत्यका पर्वतासन्ना या हाटकमेदिनी काञ्चनभूमिः तस्या रजः मुखरैः शब्दायमानैः समीरणैः वायुभिः दिगन्तान् गतं प्रसारितम् अतएव भूरि बहुलं सत् भूयसा बाहुल्येन सुविभ्रमं सुष्ठु भान्तिं बभार दधार। उपत्यकाहाटकमेदिनीरज इत्यत्र उपत्यकानां कनकस्थलीरज इति पाठान्तरम्। मुखरैरित्यत्र प्रखरैरिति पाठान्तरम्। सुविभ्रममित्यत्र दाहभममिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

अध इति। उच्चकैर्महान् चामीकररेणुः मरुता वायुना आहतः चालितः सन् चमूषु सेनासु अधः ऊर्द्धं पुरतः अग्रतः पृष्ठतः तथा अभितः समन्तात् सर्पन् विस्तारं गच्छन् नवीनसूर्य्यस्य नवोदितस्य ताम्रवर्णस्येति भावः। सूर्य्यस्य कान्तिवैभवं शोभासम्पदम् अहरत् जहार। नवीनसूर्य्यस्य च कान्तिवैभवमित्यत्र तत्कालबालातपवैभवमिति पाठान्तरम्। निदर्शनालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥२१॥

बलोद्धृतमिति। बलैः देवसैन्यैरुद्धृतं काञ्चनभूमिजं सौवर्णक्षितिजं रजः

अकालसन्ध्याघनरागपिङ्गलम्
घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥

हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो
मुहुर्विलोक्याभिमुखं महागजाः।
रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे ॥ २३ ॥

सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः
कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः।
गुहासु चामीकरशैलभूमिषु
नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ॥ २४ ॥

नभस आकाशस्य तले दिगन्तेषु दिशामन्तेषु प्रान्तभागेषु स्थितं सत् अकाले असमये या सन्ध्या तस्याः घनेन गाढेन रागेण लौहित्येन पिङ्गलं पिञ्जरं घनं सान्द्रम् उद्यतम् उत्थितं घनानां मेघानां वृन्दमिव सङ्घातमिव बभौ रराज। पिङ्गलमित्यत्र पिञ्जितमिति पाठान्तरम्। उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

हेमावनीष्विति। महागजाः सेनाकरीन्द्राः हेमावनीषु काञ्चनभूमिषु अभिमुखं सम्मुखपतितम् आत्मनः स्वस्य प्रतिबिम्बं प्रतिकृतिं विलोक्य दृष्ट्वा रसातलात् पातालात् उत्तीर्णा उत्थिताः गजाः तेषां भ्रमात् भ्रान्त्या क्रुधा कोपेन मुहुः पुनः पुनः दन्तैः प्रकाण्डं प्रशस्तम् उत्कटमित्यर्थः। यथा तथा प्रहृतानि प्रहारान् तेषु प्रतिबिम्बेष्विति शेषः। मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः। तेनिरे विस्तारयामासुः चक्रुरित्यर्थः। भ्रमात् क्रुधेत्यत्र भ्रमेण ते इति दन्तप्रकाण्डप्रहृतानीत्यत्र दन्तप्रकाण्डप्रहतानीति पाठान्तरम्। भ्रान्तिमानलङ्कारः तदुक्तं दर्पणे। साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितेति ॥ २३ ॥

सुजातेति। सुजातेन शोभनेन सिन्दूरपरागेण रक्तचूर्णकविशेषरजसा सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात् सिन्दूरे रक्तचूर्णके इति मेदिनी। पिञ्जराः पीतरक्ताः तैः कलं मन्दं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः देवसेनागजैः गुहासु निर्मलासु चामीकरशैलभूमिषु सुमेरुगिरिभूमिषु अग्रतः समक्षं स्वं प्रतिबिम्बं प्रतिकृतमिति शेषः। न अदृश्यत न दृष्टं

इति क्रमेणामरराजवाहिनी
महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतम्
कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरा ॥ २५ ॥

महाचमूस्यन्दनचक्रचीत्कृते-
र्विलोलघण्टेभपतेश्च बृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः
सिंहा महत् स्वप्नसुखं न तत्यजुः ॥ २६ ॥

तुल्यवर्णत्वेनाधाराधेययोः पृथगनवभासमानत्वादिति भावः। नादृश्यतेत्यत्र व्यदृश्यतेति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

इतीति। महाहवः महारण एव अम्भोधिः समुद्रः तस्य विलासे व्यापारे लालसा समुत्सुका अमरराजवाहिनी देवराजसेना इति इत्थं क्रमेण कोलाहलेन आक्रान्ता अभिभूता विधूता कम्पिता कन्दरा सुमेरुगुहा यया तथाभूता सती द्रुतं सत्वरं काञ्चनशैलतः सुमेरुपर्वतात् अवातरत्। महाहवाम्भोधिविलासलालसेत्यत्र महाहवारम्भविलासलालसेति कोलाहलाक्रान्तविधूतकन्दरेत्यत्र कोलाहलाद्भ्रान्त-विभूतकन्दरेति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

महेति। सुरेन्द्रस्य देवराजस्य यः शैलेन्द्रः सुमेरुरित्यर्थः। तस्य महत्यः गुहाः गह्वराणि तासु शेरते इति तथोक्ताः सिंहाः महाचमूनां महासेनानां ये स्यन्दना रथाः तेषां चक्राणि कठोराणि यानि चीत्कृतानि रवविशेषाः तैः विलोलाश्चञ्चला घण्टा यस्य तस्य इभपतेः गजराजस्य ऐरावतस्येति यावत् बृंहितैश्च महत् अत्यन्तं स्वप्नसुखं निद्रासुखं न तत्यजुः। महासत्त्वा न केनापि विचलन्तीति भावः। महाचमूस्यन्दनचक्रचीत्कृतैरित्यत्र महाचमूनां करिचक्रचीत्कृतैरिति विलोलघण्टेभपतेश्च बृंहितैरित्यत्र विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैरिति महत् स्वप्नसुखमित्यत्र महास्वप्नसुखमिति च पाठान्तरम्। अत्र निद्राभङ्गकारणे सत्यपि तदभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति ॥ २६ ॥

गम्भीरभेरीध्वनितैर्भयङ्करै-
र्महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।
महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनै-
रनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
समुत्थितेन त्रिदिवौकसां महा-
चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केशरिणोऽधिकं मदम्
स्ववीर्य्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
विदुद्रुवुर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।
गुहागृहान्ताद्बहिरेत्य हेलया
तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥ २९ ॥

गम्भीरेति। महत्यः या गुहाः तासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रतिनादेन प्रतिध्व-
निना मेदुरैः परिपुष्टैः गम्भीराभिर्भेरीभिर्वाद्यभेदैः ध्वनितैः प्रतिनिर्गत
घोषैः। अतएव भयङ्करैः महारथानां महतां स्यन्दनानां गुरुभिर्महद्भिः नेमिनिःस्वनैः
चक्रप्रान्तध्वनिभिः अपरिवार्य्याहार्य्यैः। अनाकुलैः अव्यथितैः तैः सिंहैः मृगराजता
मृगाधिपतित्वम् अजनि जनिता अन्वर्थेति भावः। शत्रुभ्यः सकाशादभीतिरेव महा-
सत्त्वानां राज्ञां स्वभाव इति भावः। अत्रापि भयहेतौ सत्यपि भयानुत्पत्तेर्विशेषोक्ति
रलङ्कारः ॥ २७ ॥

समुत्थितेनेति। त्रिदिवौकसां देवानाम् अद्रितटान्तदारिणा पर्वततटप्रदेश
विदारकेण समुत्थितेन समुद्गतेन महाचमूनां रवेण कोलाहलेन केशरिणः सिंहाः
स्वस्य वीर्य्यं पराक्रमः तस्य श्रीः शोभा यत्र तादृशी या मृगराजता मृगाधिपतित्वं
तद्वशात् तद्धेतोः अधिकं मदं गर्वं प्रपेदिरे प्रापुः गर्ववशात् भयं न चक्रुरिति भावः।
समुत्थितेनेत्यत्र समुच्छ्रितेनेति महाचमूरवेणेत्यत्र चमूरवेण ततेनेति च पाठा-
न्तरम् ॥ २८ ॥

भयेति। मृगाः हरिणादयः सुरानीकानां देवसेनानां विमर्दः सङ्घर्षः तेन

विलोकिताः कौतुकिनामरावती-
जनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।
सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे
सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥
पीतासितारक्तसितैः सुराचल-
प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं
बभार भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३१ ॥

अस्य यस्याः तथाभूतया भिया भयेन हेतुना द्रुतं शीघ्रं दूरतरम् अतिदूरं विदुद्रुः पलायाञ्चक्रुः । मृगाधिपाः सिंहाः गुहा एव गृहं तस्य अन्तात् मध्यात् हेलया अवलीलया बहिः बहिर्देशे एत्य आगत्य नितराम् अत्यर्थं निःशङ्कं निर्भयं यथा तथा तस्थुः । गुहागृहान्ताद बहिरित्येत्यत्र गुहागृहान्तानभिसृत्येति पाठे गुहा गृहस्य अन्तान् उपरिभागान् अभिसृत्य आगत्येत्यर्थः । विशङ्कं नितरामिति विनिःशङ्कतरा इति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

विलोकिता इति । सुसैनिकाः शोभनाः सेनाः कौतुकिना दर्शनौत्सुक्यवता जुष्टः सेवितः प्रमदः प्रकृष्टानन्दः येन तथाभूतेन सानन्देनेत्यर्थः । अमरावतीजनेन दिव्यजनेनेत्यर्थः दूरतः दूरात् विलोकिताः दृष्टाः सत्यः सुविस्तृतायाः विशालायाः सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तभुवः पर्य्यन्तभूमेः प्रसरं प्रवेशं प्रपेदिरे प्रापुः । अन्ये तु द्वितीयार्द्धं सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्तृतायां प्रसरं न सैनिका इति पठन्ति । अस्यार्थः सुराचलस्य सुविस्तृतायां सुराचलप्रान्तभुवि प्रसरं स्थानमित्यर्थः । न प्रपेदिरे न प्रापुः सैनिकानामतिप्रभूतत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

पीतेति । अम्बरम् आकाशं पीतानि असितानि कृष्णानि आरक्तानि सितानि शुभ्राणि च तैः सुराचलस्य सुमेरोः प्रान्तस्थितैः उपरिवर्त्तिभिः धातूनां गैरिकादीनां रजोभिः रेणुभिः इतस्ततः चतुर्दिक्षु भूम्ना बाहुल्येन उत्पतितैः उड्डीनैः सद्भिः अयत्नेन अनायासेन गन्धर्वपुरस्य यः उदयः आविर्भावः तस्य भ्रमं भ्रान्तिं बभार दधार । अत्र अनेकवर्णमण्डितत्वसाम्यात् अम्बरस्य गन्धर्वपुरेण या उपमा तस्या भ्रान्तिमानलङ्कारः समुज्जीवित इति बोध्यम् । भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः क्वचि

महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः
कर्णान्तकूलङ्कषतामुपेयिवान्।
पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य वर्द्धनो
बभूव भूम्ना भुवनोदरम्भरिः॥ २२ ॥

महागजानां गुरुबृंहितैस्ततैः
सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम्।
घनै रथानां गुरुचक्रचीत्कृतै-
स्तिरोहितोऽभूत्पटहस्य निःस्वनः॥ २३ ॥

न्ती दिवमभ्यगात्ततः। खर्वगन्धर्वपुरीदयक्षमं बभार भूम्ना सुतरामितस्ततः इति पाठान्तरे ततः महाचमूः महती देवसेना भुवं भूमिं विगाह्य क्वचित् कुत्रापि न मान्ती न पर्य्याप्नुवती दिवं स्वर्गम् अभ्यगात्। तथा इतस्ततः समन्तात् अखर्वम् न्यूनं यत् गन्धर्वपुरं तस्य उदयक्षमं तस्य विविधवर्णत्वादिति भावः। भूम्ना बाहुल्येन सुतराम् अत्यर्थं बभार धृतवतीत्यर्थः॥ २१ ॥

महास्वन इति। सैन्यानां विमर्दात् सङ्घर्षात् सम्भवः उत्पत्तिर्यस्य तथाभूतः महास्वनः कर्णान्तस्य श्रोत्रमूलस्य कूलङ्कषतां कूलभेदित्वम्। उपेयिवान् प्राप्तवान् कर्णविवरं स्फोटयन्निति भावः। भूतलमापूरयन् क्षुब्धतरस्य अतिशयेनालोडित-स्येत्यर्थः। पयोनिधेः समुद्रस्य सम्बन्धविवक्षया अपेक्षायां पञ्चमीस्थाने षष्ठी। क्षुब्धतरात् पयोनिधेरित्यर्थः। पयोनिधिमपेक्ष्य वृद्धिं गच्छन्नित्यर्थः। भुवनोदरं बिभर्ति पूरयतीति तथाभूतः बभूव। महास्वनः सैन्यविमर्दसम्भवः इत्यत्र रवः गलभाहतभेरिसम्भव इति पाठान्तरम्। कर्णान्तकूलङ्कषतामित्यत्र कर्णान्तमूलङ्कषता-मिति वर्द्धन इत्यत्र मन्थन इति च पाठान्तरम्। अत्रोपमानात् समुद्रात् सैन्यस्वन-स्याधिक्यात् व्यतिरेकालङ्कारः। लक्षणञ्च दर्पणे। आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा। व्यतिरेक इति॥ २२ ॥

महागजानामिति। पटहस्य वाद्यभेदस्य निःस्वनः ततैः विस्तृतैः महागजानां गुरुभिर्महद्भिः बृंहितैः शब्दैः वाजिनाम् अश्वानां घोरतरैः अतिभीषणैः सुहेषितैः हेषारवैः रथानां घनैः गम्भीरैः गुरुभिर्महद्भिश्चक्रैर्भीषणैः चीत्कृतैश्च तिरोहितः

महासुराणामवरोधयोषितां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु च ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥३४॥

घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्चमूरजोभिर्निचितं नभःस्थलम् ।
अयायि हंसैरभिमानसं घनभ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ॥३५॥

सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते ।
चकाशिरे स्वर्णमया महाध्वजाः
परिस्फुरन्तस्तड़ितां गणा इव ॥ ३६ ॥

अन्तर्हितः विलुप्त इत्यर्थः अभूत् । ततैरित्यत्र श्रतैरिति गुर्वित्यत्र चलेति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

महासुराणामिति । सुरसैन्यजं देवसेनोत्थापितमित्यर्थः रजः रेणुः क्षणेन महासुराणाम् अवरोधयोषिताम् अन्तःपुरनारीणां कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेषु कचेषु केशेषु अक्षिपक्ष्मसु नेत्रलोमसु स्तनमण्डलेषु च तथा ध्वजेषु पताकासु नागेषु हस्तिषु रथेषु वाजिषु च तस्थौ स्थितिं प्राप ॥ ३४ ॥

घनैरिति । घनैः सान्द्रैः स्थगितं तिरोहितम् अर्कमण्डलं यैः तथाभूतैश्चमूनां रजोभिः रेणुभिः निचितं व्याप्तं नभःस्थलम् अन्तरीक्षं विलोक्य हंसैः घनभ्रमेण मेघोदयभ्रान्त्या अभिमानसं मानसं सरः अभिलक्ष्य अयायि गतं जलधरसमये मानसं यान्ति हंसा इति कविसमयप्रसिद्धिः । तथा केकिभिः मयूरैः सानन्दं यथा तथा अनर्ति नृत्यं कृतम् । घनैरित्यत्र चलैरिति अयायीत्यत्र अवापीति च पाठान्तरम् । भ्रान्तिमानलङ्कारः ॥ ३५ ॥

सान्द्रैरिति । सान्द्रैः घनैः नवाम्बुदानीकनिभैः नवमेघचयसदृशैः सुरानीकानां रजोभिः अम्बरे आकाशे अभिश्रिते आवृते सति स्वर्णमया महान्तः ध्वजाः पताकाः परिस्फुरन्तः परितो विकसन्तः तड़ितां विद्युतां गणा इव चकाशिरे शुशुभिरे । नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते इत्यत्र नवाम्बुदानीकविलासिभिः श्रिते इति स्वर्णमया महाध्वजा इत्यत्र स्वर्णमयध्वजव्रजा इति च पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विलोक्य धूलीपटलैर्भृशं भृतं
द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत्।
किमूर्ध्वतोऽध: किमधस्त ऊर्द्ध्वतो
रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ॥ ३७ ॥

नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषोर्गति:।
सूच्यग्रभेद्यै: पृतनारजश्चयै-
राच्छादिता प्राणिगणस्य सर्वत: ॥ ३८ ॥

दिगन्तदन्त्यावलिदानझारिभि-
र्विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरै:।
अनेकवाद्यध्वनितैरनारतै-
र्जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ॥ ३९ ॥

विलोक्येति। धूलीपटलै: रज:सङ्घातै: भृशम् अत्यर्थं भृतं पूरितं द्यावापृथिव्यो: महत् अन्तरम् अभ्यन्तरम् विलोक्य जनै: लोकै: रज: अलम् अतिशयेन ऊर्द्ध्वत: ऊर्द्ध्वदेशात् अध: अधोदेशे किम्? वा अधस्त: अधोदेशात् ऊर्द्ध्वत: ऊर्द्ध्वदेशे किम्? अभ्युपैति अभिगच्छतीति अतर्क्यत तर्कितम् ॥ ३७ ॥

नोर्द्ध्वमिति। सर्वत: समन्तात् सूच्यग्रभेद्यै: पृतनानां सेनानां रजसां चयै: सङ्घातै: आच्छादिता प्राणिगणस्य चक्षुषोर्गति: ऊर्द्ध्वं न, अधश्च न, पुर: अग्रत: न, पृष्ठत: न, पार्श्वतश्च न खलु अभूत्। सूच्यग्रभेद्यैरित्यत्र सूच्यग्रभिन्नैरिति पृतनारजश्चयैरित्यत्र पृतनारजोभरैरिति आच्छादितेत्यत्र सुनिर्भरमिति च पाठान्तरम् ॥३८॥

दिगन्तेति। नभस्तलम् आकाशं दिगन्तदन्त्यावलीनां दिग्गजानां दानझारिभि: मदशोषकै: विमानरन्ध्रेषु देवयानविवरेषु प्रतिनादेन प्रतिध्वनिना मेदुरै: पूरितैरिति भाव:। अनारतै: अनवरतै: गुरुभिर्महद्भि: अनेकवाद्यानां विविधवादित्राणां ध्वनितै: निर्घोषै: गाढम् अत्यर्थं जगर्ज दध्वान। दिगन्तदन्त्यावलिदानझारिभिरित्यत्र दिगन्तदन्तावलदानझारिभिरिति अनेकवाद्यध्वनितैरित्यत्र अनेकवाद्यध्वनितैरिति नभस्तलमित्यत्र नभ:स्थलमिति च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः
क्वचिन्न मान्ती महतीं दिवं खलु ।
सुसङ्कुलायामपि तत्र निर्भरात्
किं कान्दिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ४० ॥

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितै-
र्नितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः ।
चलद्घनस्यन्दननेमिनिस्वनै-
रभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं जगत् ॥ ४१ ॥

महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितै-
र्विलोलघण्टारणितै रणोल्वणैः ।

भुवमिति। महाचमूः महती सेना भुवं पृथिवीं विगाह्य सङ्कुलीकृत्येत्यर्थः। क्वचिदपि न मान्ती खलु न पर्य्याप्नुवती वेत्यर्थः। खलु उत्प्रेक्षायाम्। महतीम् अतिविशालां मानक्षमामिति भावः दिवं स्वर्गं प्रययौ प्रचचाल। तत्रापि दिव्यपि निर्भरात् सङ्घर्षातिरेकादिति भावः सुसङ्कुलायां सुसङ्कीर्णायां सत्याम् आकुला कथमत्र एव सङ्कीर्णतायां स्थातव्यमिति व्याकुला सती किं कान्दिशीकत्वं भयद्रुतत्वं कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः। किं न अवाप न प्राप अपि तु प्रापैव क्लिशभयेन द्रवणेच्छां चकार व्याप्तेः प्रतिबाधकत्वेन द्रवणासम्भवादिति भावः। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४० ॥

उद्दामेति। जगत् उद्दामदानानाम् उच्छृङ्खलानां द्विपवृन्दानां गजसमूहानां बृंहितैः उत्तुङ्गानाम् उन्नतानां तुरङ्गाणाम् अश्वाना हेषितैः हेषारवैः तथा चलतां घनानामिव मेघानामिव स्यन्दनानां रथानां नेमिनिस्वनैः चक्रप्रान्तनिर्घोषैः नितान्तम् अतीव निरुच्छ्वासमिव निरुद्धप्राणमिव आकुलम् अभूत्। उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैरित्यत्र उद्दामदानद्विपबृंहितैः शतैरिति। चलद्घनस्यन्दननेमिनिस्वनैरित्यत्र चलद्ध्वजस्यन्दननेमिनिस्वनैरिति निरुच्छ्वासमिवाकुलमित्यत्र निरुच्छ्वासमभयाकुलमिति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥

महागजानामिति। महागजानां गुरुभिर्महद्भिः गर्जितैः तथा विलोलानां चञ्चलानां घण्टानां रणितैः रणेषु उल्वणैः उत्कटैः प्रमदानां हर्षाणां शत्रुजयस्येति

वीरप्रणादैः प्रमदप्रभेदुरै-
र्वाचालतामादधिरेतरां दिशः ॥ ४२ ॥
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः
सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे।
धारा रजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता
याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ॥ ४३ ॥
निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागम-
न्निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च ते।
तुरङ्गमाणां व्रजतां खुरैः क्षता
रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः ॥ ४४ ॥

भावः। प्रभेदुरैः प्रणाशिभिः वीराणां भटानां प्रणादैः कोलाहलैः दिशः वाचालता मुखरताम् आदधिरेतरां अतिशयेन दधुरित्यर्थः। रणोल्बणैरित्यत्र रणोज्ज्वलैरिति वीरप्रणादैरित्यत्र वीरप्रभेदैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

दन्तीन्द्रेति। दन्तीन्द्राणां दानद्रवाः मदस्तत्र एव वारीणि तेषां वीचिभिस्तरङ्गैः नद्यः सद्यस्तत्क्षणात् बहुधा विविधप्रकारेण पुपूरिरे पूरिताः। याः पूरिता नद्यः तुरगैरश्वैः क्षतैः उत्थापितैरित्यर्थः। धारारजोभिः प्रान्तरेणुभिः भृताः व्याप्ताः सत्यः पङ्कतां पङ्कीभावम् एत्य प्राप्य रथैः स्थलीकृताः स्थलतामापादिताः। प्रथमं मदवारिभिः पूरणं ततो रजसां चयैर्व्याप्तत्वेन पङ्कीभावप्रापणं ततो रथैस्तदुपरिगमनात् स्थलतापादनमिति हस्त्यश्वरथानामतीतसङ्ख्यत्वमिति भावः। दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिरित्यत्र दन्तीन्द्रदानाम्बुधिवारिवीचिभिरिति बहुधेत्यत्र बहु ता इति क्षतैर्भृता इत्यत्र क्षितिभृतेति च पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

निम्ना इति। व्रजतां चलतां तुरङ्गमाणां खुरैः क्षताः कुट्टिताः तथा रथैः गजेन्द्रैश्च परितः समन्तात् समीकृताः समतामापादिताः निम्नाः प्रदेशाः स्थलतां समभूमित्वं तथा सर्वतः उच्चैरपि उन्नता अपि ते प्रदेशाः निम्नत्वम् उपागमन् प्रापुः। निम्नाः प्रदेशा इत्यत्र निम्नप्रदेशा इति सर्वतश्च ते इत्यत्र सर्वतः स्थलमिति क्षतेत्यत्र चितौ इति च पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

नभोदिगन्तप्रतिघोषभीषणै-
र्महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः ।
पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्
बभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥

इतस्ततो वातविधूतचञ्चलै-
र्नीरन्ध्रिताशागमनैर्ध्वजांशुकैः ।
लघैः क्वणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलै-
रमज्जि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥

घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरं
विसृत्वरैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।
मत्तद्विपानां प्रथयाम्बभूविरे
न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४७ ॥

नभ इति। नभसि आकाशे दिगन्तेषु च प्रतिघोषेण प्रतिध्वनिना भीषणैः महान्तः ये महीभृतः पर्वताः तेषां तटदारणे तटविदारणे उल्बणैः उद्भटैः समर्थैरिति यावत् पयोधीनां समुद्राणां निर्धूननं कम्पनं केलिः क्रीड़ा येषां तैः सागरकम्पनकरैरिति यावत् भेरीध्वनितैः वाद्यशब्दैः जगत् समाकुलं सम्पूरितमिति भावः बभूव। भेरीध्वनितैरित्यत्र भेरीस्वनितैरिति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

इतस्तत इति। इतस्ततः समन्तात् वातेन विधूतानि कम्पितानि अतएव चञ्चलानि तैः नीरन्ध्रितं सान्द्रं यथा तथा आशासु दिक्षु गमनं सञ्चारो येषां तैः क्वणन्ति शब्दायमानानि काञ्चनकिङ्किणीनां सौवर्णघण्टिकानां कुलानि सङ्घाताः तेषां तथोक्तैः लघैः लघुपरिमाणैः अमहद्भिरिति भावः। ध्वजांशुकैः नभोगते आकाशसञ्चारिणि धूलिजलधौ रजःसमुद्रे अमज्जि निमग्नम् अलक्षितमिति भावः। नीरन्ध्रिताशागमनैरित्यत्राराधिताशागमनैरिति लघैरित्यत्र लघुभिः नभोगते इत्यत्र नभोगतैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

घण्टारवैरिति। वाहिनीनां सैन्यानां पटहस्य वाद्यभेदस्य निस्वनाः निर्घोषाः मत्तद्विपानां मदस्राविणां गजानां रौद्रतरैः अतिभीषणैः घण्टारवैः तथा निरन्तरम् अनारतं विसृत्वरैः व्याप्नुवद्भिः सुभैरवैः अतिभीषणैः गर्जरवैः बृंहितैरित्यर्थः। न

करालवाचालमुखाश्चमूस्वनै-
र्ध्वस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो रजस्वलाः ।
तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो
रजोऽन्धकारैः परितः कृतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकै-
र्दिगङ्गना व्योम रजोऽभिदूषिता ।
भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनै-
र्जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥

प्रथयाम्बभूविरे न प्रकटीचक्रिरे श्रोत्रपथं न प्रापिता इति भावः । निरन्तरमित्यत्र निरन्तरैरिति पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

करालेति । असौ दिनेश्वरः सूर्यः चमूनां सेनानां स्वनैः कोलाहलैः करालानि भीषणानि अदर्शनीयानीति भावः । वाचालानि ध्वनितानि मुखानि अन्ता यासां ताः ध्वस्तं रजसापूरितमिति भावः । अम्बरम् आकाशं वस्त्रञ्चेति ध्वनिः यासां तथाविधाः रजस्वलाः रेणुपूर्णाः ऋतुमतीश्चेति ध्वनिः दिशः वीक्ष्य दृष्ट्वा परितः समन्तात् गहनैर्निबिडैः रजांसि एव अन्धकाराः तैः कृतोऽपि तिरोबभूवे अन्तर्हितः अदृश्यो बभूवेति यावत् । रजस्वलाया नार्य्या दर्शनस्याशास्त्रीयत्वात् दैवाद्दर्शनेऽपि तत्क्षणात् तिरोधानमुचितं सत्पुरुषाणामिति सूर्य्ये सत्पुरुषव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । करालवाचालमुखा इत्यत्र करालवाचालरवैरिति चमूस्वनैरित्यत्र चमूरवैरिति ध्वस्ताम्बरा इत्यत्र समस्ताम्बरा इति गहनैरित्यत्र गहने रजोऽन्धकारैरित्यत्र रजोऽन्धकारे इति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

आक्रान्तेति । सैनिकैः रभसेन वेगेन बलादिति यावत् रभसोवेगहर्षयोरित्य-मरः आक्रान्तपूर्वा पूर्वमाक्रान्ता धर्षिता व्योमरजोभिः अम्बररेणुभिरभिदूषिता दिगेव अङ्गना स्त्री घनैः गम्भीरैः भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैः प्रतिनादैः घनमत्सरादिव अतिक्रोधादिव गाढम् अत्यन्तं जगर्ज गर्जितवती । दिगङ्गनेति रूपकेणोत्थापिता घन-मत्सरादिवेत्युत्प्रेक्षा । घनमत्सरादिवेत्यत्र गुरुमत्सरादिवेति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

गुरुसमीरसमीरितभूधरा
इव गजा गगनं विजगाहिरे।
गुरुतरा इव वारिधरा रथा
भुवमितीह विवर्त्त इवाभवत् ॥ ५० ॥

बलवदसुरलोकामल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषाः।
गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
ववृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
देवसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः।

गुर्विति। गजा हस्तिनः गुरुणा महता समीरेण वायुना समीरिताः सञ्चालिता भूधरा इव पर्वता इव गगनं तथा रथा गुरुतरा अतिमहान्तः वारिधराः मेघा इव भुवं पृथिवीं विजगाहिरे अवगाहितवन्तः इति इत्थम् इह प्रयाणे विवर्त्त इव विपर्य्यास इव अभवत्। उत्प्रेक्षालङ्कारः। इव वारिधरा रथा इत्यत्र बहुवारिभवाद् घना इति भुवमितीह विवर्त्त इवाभवदित्यत्र भुवमतीव नमन्त इवाभवन्निति च पाठान्तरम्। द्रुतविलम्बितं वृत्तं द्रुतविलम्बितमाह न भौ भराविति तल्लक्षणात् ॥५०॥

बलवदिति। बलवताम् असुरलोकानाम् अनल्पे महति कल्पान्तकाले प्रलयसमये निरवधयः अशेषाः अपारा इत्यर्थः। घोरघोषा विकटस्वनाः गुरुतरा अतिमहान्तः परिमज्जन्तः भूभृतः पर्वता येषु तथाभूताः अम्भोराशय इव समुद्रा इव देवसेनाः व्योमभूम्यन्तराले आकाशपृथिवीमध्यभागे सुपूर्णाः प्रभूता अपि ववृधुः वृद्धिं जग्मुः। उपमालङ्कारः। बलवदसुरलोकामल्पकल्पान्तकाले इत्यत्र वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले इति ववृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यराले इत्यत्र ववृधुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तराला इति पाठान्तरम्। मालिनी वृत्तं न न म यययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५१ ॥

इति चतुर्दशः सर्गः।

पञ्चदशः सर्गः ।

सेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।
सैन्यैरुपैतीति सुरद्विषां पुरो-
ऽभूत्किं वदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥

चमूप्रभुं मन्मथमर्दनात्मजम्
विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतम्
चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥

सेनापतिमिति। बलस्य असुरभेदस्य शात्रवः निहन्ता शत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्। इन्द्रः अन्धकद्विषः हरस्य नन्दनं कुमारं सेनापतिं पुरस्कृत्य युधे युद्धार्थं सैन्यैः सह उपैति उपागच्छति इति हृदयप्रकम्पिनी किंवदन्ती जनश्रुतिः सुरद्विषाम् असुराणां पुरः अग्रतः अभूत् चचारेत्यर्थः। युधे इत्यत्र युद्धे इति हृदयप्रकम्पिनीत्यत्र हृदयस्य कम्पिनीति पाठान्तरम्। सर्गेऽस्मिन् इन्द्रवंशा वंशस्थविलयो रुपजाति वृत्तं तत्रेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुराविति वदन्ति वंशस्थमुदीरितं जराविति च तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

चमूप्रभुमिति। महासुराः मन्मथमर्दनस्य हरस्य आत्मजं कुमारं चमूनां सेनानां प्रभुम् अधिपं विजित्वरीभिः विशेषेण जयशालिनीभिः सुराणां पृतनाभिर्देवसेनाभिः सह विजयश्रिया जयलक्ष्म्या युतम् आगतं श्रुत्वा चित्ते मनसि चिरं चुक्षुभिरे क्षोभं प्राप्ताः भयमाजग्मुरिति यावत्। विजित्वरीभिरित्यत्र विजित्वराभिरितिति युतमित्यत्र श्रितमिति चित्ते इत्यत्र चित्तैरिति पाठान्तरम् ॥ २ ॥

समेत्येति। ते महासुराः समेत्य समागत्य दैत्याधिपतेस्तारकस्य पुरः अग्रतः स्थिताः किरीटेषु बद्धा अञ्जलयः यैः तथाभूताः सन्तः प्रणम्य युयुत्सुना युद्धार्थिना मन्मथशत्रोः शम्भोः सूनुना कुमारेण सहागतं जम्भजितम् इन्द्रं न्यवेदयन् व्यज्ञापयन्। पुरः इत्यत्र पुरे इति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

समेत्य दैत्याधिपतेः पुरः स्थिताः
किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते।
न्यवेदयन्मन्मथशत्रुसूनुना
युयुत्सुना जम्भजितं सहागतम्॥ ३॥
दासीकृताशेषजगत्त्रयं न माम्
जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः।
गिरीशपुत्रस्य बलेन साम्प्रतम्
ध्रुवं विजेतेति स काकुतोऽहसत्॥ ४॥
ततः क्रुधा विस्फुरिताधराधरः
स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान्।
युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः
सेनापतीन् सन्नहनार्थमादिशत्॥ ५॥
महाचमूनामधिपाः समन्ततः
सन्नह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः।

दासीकृतेति। स तारकः शचीपतिरिन्द्रः कतिशः बहुनीत्यर्थः। युद्धे दासी कृताशेषजगत्त्रयं किङ्करीकृतत्रिभुवनं मां न जिगाय न जितवान्, साम्प्रतं गिरीश पुत्रस्य कुमारस्य बलेन ध्रुवं निश्चितं विजेता विजेष्यते इति काकुतः काक्वा भिन्न-कण्ठध्वनिविशेषेणेत्यर्थः। भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते इति दर्पण। अहसत् हास्यं चकार नैव विजेतेति भङ्ग्या उक्तवानिति भावः। नेत्यत्र तु इति। सकाकुतोऽहसदित्यत्र सकाकु सोऽहसदिति पाठान्तरम्॥ ४॥

तत इति। ततः अनन्तरं त्रिलोक्या जयकेलौ जयक्रीड़ायां जयव्यापारे इत्यर्थः। लालसः लुब्धः जितत्रिभुवन इति भावः स तारकः क्रुधा क्रोधेन विस्फुरितः विकम्पितः अधराधरः निम्नाधरः यस्य तथाभूतः सन् युधे युद्धार्थं दर्पितेन दोष्णा बाहूनां बलेन उद्धतान् सेनापतीन् सन्नहनार्थं सन्नद्धीभवनार्थं समुद्योगार्थमिति यावत् आदिशत् आज्ञापयामास। दर्पितदोर्बलदोर्बलोद्धतानित्यत्र दर्पित दोर्बली बलादिति युधे इत्यत्र युद्धे इति च पाठान्तरम्॥ ५॥

महाचमूनामिति। महाचमूनां महतीनां सेनानाम् अधिपाः सद्यः तत्क्षणात्

तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसङ्कुले
तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके ॥ ६ ॥
स द्वारपालेन पुरः प्रदर्शितान्
कृतानतीन् बाहुवरानधिष्ठितान् ।
महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्
ददर्श राजा पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥
बली बलारातिबलातिशातनम्
दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराम्भोधिनवारितक्रमम्
ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

आदेशमात्रेणेति भावः । समन्ततः सर्वतः सन्नह्य सन्नद्धा भूत्वा सुतराम् अत्यर्थम् उदायुधाः उद्धृतशस्त्राः सन्तः विनम्रैः विनतैः क्षितिपालैः पराजितनृपतिभिरित्यर्थः । सङ्कुले सङ्कीर्णे तस्य तारकस्य अङ्गनद्वारं चत्वरप्रवेशद्वारं तस्य वरं श्रेष्ठे प्रकोष्ठके अवकाशे तस्थुः प्रभुप्रतीक्षया स्थितवन्त इत्यर्थः । तदङ्गनद्वारवरप्रकोष्ठके इत्यत्र तदङ्गनद्वारि बहिःप्रकोष्ठके इति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

स इति । स राजा तारकः द्वारपालेन पुरः अग्रतः प्रदर्शितान् अयमयमिति प्रत्येकं दर्शितान् कृतानतीन् दर्शनमात्रेण कृतप्रणामान् बाहुवरान् महाबाहून् श्रेष्ठबाहुबलानिति भावः । महाहवः महासंग्राम एव अम्भोधिः तस्मिन् विधूननेन विलोडनेन उद्धतान् प्राप्तगर्वान् महायुद्धजयेन दर्पितानिति भावः । बहून् पृतनापतीन् सेनानायकान् अधिष्ठितान् दण्डायमानान् ददर्श । बाहुवरानित्यत्र वाहवरानिति पाठे श्रेष्ठतमानि हस्त्यादीनि अधिष्ठितान् आरूढानित्यर्थः । ददर्श राजेत्यत्र ननन्द पश्यन्निति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

बलीति । अथानन्तरं बली महाबलः स तारकः बलारातेः बलासुरनिसूदनस्य इन्द्रस्य बलातिशातनं बलनाशनं दिग्दन्तिनाम् ऐरावतानां नादस्य बृंहणस्य द्रवस्य मदस्रावस्य च नाशनः स्वनः निर्घोषः यस्य तथाभूतं महीधरैः पर्वतैः अम्भोधिभिः सागरैश्च न वारितः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । क्रमः गतिर्यस्य तादृशं घोरं भीषणं रथम् अधिरुह्य ययौ चचाल । दिग्दन्तिनादद्रवनाशनस्वनमित्यत्र दिग्-

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वना-
श्चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः
पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनाम्
महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।
दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रताम्
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ॥ १० ॥

महीभृतां कन्दरदारणोल्बणै-
स्तदाहिनीनां पटहस्वनैर्घनैः ।
उद्वेलितास्तुङ्गभिरे महार्णवा
नभःस्रवन्तो सहसाभ्यवर्द्धत ॥ ११ ॥

दन्तिदानद्रवतानमिस्वनमिति । महीधराम्भोधि निवारितक्रममिति च पाठे दिग्दन्तिनां दानद्रवस्य मदस्रुतेः तानः विस्तारकः वर्द्धक इत्यर्थः । निस्वनो यस्य तथोक्तमित्यर्थः । महीधराणाम् अम्भोधीनाञ्च निवारितः क्रमः सामर्थ्यं गतिप्रतिरोध इति भावः येन तथाभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

युगेति । पृतनाः असुरसेनाः युगक्षये कल्पान्ते क्षुब्धः विचलितः यः पयोधिः समुद्रः तद्वत् निस्वनः निर्घोषो यासां तथोक्ताः चलन्तीभिः पताकाभिः आकुलं यथा तथा वारिता आतपाः सौरमयूखा याभिः तथाभूताः तथा धरारजोभिः पार्थिवरेणुभिः ग्रस्ता आच्छादिता दिगन्ता दिगवकाशा भास्करश्च यैः तादृश्यः सत्यः प्रयान्तं पतिं तं तारकम् अन्वयुः अनुजग्मुः । पतिं प्रयान्तमित्यत्र प्रतिप्रयातुमिति पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

चमूरज इति । अभिसुरं सुरान् अभि देवान् प्रतीत्यर्थः । प्रसर्पिणः प्रयाणं कुर्वतः महासुरस्य तारकस्य चमूनां सेनानां रजः धूलिः दिगन्तदन्तिनाम् ऐरावतादीनां सितेषु शुभ्रेषु दन्तप्रकाण्डेषु दशनशाखासु शुभ्रतां तथा दानाम्बुघनेषु मदजलसान्द्रेषु कुम्भेषु पङ्कतां कर्दमत्वं प्राप ॥ १० ॥

महीभृतामिति । महीभृतां पर्वतानां कन्दरदारणा गुहाविदारिणः अतएव

सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनै-
र्विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा।
अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैः सवारिजै-
रच्चालयन्नाकनिकेतनावलीम्॥ १२॥

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनाम्
द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनम्
बभूव चोत्पातपरम्परा बत॥ १३॥

आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
कुपक्षिणां घोरतरा परम्परा।

उल्बणाः उत्कटाः तैः तद्वाहिनीनां तस्य तारकस्य वाहिनीनां सेनानां घनैः गम्भीरैः पटहस्वनैः वाद्यध्वनिभिः महार्णवाः महासमुद्राः उद्वेलिताः वेलामतिक्रान्ताः सन्तः दधुभिरे क्षोभं गताः सञ्चेलुरित्यर्थः। नभःस्रवन्ती आकाशगङ्गा च सहसा अभ्यधिक वृद्धिं प्राप॥ ११॥

सुरारीति। सुरारिनाथस्य तारकस्य तुमुलैः महाचमूनां स्वनैः विगाह्यमाना मथ्यमाना सुरापगा स्वर्गनदी सवारिजैः सपद्मैः अभ्युच्छ्रितैः उत्पतितैः वेलामिति शेषः। ऊर्मीणां तरङ्गाणां शतैः नाकनिकेतनावलीं स्वर्गभवनश्रेणीम् अच्चालयत् क्षालितवती। सवारिजैरित्यत्र अवारितैरिति नाकनिकेतनावलीमित्यत्र नाकनिकेतनावलीरिति च पाठान्तरम्॥ १२॥

अथेति। अथानन्तरं प्रयाणाभिमुखस्य युद्धार्थं प्रस्थितस्य नाकिनां देवानां द्विषस्तारकस्य पुरस्तात् अशुभोपदेशिनी अमङ्गलशंसिनी अगाधदुःखाम्बुधौ अतलस्पर्शदुःखसमुद्रे मज्जनं मज्जनकारणम् उत्पातपरम्परा उत्पातश्रेणी बभूव च। बतेति खेदसूचकमव्ययम्। अशुभोपदेशिनीत्यत्राशुभौघदायिनीति अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरम्परा बतेत्यत्र मुहुर्महारिष्टपरम्परा परा परापतन्त्युग्रमहापताकिनीति पाठान्तरम्॥ १३॥

आगामीति। घोरतरा अतिभीषणा कुपक्षिणां परम्परा श्रेणी आगामिनः भविष्यतः दैत्यानाम् अशनकेलेः मांसभोजनव्यापारस्य काङ्क्षिणी अभिलाषिणी सुरा-

दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनी-
रुपर्य्युपर्य्येत्य निवारितातपा ॥ १४ ॥

मुहुर्विभग्नातपवारणध्वज-
श्चलद्धराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
धूताश्वमातङ्गमहारथाकरा
नवेक्षणोऽभूत्प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥

सद्योविभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो
मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।
पुरः पथोऽतीत्य महाभुजङ्गमा
भयङ्कराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥

मिलन्महाभीमभुजङ्गभीषणम्
प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।

रीणां दैत्यानां वाहिनी: सेना: उपरि उपरि एत्य आगत्य निवारित: आतप: यया तादृशी सती व्योम्नि आकाशे पदं दधौ चचारेत्यर्थ:। आगामिदैत्याशनकेलि-काङ्क्षिणी कुपक्षिणामित्यत्र भविष्यद्दैत्याशनकेलिकामिनी द्युपक्षिणामिति पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

मुहुरिति। प्रभञ्जन: वायु: प्रसभं सहसा विभग्ना विशेषेण भग्ना आतपवारणा आतपत्रा: ध्वजाश्च येन तथोक्त: चलद्भिर्धराधूलिकुलै: पार्थिवरजश्चयै: आकुलानि ईक्षणानि नेत्राणि येन तथाभूत: तथा धूतस्य कम्पितस्य अश्वानां मातङ्गानां महतां रथानाम् आकरस्य अनवेक्षण: अदर्शन: अदर्शनकर इत्यर्थ: अभूत्। विभग्नेत्यत्र विभिन्नेति धूताश्वमातङ्गमहारथाकरानवेक्षण इत्यत्र जनाश्च मातङ्गमहारथव्रजान-वेक्षण इति पाठान्तरम् ॥ १५ ॥

सद्य इति। विभिन्नं मर्दितं यत् अञ्जनपुञ्जं तद्वत् तेजो येषां ते मुखै: उच्चकै: महान्तं विषाग्निं विषरूपमनलं विकिरन्त: उद्वमन्त: भयङ्कराकारभृत: भीषण भोगिन: महाभुजङ्गमा: पुर: अग्रत: पथ: मार्गात् अतीत्य अतिक्रम्य भृशं त्वरितं ययु: गच्छन्ति स्म। विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजस इत्यत्र विभिन्नाञ्जनपुञ्जसन्निभा इति पथोऽतीत्येत्यत्र परीत्यातेति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥

महासुरस्य द्विषतोऽतिमत्सरा-
दिवान्तमासूचयितुं भयङ्करः ॥ १७ ॥
त्विषामधीशस्य पुरोऽधिमण्डलम्
शिवाः समेताः परुषं ववासिरे।
सुरारिराजस्य रणान्तशोणितम्
प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः
परापतन्तीः परितोऽथ वाहिनीः।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥
ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरै-
रुद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम्।

मिलदिति। दिनानां प्रभुः दिनेश्वरः द्विषतः शत्रोर्महासुरस्य अतिमत्सरादिव अतिविद्वेषादिव अन्तं विनाशम् आसूचयितुं प्रकटयितुं भयङ्करः सन् मिलन् सङ्गच्छमानः कुण्डलीभवन् महाभीमः यः भुजङ्गः तद्वत् भीषणः तं परिवेषं परिधिम् आदधौ दधार ॥ १७ ॥

त्विषामिति। त्विषाम् अधीशस्य तेजोनिधेः सूर्य्यस्य पुरः अग्रतः अधिमण्डलं मण्डलाकारेण समेताः मिलिताः शिवाः शृगाल्यः सुरारिराजस्य तारकस्य रणान्त-शोणितं संग्रामान्ते रुधिरं प्रसह्य बलात् पातुं द्रुतम् उत्सुका इव त्वरावन्त इव परुषं कठोरं यथा तथा ववासिरे चुक्रुशुः। अधिमण्डलमित्यत्राभिमण्डलमिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दिवेति। अथानन्तरं लोकः दिवापि तरलाः चपलाः तरस्विनीः वेगवतीः ताराः नक्षत्राणि वाहिनीः सेनाः परितः सेनानां समन्तात् परापतन्तीः सम्पतन्तीः विलोक्य दृष्ट्वा मनसा सुरद्विषः तारकस्य प्राणव्ययान्तं विनाशावसानं व्यसनम् उत्पातं व्यचिन्तयत् विशेषेण चिन्तितवान्। तरस्विनीरित्यत्र तदाशिशमिति अथ वाहिनीरित्यत्र अभिवाहिनीरिति प्राणव्ययान्तमित्यत्र प्राणात्ययान्तमिति च पाठा-न्तरम् ॥ १९ ॥

रवेण रौद्रेण हृदन्तदारणम्
पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २० ॥
ज्वलद्भिरङ्गारचयैर्नभस्तलम्
ववर्ष गाढ़ं सह शोणितास्थिभिः ।
धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन्मुखै रजो
दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसरम् ॥ २१ ॥
निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो
घनोऽम्बराशाकुहरोदरम्भरिः ।
बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः
प्रकोपिकालार्जितगर्जितर्जनः ॥ २२ ॥

ज्वलद्भिरिति । अभितः समन्तात् उच्चैः अतिशयेन ज्वलद्भिः प्रभाभरैः तेजःपटलैः उद्भासितम् उद्दीपितम् अशेषं समस्तं दिगन्तरं दिशामवसरः अम्बरमाकाशञ्च यस्य तथोक्तं तथा रौद्रेण दारुणेन रवेण हृदन्तदारणं हृदयविदारणं वज्रं निरम्बुदात् मेघशून्यात् नभसः आकाशात् पपात । ज्वलद्भिरित्यत्र चलद्भिरिति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

ज्वलद्भिरिति । नभस्तलम् अन्तरीक्षं शोणितास्थिभिः रुधिरैः कङ्कालैश्च तथा ज्वलद्भिः अङ्गारचयैः सह गाढ़ं यथा तथा ववर्ष रक्तास्थिमिश्रमङ्गारचयम् अवर्षदित्यर्थः । तथा दिशः ज्वलन्त्यः सत्यः मुखैः धूमं व्यसृजन् तथा रासभस्य कण्ठवत् धूसरं धूसरवर्णं रजः रेणुं दधुः ॥ २१ ॥

निर्घातेति । निर्घातः अन्तरीक्षात् पतन् शब्दविशेषः तथाचोक्तं यदन्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भव इति । तद्वत् घोषो यस्य तथाभूतः गिरिशृङ्गशातनः पर्वतशृङ्गभेदी अम्बरस्य आकाशस्य आशानां दिशां कुहरं रन्ध्रमेव उदरं बिभर्त्तीति पूरयतीति तथोक्तः आकाशदिगन्तव्यापीत्यर्थः । घनः मेघः भूम्ना बाहुल्येन श्रुतिः कर्णशष्कुली एव भित्तिः कुड्यं तद्भेदनः तद्विदारणः प्रकोपिना अतिक्रुद्धेन कालेन यमेन अर्जिता कृता या गर्जिः गर्जनं सकोपनिनाद इत्यर्थः । तं तर्जयति भर्त्सयति जयतीत्यर्थः, तथाभूतः बभूव उदियाय । गिरिशृङ्गशातन इत्यत्र गिरिशृङ्गघातन इति घनोऽम्बराशाकुहरोद-

स्खलन्महेभं प्रपतत्तुरङ्गमम्
परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।
प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधरा-
बलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पात् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः
समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।
श्वानः स्वरेण श्रवणान्तघातिना
मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥

अपीति पश्यन् परिणामदारुणाम्
महत्तमां गाढमरिष्टसन्ततिम् ।

रम्भरिरित्यत्र भराम्बराशाकुहरोदरम्भरिरिति प्रकोपिकालार्जितगर्जतर्जन इत्यत्र प्रकोपिकालार्जितगर्जितस्वन इति च पाठान्तरम् । अथवा गिरिशृङ्गपातनः घनः निविड़ः अम्बराशाकुहरोदरम्भरिः भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः प्रकोपिकालार्जित-गर्जितर्जनः निर्घात एव घोषः वभूवेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

स्खलदिति । प्रक्षुभ्यन् प्रकर्षेण क्षोभं सञ्चालनं गच्छन् अम्भोधिः समुद्रः तथा विभिन्नः विश्लिष्टः भूधरः पर्वतः यस्मात् तथाविधात् अवनिप्रकम्पात् भूकम्परूपा-दुत्पातात् द्विषः शत्रोस्तारकस्य बलं सैन्यं स्खलन्तः पतन्तः महेभाः महागजा यस्य तथोक्तं प्रपतन्तः तुरङ्गमा अश्वा यस्य तादृशं तथा समन्ततः सर्वतः परस्परम् आश्लिष्टा उपर्युपरि पतिता इति भावः । जनाः पदातय इति यावत् यस्य तथाभूतम् अभूत् । चलन्महेभं प्रपतत्तुरङ्गमं परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः । संक्षुभ्यदम्भोधि विभिन्नभूधरं पुरोद्विषोऽभूदवनिप्रकम्पनमिति पाठे द्विषः शत्रोः पुरः अवनिप्रकम्पनम् अभूत् । चलन्महेभमित्यादि तदविशेषणं बोध्यम् ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वीकृतास्या इति । सुरविद्विषः तारकस्य पुरः सर्वे श्वान इति यावत् श्वानः कुकुराः समेत्य मिलित्वा ऊर्ध्वीकृतानि उन्नमितानि आस्यानि मुखानि यैः तथोक्ताः रवौ सूर्ये तदभिमुखमिति भावः । दत्ता अर्पिता दृष्टिर्यैः तथाभूताः तथा करुणेन कातरेण अतएव श्रवणान्तघातिना श्रुतिकटुनेति भावः । स्वरेण मिथः परस्परं रुदन्तः क्रोशन्तः सन्तः निर्ययुः गच्छन्ति स्म ॥ २४ ॥

दुर्दैवदष्टो न खलु न्यवर्त्तत
क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥
अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणम्
निवार्य्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।
पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवे-
दसद्‌ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥
क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना
तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥

अपीति। दुर्दैवेन प्रतिकूलदैवेन दष्टः कवलित इति यावत् असुरः तारकः इति उक्तरूपां परिणामदारुणाम् अत्यन्तभीषणां महत्तमाम् अतिमहतीम् अरिष्टसन्ततिम् अशुभपरम्पराम् अरिष्टन्तु शुभाशुभे इत्यमरः। गाढम् अत्यर्थं पश्यन्नपि क्रुधा कोपेन हेतुना प्रयाणव्यवसायतः युद्धयात्रोद्यमात् न खलु नैव न्यवर्त्तत निवृत्तोऽभूत्। अपीति पश्यन्नित्यत्र इति प्रपश्यन्निति महत्तमामित्यत्र महत्तरामिति खल्वित्यत्र इति न्यवर्त्ततेत्यत्र निवर्त्तते इति च पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

अरिष्टमिति। विपाकदारुणं परिणामभीषणम् अरिष्टम् अमङ्गलम् आशङ्क्य मत्वा बुधैर्विद्वद्भिर्मन्त्रिभिरिति शेषः। निवार्य्यमाणोऽपि प्रयातुमिति शेषः। महासुरः तारकः पुरः अग्रतः शत्रूणामिति भावः। नगराद्वा प्रतस्थे प्रचचाल। असद्‌ग्रहेण दुराग्रहेण अन्धस्य कार्य्याकार्य्यमजानत इति भावः। जनस्य महतां हितोपदेशनं शुभपरामर्शदानं वृथा भवेत्। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। निवार्य्यमाणोऽपि बुधैर्महासुर इत्यत्र निवार्य्यमाणो विविधैर्महासुरैरिति हितोपदेशनमित्यत्र हितोपदेशनेति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

पुनश्च पद्य महोत्पातान् वर्णयति क्षिताविव्यादिना। प्रतिकूलवायुना प्रतीपपवनेन क्षितौ भूमौ निरस्तं निपातितं तस्य इदं तदीयं तारकीयं चामीकरघर्मवारणं काञ्चनातपत्रं मृत्योः यमस्य पारणाविधौ अभ्यवहारव्यापारे प्रकल्पितं

विजानता भावि शिरोनिकृन्तनम्
प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलन्तरा-
मरोदि मुक्ताफलवाष्पविन्दुभिः ॥ २८ ॥
निवार्य्यमाणैरभितोऽनुयायिभि-
र्ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः।
अपाति गृध्रैरभि मौलिमाकुलै-
र्भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९ ॥
सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरद्युतिम्
फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम्।

स्थापितं महत् हाटकभाजनमिव सौवर्णपात्रमिव रराज शुशुभे। उपमालङ्कारः। हाटकभाजनं महदित्यत्र राजतपानभाजनमिति पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विजानतेति। भावि भविष्यत् शिरोनिकृन्तनं शीर्षच्छेदनं विजानता विशेषेण जानता निश्चिन्वतेत्यर्थः। अतएव प्रज्ञेन प्रकृष्टज्ञानवता तस्य तारकस्य मौलिना किरीटेन मौलिः किरीटधम्मिल्लावित्यमरः। शोकादिव तरलैः प्रयाणवेगात् चञ्चलैः अतएव मुहुः गलद्भिः स्खलद्भिः मुक्ताफलान्येव वाष्पविन्दवः अश्रुलेशाः तैः तद्व्याजेनेति भावः। अलन्तराम् अतिशयेन अरोदि रुदितम्। रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षालङ्कारः। शिरोनिकृन्तनमित्यत्र शिरोविकर्त्तनमिति प्रज्ञेनेत्यत्र सत्त्वेनेति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

निवार्य्यमाणैरिति। आकुलैः सम्भ्रान्तैः अनुयायिभिः अनुचरैः असुरराजस्येति शेषः अभितः सर्वतः निवार्य्यमाणैरपि ताड्यमानैरपि गृध्रैः पक्षिविशेषैः भविष्यत् एतस्य तारकस्य मरणम् उपदिशन्ति शंसन्तीति तथाभूतैः सद्भिः तं तारकं ग्रहीतुं धर्त्तुम् आहारार्थमिति भावः। कामो येषां तादृशैरिव मौलिं किरीटम् अभि उपरीत्यर्थः। अपाति पतितम् अभिमौलिमाकुलैरित्यत्राभिमौलिचाकुलैरिति भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिरित्यत्र तस्याननूत्थानविनाशदर्शिभिरिति च पाठान्तरम् ॥२९॥

सद्य इति। जनो लोकः तस्य तारकस्य ध्वजे सद्यः तत्क्षणं निकृत्तं कर्त्तितं यत् अञ्जनं कज्जलं तस्य सोदरा सदृशी द्युतिर्यस्य तथोक्तं फणामणौ फणरत्ने

निर्यद्विषोल्कानलगर्भफुत्कृतम्
ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥

रथाश्वकेशावलिकर्णचामरम्
ददाह बाणासनबाणबाणधीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशन
स्तस्यातनुस्यन्दनधुर्य्यगोचरः ॥ ३१ ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभि-
र्विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
यदा मदान्धो न गताश्यवर्त्तता-
म्बरात्तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

प्रज्वलत् प्रस्फुरत् अंशुमण्डलं मयूखचयः यस्य तादृशं निर्यन् निर्गच्छन् विषमेव उल्कानलः गर्भे अभ्यन्तरे यस्य तादृशं फुत्कृतं फुत्कारः निश्वास इत्यर्थः । यस्य तथाभूतं महाहिं महाभुजङ्गम् ऐक्षत दृष्टवान् । सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरद्युमित्यत्र सद्योनिकृत्ताञ्जनसोदरं क्वचिदिति निर्यद्विषोल्कानलगर्भफुत्कृतमित्यत्र निर्य्यद्विषो-ल्काततगर्भफुत्कृतमिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

रथाश्वेति । अकाण्डतः सहसा तस्य तारकस्य अतनुर्महान् यः स्यन्दनः रथः तस्य धुर्य्यः अग्रभागः तद्गोचरः तत्र लग्न इति भावः । चण्डतरः अतिभीषण हुताशनः अग्निः रथस्य अश्वानां केशावलिं कर्णचामरं लोमराजिं कर्णस्थितचामरञ्च तथा बाणासनबाणबाणधीन् धनुर्बाणतूणान् ददाह भस्मीचकार । रथाश्वेत्यत्र रथ-स्येति केशावलिकर्णचामरमित्यत्र केशावलिं कर्णचामरानिति बाणासनबाणबाण-धीनित्यत्र बाणासनबालबालधीनिति अकाण्डत इत्यत्राखण्डन इति धुर्य्यगोचर इत्यत्र धूर्य्यगोङ्गत इति च पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्यादिभिः अशुभोपदेशिभिः अमङ्गलशंसिभिः अरिष्टैः उत्पातैः पुनः पुनः विहन्यमानः प्रतिषिध्यमानोऽपि असुरः यदा मदेन अहङ्कारेण अन्धः हिताहितविवेकशून्यः सन् गतात् प्रयाणात् न न्यवर्त्तत न परावर्त्तते, तदा अम्बरात् आकाशात् मरुतां देवानां मरुतौ पवनामरावित्यमरः । सरस्वती आकाशवाणी

मदान्ध ! मा गा भुजदण्डचण्डिमा-
वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना।
सुरैः सनाथेन पुरन्दरादिभिः
समं समन्तात्समरं विजित्वरैः ॥ ३३ ॥

गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको
निदाघधामेव निशातमोभरैः।
विषह्यते नाभिमुखो हि सङ्गरे
कुतस्त्वया तस्य समं विरोधिता ॥ ३४ ॥

अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो
दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः।
क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे
येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ॥ ३५ ॥

त्यर्थः। अभत् उच्चचार। इत्याद्यरिष्टैरित्यत्र इत्याद्यनिष्टैरिति न गताश्ववर्त्तते-त्यत्र न च विन्यवर्त्ततेति अम्बरादित्यत्राम्बरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

मदान्धेति। रे मदान्ध ! ऐश्वर्य्यमदमत्त ! भुजदण्डयोः बाहुदण्डयोश्चण्डिमा प्रचण्डत्वं तेन यः अवलेपः गर्वः तस्मात् हेतोः समन्तात् सर्वतः विजित्वरैः विजयिभिः पुरन्दरादिभिः इन्द्रादिभिः सुरैः देवैः सनाथेन सहायेन मन्मथहन्तुः शङ्करस्य सूनुना कुमारेण समं सह समरं संग्रामं मा गाः न गच्छ। मन्मथहन्तृसूनुनेत्यत्र मन्मथशत्रुसूनुनेति सनाथेनेत्यत्र सनाथैरिति पुरन्दरादिभिरित्यत्र त्रिदिवेश्वरादिभिरिति समरमित्यत्र समरे इति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

गुह इति। षड्दिनजातमात्रकः गुहः कुमारः पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः इत्यमरः। सङ्गरे युद्धे अभिमुखः निशातमोभरैः रजनीतिमिरनिचयैः निदाघधामेव उष्णरश्मिरिव असुरैः न हि नैव विषह्यते सोढुं शक्यते। त्वया समं सह तस्य गुहस्य विरोधिता कुतः कथं नैव विरोधः सम्भवेदित्यर्थः। गुहोऽसुरैरित्यत्र महासुरैरिति विषह्यते नाभिमुखोहि इत्यत्र विमुह्यते सोऽभिमुखं नेति कुतस्त्वया तस्येत्यत्र कुतस्त्वियं तेनेति पाठान्तरम्। उपमालङ्कारः ॥ ३४ ॥

अभ्रंलिहैरिति। येन गुहेन अभ्रंलिहैः गगनस्पर्शिभिः शृङ्गशतैः शिखरनि-

लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विष-
स्त्रिःसप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः
स्वक्रोधवह्निं शमयाम्बभूव यः ॥ ३६ ॥

न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।
येन त्रिलोकीसुभटेन तेन ते
कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ॥ ३७ ॥

त्यजाशु गर्वं मदमूढ ! मा स्म गाः
स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।

अर्थः तथा दिशां चक्रवालैः मण्डलैः समन्ततः सर्वतः स्थगितस्य आच्छादितस्य आच्छादितदिङ्मण्डलस्येति भावः । क्रौञ्चस्य तथा तदाख्यस्य भूभृतः पर्वतस्य रन्ध्रं छिद्रं विशिखेन एकेन शरेणेत्यर्थः । निर्ममे चक्रे त्वया सह तस्य गुहस्य आहवः संग्रामः कुतः ? न सम्भवतीति भावः । दिक्चक्रवालैः स्थगितस्येत्यत्र 'दिक्चक्रवालस्थगितस्येति विशिखेन निर्ममे इत्यत्र स्वशरैर्विनिर्ममे इति तस्य सह त्वया कुत इत्यत्र तेन कुतः समो भवानिति च पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

अथ युग्मेनाह । लब्ध्वेति यः अनङ्गविद्विषः कामशत्रोः सकाशात् धनुर्वेदं युद्धविद्यामित्यर्थः । लब्ध्वा प्राप्य त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिवारं समरे युद्धे महीभुजां राज्ञां घनैः रुधिराम्बुभिः शोणितजलैः अभिषेकं स्नानम् उपलक्षणमेतत् पितृतर्पणञ्चेति भावः कृत्वा स्वस्य आत्मनः क्रोधवह्निं पितृनिधनजनितं कोपानलं शमयाम्बभूव निर्वापयामास । कृत्वाभिषेकमित्यत्र कृताभिषेक इति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

नेति । क्षत्रियाणां क्षयकालरात्रिकृत् प्रलयकर इत्यर्थः । स जामदग्न्यः परशुरामः येन कुमारेण सह समराय संग्रामाय न वल्गति न चलति न समर्थो भवतीत्यर्थः । त्रिलोकीसुभटेन त्रिभुवनैकवीरेण तेन गुहेन सह ते तव विग्रहग्रहे संग्रामनिर्बन्धे अवकाशः उद्योगः कुतः ? नैव सम्भवतीति भावः । त्रिलोकीसुभटेनेत्यत्र त्रिलोकीतिलकेनेति कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे इत्यत्र कुतोऽवकेशी सह विग्रहग्रह इति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

त्यजेति । रे मदमूढ ! आशु शीघ्रं गर्वम् अहङ्कारं त्यज अरारेः कामशत्रोः

तमेव नूनं शरणं व्रजाधुना
जगत्सुवीरं स चिराय जीव तत् ॥ ३८ ॥
श्रुत्वेति वाचं वियतो गरीयसीम्
क्रोधादहङ्कारपरो महासुरः।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्
अकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च सः ॥ ३९ ॥
किं ब्रूथ रे व्योमचरा! महासुराः!
स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्त्तिनः।
मदीयबाणव्रणवेदना हि सा-
धुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ॥ ४० ॥

हरस्य सूनोः पुत्रस्य वरा महती या शक्तिः तद्गोचरं तस्या विषयं मा स्म गाः न गच्छ, अधुना तमेव जगत्सुवीरं भुवनैकवीरं नूनं निश्चितं शरणं व्रज, तत् तदा स तस्य शरणागतस्त्वं चिराय जीव चिरजीवी भव। जगत्सुवीरमित्यत्र जगत्प्रवीरमिति स चिरायेत्यत्र सुचिरायेति च पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

श्रुत्वेति। अहङ्कारपरः दर्पोद्धतः स महासुरः तारकः इति पूर्वोक्तां वियतः आकाशस्य गरीयसीं महतीं वाचं श्रुत्वा प्रकम्पितम् अशेषं समग्रं जगतां त्रयं येन तथाभूतोऽपि सन् क्रोधात् अकम्पत कम्पितवान् दिवमाकाशम् उच्चैः अभ्यधाच्च अब्रवीच्च। सन्नकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधाच्च स इत्यत्र स नाकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात्तत इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

किमिति। रे व्योमचरा अन्तरीक्षचारिणः! किं ब्रूथ वदथ महासुराः महान्तः असुराः स्मरारिसूनोः गुहस्य प्रतिपक्षवर्त्तिनः विरोधिनः वर्त्तन्ते इति शेषः। एतान् स्मरारिसुतो नैव विग्रहिष्यते इति भावः। अथवा रे स्मरारिसूनोः प्रतिपक्ष-वर्त्तिनः आनुकूल्यकारिण इत्यर्थः। व्योमचरा महासुरा. महान्तः सुराः देवाः। किं ब्रूथेत्यन्वयः। अधुना साम्प्रतं सा अनेकशः अनुभूतेति भावः। मदीयबाण-व्रणवेदना मच्छरक्षतज्वाला कथं हि विस्मृतिगोचरीकृता विस्मृतेत्यर्थः युष्माभिरिति शेषः। रे इत्यत्र हे इति स्मरारीत्यत्र मखारीति मदीयबाणवेदना हि साधुना कथ विस्मृतगोचरीकृतेत्यत्र मदीयबाणव्रणवेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य यताः स्वपृष्ठत इति

कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः !
शिशोर्बलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।
श्वानः प्रमत्ता इव कार्त्तिके निशि
स्वैरं वनान्ते मृगधूर्त्तका इव ॥ ४१ ॥
सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशु-
र्वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ॥ ४२ ॥
इतीरयत्युग्रतरं महासुरे
महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा ।
परस्परोत्पीडितजानवो भयात्
नभश्चरा दूरतरं विदुद्रुवुः ॥ ४३ ॥

च पाठे मदीयबाणव्रणवेदनां विस्मृत्य अधुना एव स्वपृष्ठतः गताः यूयमिति शेषः। अहो आश्चर्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥

कटुस्वरैरिति । रे अम्बरस्थिताः । आकाशचारिणः । कार्त्तिके मासि प्रमत्ताः मदोद्धताः श्वान इव कुक्कुरा इव शुनां कार्त्तिके मासि मदोद्रत्यं प्रसिद्धम् । तथा निशि रात्रौ वनान्ते अरण्यसीमायां मृगधूर्त्तका इव शृगाला इव यूयं षड्दिन जातकस्य शिशोः कुमारस्य बलात् बलमाश्रित्येत्यर्थः यबर्थे पञ्चमी । किं कथं कटुस्वरैः कठोरनादैः प्रालपथ प्रलापं कुरुथ ?। प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। प्रालपथेत्यत्र ईरयथेति कार्त्तिके निशीत्यत्र कार्त्तिकी निशीति च पाठान्तरम् ॥४१॥

सङ्गेनेति । भर्गतपस्विनः तपस्विनो भर्गस्य हरस्य एष वराकः निर्दोष इत्यर्थः। शिशुः तस्कराणां चौराणां सङ्गतः संसर्गात् अतस्करः अचौरः साधुरित्यर्थः । यथा वः युष्माकं दुर्जनानामिति भावः । सङ्गेन ध्रुवं निश्चितम् अन्तं नाशम् अवाप्स्यति प्राप्स्यति । तेन् तस्मात् प्रथमम् आदौ वः युष्मान्, ततः युष्मन्निधनानन्तर मित्यर्थः अमुमपि शिशुमपि निहन्मि नाशयामि । ततोऽप्यमुमित्यत्र ततस्त्वमुमिति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

इतीति । महासुरे तारके इति इत्थम् ईरयति कथयति तथा उग्रतरम् अति

ततोऽवलेपाद्विकटं विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिमुत्तमं बहिः।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकम्
मन्त्रित्यवोचन्निजसारथिं रथी ॥ ४४ ॥

मनोऽतिवेगेन रथेन सारथिप्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं भयङ्कराकारमपारमग्रतः ॥ ४५ ॥

पुरः सुराणां पृतनां प्रथीयसीम्
विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम्।
बभार भूम्नाथ स बाहुदण्डयोः
प्रचण्डयोः सङ्गरकेलिकौतुकी ॥ ४६ ॥

ीषण महाकृपाणं महान्तमसिं क्रुधा कोपेन भृशमत्यर्थं कलयति गृह्णाति सति
ाभश्चराः आकाशचारिणः देवाः परस्परम् उत्पीडिता उद्धर्षिता जानवः ऊरु-
र्वाणि यैः तथोक्ताः जङ्घातु प्रसृता जानूरुपर्वाष्ठीवदस्त्रियामित्यमरः। सन्तः
भयात् दूरतरम् अतिदूरम् विदुद्रुवुः पलायाञ्चक्रिरे। क्रुधेत्यत्र भ्रुवमिति
पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं रथी रथारूढः स तारकः अवलेपात् गर्वात् विकटं
यथा तथा विहस्य उच्चैर्हासं कृत्वेत्यर्थः। उत्तमं महान्तम् असिं कोशात् आव-
रणविशेषात् बहिः व्यधत्त कृतवान्। ननु भोः द्रुतं शीघ्रं रथं वासवस्य इन्द्रस्य
अन्तिकं समीपं प्रापय इति निजसारथिं स्वभृतम् अवोचत् उक्तवान्। व्यधत्त
कोशादसिमुत्तमं बहिरित्यत्राभिकोशमाधादसिमंशुभासुरमिति नन्वित्यवोचन्निज-
सारथिं रथीत्यत्र वतेत्यवोचत् प्रति सारथिं द्रुतमिति च पाठान्तरम्। अंशुभिः
आभिः भासुरं समुज्ज्वलम् असिम् अभिकोशं कोशे विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः।
आधात् निहितवानिति विशेषः ॥ ४४ ॥

मन इति। ततः अनन्तरं मनोऽतिवेगेन मनसाऽपि अधिकजवेन सारथिना
प्रणोदितेन चालितेन रथेन प्रचलन् महासुरः अग्रतः अपारम् असीमं भयङ्कराकारं
सुरसैन्यसागरं प्रपेदे प्राप ॥ ४५ ॥

पुर इति। अथ सुरसैन्यसागरप्राप्त्यनन्तरं स वीरः तारकः पुरः सम्मुखतः

ततो महेन्द्रस्य चराश्चमूचरा
रणान्तलीलारभसेन भूयसा।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो
युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ॥ ४७ ॥

पुरःस्थितं देवरिपोश्चमूचरा
बलद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः।
भुजं समुत्क्षिप्य परेभ्य आत्मनो-
ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ॥ ४८ ॥

पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुराः।

प्रथीयसीम् अतिमहतीं सुराणां पृतनां सेनां विलोक्य दृष्ट्वा सङ्गरः संग्राम एव केलिः क्रीड़ा तत्र कौतुकी उल्लासी सन् प्रमोदजम् आनन्दजं प्रचण्डयोः बाहुदण्डयोः पुलकं लोमहर्षं भृशम् अतिशयेन बभार दधार। भृशमाथ स बाहुदण्डयोरित्यत्र भृशं बहुबाहुदण्डयोरिति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

तत इति। ततः अनन्तरं महेन्द्रस्य देवराजस्य चमूषु चरन्तीति चमूचराः सैन्यवर्त्तिनः मनसः अतिवेगिनः अतिवेगवन्तः अतिद्रुतगामिन इत्यर्थः। चराः स्पशाः अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः। भूयसा समधिकेन रणान्तलीलारभसेन सङ्गरसीमासु विलासहर्षेण रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः। पुरः अग्रतः प्रचेलुः प्रचलन्ति स्म। तथाहि समरे युयुत्सुभिः योद्धुमिच्छुभिः किं विलम्ब्यते ? विलम्बः क्रियते ? नैवेत्यर्थः। ततो महेन्द्रस्य चरा इत्यत्र ततोऽसुरेन्द्रानुचरा इति पाठे असुरेन्द्रस्य तारकस्य अनुचरा अनुगामिनः चमूचराः सैनिका इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुर इति। देवरिपोः देवानां शत्रोः तारकस्य चमूचराः सैनिकाः पुरः अग्रतः स्थितं बलद्विषः इन्द्रस्य सैन्यसमुद्रम् अभ्ययुः अभिगच्छन्ति स्म। तथा अभितः समन्तात् भुजं बाहुं समुत्क्षिप्य समुद्यम्य परेभ्यः शत्रुभ्यः आत्मनः स्वस्य अभिधानं नामधेयम् अयमहमुग्रधन्वेत्येवंविधमिति भावः। उच्चैर्यथास्यात्तथा न्यवेदयन् व्यज्ञापयन्। पुरःस्थितमित्यत्र पुरःसरा इति बलद्विष इत्यत्र सुरद्विष इति परेभ्य इत्यत्र सहेलमिति च पाठान्तरम् ॥ ४८ ॥

पुरोगतमिति। महान्तः सुरा देवाः पुरोगतं सम्मुखवर्त्तिनं दैत्यचमूमहार्णवम्

पुरारिसूनोर्नयनैककोणके ममुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलया ॥ ४९ ॥
द्विषद्बलत्रासविभीषिताश्चमूर्दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।
अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥

उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनात्
मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।
अहं मृधे जेतुमरीनरीरमन्
न कस्य वीर्य्याय वरस्य सङ्गतिः ॥ ५१ ॥

असुरसैन्यसागरं दृष्ट्वा परम् अत्यर्थं चुक्षुभिरे चकम्पिरे। तस्य पुरारिसूनोः कुमारस्य रणे संग्रामे अवहेलया अवलीलया विसारिते इति शेषः। नयनस्य एककोणके एकस्मिन् अंशे इत्यर्थः। भटाः असुरवीरा इत्यर्थः। ममुः मान्ति स्म अवकाशं प्रापुरित्यर्थः। कुमारस्तान् न गणयामासेति भावः। दृष्ट्वा परं चुक्षुभिरे महासुरा इत्यत्र दृष्टाभिमत्यचुक्षुभिरेऽखिलाः सुरा इति ममुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलयेत्यत्र ममौ परीभावि रणे हि हेलयेति च पाठान्तरे ममौ दैत्यचमूमहार्णव इति कर्तृपदे नान्वयः ॥ ४९ ॥

द्विषदिति। अन्धकशत्रुनन्दनः कुमारः महारणोत्सवम् उद्दिश्य लक्षयित्वा प्रसादः अनुग्रह एव पीयूषं अमृतं तस्य धरतीति धरः तेन प्रसादामृतवर्षिणेत्यर्थः। चक्षुषा द्विषतां शत्रूणां बलेभ्यः सैन्येभ्यः यस्त्रासः तेन विभीषिताः विशेषेण भयं प्राप्ताः दिवौकसां देवानां चमूः सेनाः अपश्यत् अवलोकयामास तासु कृपादृष्टिमकरोदिति भावः। द्विषद्बलत्रासविभीषिताश्चमूरित्यत्र द्विषद्बलत्रासविसङ्कुलां चमूमिति महारणोत्सवमित्यत्र महाहवे बलमिति च पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

उत्साहिता इति। शक्तिधरस्य कुमारस्य मृधे युद्धे दर्शनात् कृपावलोकनात् उत्साहिता सञ्जातोत्साहाः महेन्द्रप्रमुखाः इन्द्रादयः मखाशनाः यज्ञभोजिनः देवा इत्यर्थः। अहं मृधे युद्धे अरीन् शत्रून् जेतुम् अलमिति शेषः। इत्येवम् अरीरमन् परस्परं स्पर्द्धया रमन्ते स्मेत्यर्थः। वरस्य श्रेष्ठस्य सङ्गतिः समागमः साहाय्यमिति भावः। कस्य जनस्य वीर्य्याय पराक्रमाय न? अपितु सर्वस्यैव वीर्य्याय भवतीत्यर्थः। महत्साहाय्यः कार्य्यान्तं चोदीयानपि गच्छतीति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। मखाशना इत्यत्र सुधाशिन इति अहं मृधे इत्यत्र

परस्परं वज्रधरस्य सैनिका द्विषोऽपि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः।
वैतालिकश्रावितताराविक्रमाभिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥५२॥

सङ्ग्रामं प्रलयाय सन्निपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोशनः
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिम्भरिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
सुरासुरसैन्यसङ्घट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः।

अहंशुष इति च पाठान्तरे सुधाशिन अमृतभोजिनः देवा इति तथैवार्थः। अहं-शुषः अहमित्यव्ययम् अहमहमिकामित्यर्थं जुषन्ति सेवन्ते आश्रयन्तीत्यर्थः। तथोक्ताः सन्तः अरीन् जेतुम् अरीरमन् उद्यमं चक्रुरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

परस्परमिति। वज्रधरस्य इन्द्रस्य द्विषोऽपि शत्रोरपि तारकस्य चेत्यर्थः। सैनिकाः स्वकरैः निजबाहुभिः उद्धृतानि आयुधानि अस्त्राणि यैः तथाभूताः विजयैषिणः विजिगीषवः सन्तः परस्परम् अन्योन्यं योद्धुं वैतालिकैः स्तुतिपाठकैः श्रावितं तारस्य महतः विक्रमस्य पराक्रमस्य अभिधानं कीर्त्तनं यस्मिन् तद् यथा तथा रणे संग्रामभूमौ ईयुः समाजग्मुः। स्वकरोद्धृतायुधा इत्यत्र प्रवरोद्धृतायुधा इति वैतालिकश्रावितताराविक्रमाभिधानमित्यत्र वैमानिकैः श्रावितमानसत्क्रमाभिधानमिति च पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

सङ्ग्राममिति। प्रलयाय विध्वंसाय संग्रामं सन्निपततः समागच्छतः वेलां मर्य्यादां सदाचारमतिक्रामतः अशेषदिग्व्यापिनः कालस्य यमस्य आतिथ्यम् अतिथि-सत्कारं भुङ्क्ते इति तथोक्तस्य शमनसदनोद्यतस्येति भावः। वृन्दारासुरसैन्य-सागरयुगस्य देवासुरसैन्यसमुद्रद्वयस्य बहलः महान् क्रोशनः अव्यक्तशब्दमयः शैलानां पर्वतानाम् उत्ताला उन्नता या तट्यः प्रदेशाः तासां विघट्टने विश्लेषणे विदारणे वा पटुः समर्थः ब्रह्माण्डस्य जगतः कुक्षिम्भरिः उदरपूरकः कोलाहलः कलरवः बभूव। संग्रामं प्रलयायेत्यत्र संग्रामप्रलयायेति अशेषदिग्व्यापिन इत्यत्रारोहदिग्व्यापिन इति कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोशन इत्यत्र कालातिथ्यपृथुप्रदान-

षोड़शः सर्गः।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयङ्करैः।
युद्धमासीत् सुनासीरसुरारिबलयो र्महत्॥ १॥
पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी।
तुरङ्गस्थं तुरङ्गस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः॥ २॥
युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम्।
वैतालिकाः कुलाधीशा नामान्यलमुदाहरन्॥ ३॥
पठतां वन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम्।

बहलः कोलाहलः क्रोधिन इति च पाठान्तरम्। शार्दूलविक्रीड़ितं वृत्तं सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगा शार्दूलविक्रीड़ितमिति तल्लक्षणात्॥ ५३॥

इति पञ्चदशः सर्गः।

अथेति। अथानन्तरं सुनासीर इन्द्रः सुरारिस्तारकः तयोर्बलयोः सैन्ययोः अन्योन्य परस्परं भयङ्करैः विमुक्तैः विक्षिप्तैः अस्त्राणां शराणां शस्त्राणां तलवारादीनां जालैः समूहैः महत् अत्यन्तं युद्धमासीत्। महदित्यत्र द्वयोरिति पाठान्तरम्। अनुष्टुव्वृत्तमस्मिन् सर्गे॥ १॥

पत्तिरिति। रणाय संग्रामाय पत्तिः पदातिः पत्तिं पादचारिणं रथी रथारूढ़ः रथिनं तुरङ्गस्थः अश्वारूढ़ः तुरङ्गस्थं दन्तिनि हस्तिनि स्थितः दन्तिस्थं हस्त्यारूढम् अभीयाय अभ्यधावत्॥ २॥

युद्धायेति। कुलाधीशाः कुलाचार्य्याः कुलाभिज्ञा इति यावत् वैतालिकाः स्तुतिपाठकाः इतरेतरं परस्परं युद्धाय धीरं सावष्टम्भमित्यर्थः। धावतां अभिद्रवतां वीराणां नामानि अयममुकनामा वीरो धावतीत्येवंरूपाणि अलम् अतिशयेन उदाहरन् समकीर्त्तयन्॥ ३॥

पठतामिति। युद्धोत्सुकाः रणतत्पराः प्रवीराः महाभटाः विक्रमावलिं पराक्रमपरम्पराम् अमुकोऽमुकयुद्धं जितवान् अमुकेनायं पराजित इत्येवंरूपामिति भावः। पठतां स्तुवतां वन्दिवृन्दानां वैतालिकगणानां पुरः अग्रतः क्षणं किञ्चित्

क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुकाः पुरः ॥ ४ ॥
सङ्ग्रामानन्दवर्द्धिष्णौ विग्रहे पुलकाञ्चिते ।
आसीत् कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ॥ ५ ॥
निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।
आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ॥ ६ ॥
खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ॥ ७ ॥

कालं विलम्ब्य युद्धव्यापारे मनोनिवेशात् तद्युद्धसमाधानकालमतीत्येति यावत् चित्तानि मनांसि तेषां विक्रमावलिपाठश्रवणे इति शेषः । ददुः दत्तवन्तः । पठतां वन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलीमित्यत्र पठिता वन्दिवृन्देन प्रवीरवीरुदावलीति पुर इत्यत्र अपीति च पाठान्तरम् । वन्दिवृन्देन प्रवीराणां वीरुदावली स्तोत्रावली पठिता । अतः युद्धोत्सुका अपि वीरा इति शेषः । क्षणं विलम्ब्य तच्छ्रवणोत्सुकतया किञ्चित्कालम् अतीत्य चित्तानि मनांसि युद्धे इति शेषः ददुरित्यर्थः ॥ ४ ॥

सङ्ग्रामेति । संग्रामे य आनन्दः उत्साहः तेन वर्द्धिष्णौ वर्द्धनशीले स्फीततनावित्यर्थः । पुलकाञ्चिते रोमहर्षसमन्विते मिथः अन्योन्य मिलतां सङ्घच्छमानानां युध्यमानानामित्यर्थः । वीराणां विग्रहे शरीरे कवचविच्छेदः वर्मविरहः आसीत् परस्परं वर्मच्छेदः कृत इति भावः । पुलकाञ्चिते इत्यत्र पुलकाङ्किते इति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

निर्दयमिति । व्योमदिशः आकाशं दिशश्चेत्यर्थः । निर्दय निष्ठुरं यथा तथा खड्गैः भिन्नेभ्यः छिन्नेभ्यः कवचेभ्यः वर्मभ्यः समुत्थितैः समुड्डीनैः तूलैः कार्पासैः पलितैरिव जराजनितशौक्ल्यैरिव पाण्डुराः धवला आसन् समुत्थितैरित्यत्र समुच्छ्रितैरिति पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

खड्गा इति । वीराणां खड्गाः असयः रुधिरैः रक्तैः संलिप्ताः अतएव इतस्ततः चण्डांशोः सूर्यस्य करा इव किरणा इव भासुराः दीप्तिमन्तः अथवा इतस्ततः चण्डांशोः सूर्यस्य करैः भासुराः दीप्यमाना इत्यर्थः । विद्युतां वैभवं प्रभावं सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः । अत्रासम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा निदर्शना । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । विद्युतामित्यत्र वैद्युतमिति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजङ्गमाः।
विसृष्टाः सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः॥ ८॥
वाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः।
अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाशुगाः॥ ९॥
निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः।
पेतुः प्रवरयोधानां प्रीतानामाहवोत्सवे॥ १०॥
ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम्।
उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन्॥ ११॥
विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यथार्त्तमिव विह्वलम्।
रराम विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात्॥ १२॥

विसृजन्त इति। रुष्टैः क्रुद्धैः सुभटैः सुवीरैः विसृष्टाः विमुक्ताः शराः भीमा भयङ्करा भुजङ्गमा इव मुखैः अग्रभागैः वदनैश्च ज्वालाः अग्निशिखाः विसृजन्तः विक्षिपन्तः सन्तः व्योम आकाशं व्यानशिरे व्यापुः आच्छादयामासुरित्यर्थः। रुष्टैरित्यत्र तुष्टैरिति पाठान्तरम्। उपमालङ्कारः॥ ८॥

वाढमिति। मिथः अन्योन्यं निघ्नतां विध्यतां धन्विनां धनुर्धराणाम् आशुगाः शराः वपुषि शरीरे वाढं दृढम् इत्यर्थः निर्भिद्य अशोणितमुखा शोणितालिप्ताग्राः सन्तः वेगातिशयादिति भावः। भूमिं पृथिवीं दूरम् अत्यर्थं प्राविशन्। वाढमित्यत्र गाढमिति पाठान्तरम्॥ ९॥

निर्भिद्येति। आहवः युद्धमेव उत्सवः तस्मिन् प्रीतानां प्रवरयोधाना महावीराणाम् आशुगाः शराः पूर्वं प्राक् निर्भिद्य विद्धा दन्तिनः गजान् पातयामासुः पेतुः पश्चात् स्वयमिति शेषः॥ १०॥

ज्वलदिति। इतरेतरम् अन्योन्यं ज्वलन् अग्निर्मुखे येषां तादृशैः नीरन्ध्रैः घनैः बाणैः शरैः उच्चैरतिशयेन व्योम्नि आकाशे कीर्णे आच्छादिते सति वैमानिकाः विमानेन व्योमचारिण इत्यर्थः। दूरम् अपासरन् पलायाञ्चक्रिरे इत्यर्थः॥ ११॥

विभिन्नमिति। धन्विनां धानुष्काणां बाणैः शरैः विभिन्नम् आहतमित्यर्थः। व्योम आकाशं व्यथार्त्तमिव वेदनार्दितमिव विह्वलं कातरं सत् श्येनानां पक्षिविशेषाणां प्रतिरवच्छलात् निर्घोषमिषेण विरसं कटु यथा तथा रराम दध्वान।

चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः।
अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम्॥ १३॥
गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः।
कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् सम्मदादिव॥ १४॥
खड्गाः शोणितसन्दिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु।
रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां वैभवं दधुः॥ १५॥
कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम्।
जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे॥ १६॥

अपह्नुतिप्राणितोत्प्रेक्षालङ्कारः। उक्तञ्च दर्पणे। प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति॥ १२॥

चापैरिति। आकर्णं कर्णपर्य्यन्तम् आकृष्टैः चापैः धनुर्भिः दूरं विमुक्ताः विक्षिप्ताः आशुगाः शराः रणैषिणां योद्धॄणां रुधिरस्य रक्तस्य आस्वादे लुब्धा इव अधावन् अभ्यद्रवन्। उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ १३॥

गृहीता इति। आजौ युद्धे समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः। वीरैः पाणिभिः गृहीताः विकोशाः कोशात् खाधारविशेषात् निष्काशिता इत्यर्थः। खड्गराजयः असिनिचयाः कान्तिजालच्छलात् प्रभासमूह-व्याजात् सम्मदादिव हर्षादिव व्यहसन् विशेषेण हसन्ति स्म विकासं प्रापुरित्यर्थः। अपह्नवोत्प्रेक्षा। कान्तिजालच्छलादाजाविल्यत्र कान्त्याननच्छलादाजेरिति सम्मदादिवेत्यत्र समदा इवेति च पाठान्तरम्॥ १४॥

खड्गा इति। रजोभिः रेणुभिः घने सान्द्रे अनन्ते अपारे रणे संग्रामे वीराणां पाणिषु भुजेषु नृत्यन्तः नृत्यं कुर्वन्तः शोणितसन्दिग्धाः रक्तलिप्ताः खड्गाः विद्युतां वैभवं प्रभावं सादृश्यमित्यर्थः दधुः प्रापुः। रजोघने रणे इत्यत्र रजोघनरणे इति वैभवमित्यत्र विभ्रममिति च पाठान्तरम्। अत्र एकस्य धर्मं कथमन्यो लभत इति तदसम्भवन् बिम्बप्रतिबिम्बभावबोधनात् निदर्शनालङ्कारः॥ १५॥

कुन्ता इति। रणार्थिनां युयुत्सूनाम् उल्लसन्तः उद्भासमानाः कुन्ताः अस्त्रविशेषाः रणाङ्गणे संग्रामक्षेत्रे यमस्य लेलिहानाः पुनः पुनर्लसन्तः जिह्वाभोगा

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥
केचिद्धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
परावृत्य गते क्षुब्धे विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥
बहुभिः सह युद्धा वा परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।
उद्दिश्य तानुपेयुः केऽपि ये पूर्वहता रणे ॥ २० ॥
अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान् ।

रसनाविस्तारा इव चण्डम् उत्कटं यथा तथा चकाशिरे शुशुभिरे। रणाङ्गणे इत्यत्र रणचये इति पाठान्तरम् उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १६ ॥

प्रज्वलदिति । वरचक्रिणां चक्रास्त्रधारिणां वीराणां प्रज्वलन्ति कान्तिचक्राणि प्रभापुञ्जानि येषां तथोक्तानि अतएव चण्डांशुमण्डलस्येव सूर्य्यमण्डलस्येव श्रीः शोभा येषां तथाभूतानि सन्ति रणव्योमनि संग्रामगगने बभ्रमुः भ्रमन्ति स्म। उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

केचिदिति । केचित् वीराः अभ्युपेयुषाम् अभिधावतां वीराणां धीरैः गम्भीरैः प्रणादैः सिंहनादैः क्षोभतः सन्त्रासात् वाहात् वाहनात् निपेतुः। अपरे वीराः मदात् मद्यपानजनितात् विकारात् मुमुहुः। धीरैरित्यत्र घोरैरिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

कश्चिदिति। आहवप्रियः युद्धदुर्मदः कश्चित् वीरः जिघांसौ हन्तुमिच्छौ वीरे अभ्यागते अभिधावति सति मुदं हर्षम् आदधौ प्राप। किन्तु क्षुब्धे अशक्ते अतएव परावृत्य गते सति विषसाद विषण्णो बभूव ॥ १९ ॥

बहुभिरिति। केऽपि रणोल्बणा युद्धदुर्मदाः वीराः बहुभिः सह युद्धा परिभ्रम्य वा ये रणे पूर्वं हताः यैः सह पूर्वमयोधीति भावः। तानेव उद्दिश्य नाम्ना आकार्य्य-त्यर्थः उपेयुः उपगच्छन्ति स्म। सह युद्धा वेत्यत्र सहयुध्वान इति उद्दिश्य तानि-त्यत्र नामयाहमिति रणे इत्यत्र वयमिति च पाठान्तरम् ॥ २० ॥

प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥
शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः ।
अध्याहववचेत्रमुप्तकीर्त्तिबीजाङ्कुरश्रियम् ॥ २२ ॥
वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
शास्यमाना अपि त्रासाद्भेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥
रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।
निममज्जुर्मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥

अभित इति। भुजादण्डेषु बाहुदण्डेषु रोमोद्गमभृतः रोमाञ्चधारिणः भटाः वीराः अभितः समन्तम् अभ्यागतान् उपस्थितान् रणमदेन उद्धतान् वीरान् प्रत्यनन्दन्। अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान्। प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटा इत्यत्र अभितोऽभ्यागतान् वीरान् योधी रणमदोल्लणान्। प्रत्यघ्नन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदादिति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

शस्त्रेति। अध्याहववचेत्रं रणचेत्रषु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। शस्त्रैर्भिन्नेभ्य विदीर्णेभ्यः इभकुम्भेभ्यः हस्तिकुम्भेभ्यः च्युतानि पतितानि मौक्तिकानि उप्तानि कृतवपनानि यानि कीर्त्तिबीजानि तेषाम् अङ्कुराः प्ररोहाः तेषां श्रीः शोभा ताम् अधुः प्रापुः। अध्याहववचेत्रमुप्तकीर्त्तिबीजाङ्कुरश्रियमित्यत्राहववचेत्रमभ्युप्तकीर्त्तिबीजोत्करश्रियमिति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

वीराणामिति। रणे संग्रामे वीराणां विषमैः विकटैः घोषैः नादैः विद्रुताः पलायिताः वारणा गजाः शास्यमाना अपि निवार्य्यमाणा अपि हस्तिपकैरिति शेषः। धूतानि निरस्तानि अङ्कुशानि यैः तथोक्ताः अङ्कुशाघातमगणयन्त इति भावः। त्रासात् भयात् दिशः भेजुः पलायिता इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रणे इति। रणे बाणगणैः शरनिचयैः भिन्ना विक्षताः तथा भिन्ना विद्रुता योधिनः स्वपृष्ठस्थाः वीराः येषां तथाभूताः महागजाः भ्रमन्तः घूर्णमानाः सन्तः मिलन्त्यः सङ्गच्छमाना या रक्तनिम्नगाः शोणितनद्यः तासु निममज्जुः निपेतुः। मिलद्रक्तनिम्नगासु महागजा इत्यत्र गलद्रक्तनिमग्नाः सुमहागजा इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि।
रथिनोऽभिरिपुं क्रुद्धा हुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान्॥ २५॥
खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजिन:।
प्रथमं पातयामासुरसिना दारितानरीन्॥ २६॥
वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि।
अधावन् दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुं क्रुधा॥ २७॥
शिरांसि वरयोधानामर्द्धचन्द्रहृतान्यलम्।
आदधाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभ:॥ २८॥
क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढ़ा: पदातय:।

अपारे इति। रथिन: उच्चैस्तरेषु समुन्नतेषु अपि रथेषु अपारे अगाधे असृक्-सरित्पूरे रक्तनदीस्रोतसि निमग्नेष्विति शेष:। रिपुं शत्रुम् अभि अभिलक्ष्येत्यर्थ: क्रुद्धा: सन्त: हुङ्कृतै: हुङ्कारध्वनिभि: सहेति शेष:। शरान् व्यसृजन् अमुञ्चन् अपारेऽसृक्सरित्पूरे इत्यत्रापारेऽस्रसरित्पूरे इति पाठे स एवार्थ:। अभिरिपु-मित्यत्र अभिक्रुधेति क्रुद्धा हुङ्कृतैरित्यत्र क्रुद्धहुङ्कृतैरिति च पाठान्तरम्॥ २५॥

खड्गेति। खड्गेन निर्लूनाश्छिन्ना मूर्द्धान: येषां तथोक्ता: व्यपतन्त: विशेषेण आसम्यक् पतन्त: अपि वाजिन: अश्वा: प्रथम प्राक् असिना दारितान् छिन्नान् अरीन् स्वपृष्ठस्थानिति शेष:। पातयामासु: पश्चात् स्वय पेतुरिति प्रथममिति पदेन गीत्यते। व्यापतन्तोऽपीत्यत्र निपतन्तोऽपोति पाठान्तरम्॥ २६॥

वीराणामिति। वीराणां शस्त्रैर्भिन्नानि दन्तै: दष्टा ओष्ठा येषां तादृशानि अतएव भीमानि भयङ्कराणि शिरांसि निपतन्ति अपि क्रुधा रिपुं शत्रुम् अभि प्रति अधावन् अभिगच्छन्ति स्म। दन्तदष्टोष्ठभीमान्यभिरिपुमित्यत्र दन्तदष्टोष्ठभीषणा-न्यरिष्विति पाठान्तरम्॥ २७॥

शिरांसीति। वरयोधानां महावीराणाम् अलं सम्यक् अर्द्धचन्द्रै: शरविशेषै: हृतानि छिन्नानि शिरांसि पादैश्चरणै: आदधाना: गृह्णन्त: श्येना: पक्षिविशेषा: नभ: आकाशं भृशम् अतिशयेन व्यानशिरे व्यापु:। अर्द्धचन्द्रहृतान्यलमित्यत्रार्द्धचन्द्र-हृतान्यपीति आदधाना इत्यत्रादददाना इति च पाठान्तरम्॥ २८॥

अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥
शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥
मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।
अगृह्णन् युद्ध्यमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥
रुषा मिथो मिलद्दन्तिदन्तसङ्घर्षजोऽनलः ।
योधान् शस्त्रहतप्राणानदहत् सहसारिभिः ॥ ३२ ॥
आक्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः परम् ।
तदसूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥

क्रोधादिति । अभ्यापततां सम्मुखमागच्छतां दन्तिनां हस्तिनां दन्तान् आरूढा पदातयः अश्वारोहाश्च क्रोधात् प्रासैस्तदाख्यैरस्त्रविशेषैः गजारोहाणां हस्तिपकाना प्राणान् अपाहरन् व्यनाशयन् । पदातय इत्यत्र नृवाजिष्विति पाठान्तरम् ॥ २९ ॥

शस्त्रेति । शस्त्रैः छिन्ना गजारोहाः हस्तिपका येषां तथाभूताः गजाः इतस्ततः विभ्रमन्तः विचरन्तः सन्तः युगान्ते प्रलयकाले वातैः चलिताः शैला इव पर्वता इव बभुः राजन्ति स्म ॥ ३० ॥

मिलितेष्विति । मिथः परस्परं योद्धुं मिलितेषु सङ्गच्छमानेषु दन्तिषु गजेषु भटाः वीराः प्रसभं बलात् युध्यमानाः सन्तः परस्परं प्राणान् अगृह्णन् व्यनाशयन् युध्यमानाश्चेत्यत्र सहयुध्वान इति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

रुषेति । रुषा क्रोधेन मिथः अन्योन्यं मिलतां सङ्गच्छमानानां दन्तिनां दन्तानां सङ्घर्षेण जायत इति तथोक्तः अनलः अरिभिः शत्रुभिः शस्त्रैः हताः प्राणा येषां तथाविधान् योधान् अदहत् भस्मीचकार । रुषा मिथ इत्यत्र गजारूढानिति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

आक्षिप्ता इति । कोपनैः क्रुद्धैः दन्तीन्द्रैः गजपतिभिः परम् अत्यर्थम् आक्षिप्ताः आक्रान्ता अपि पत्तयः पादचारिणो भटाः स्वस्य निजस्य प्रभोर्हस्तिपकस्येति यावत् पुरः अग्रतः खड्गघातैः असिप्रहारैः तेषां दन्तीन्द्राणाम् असून् प्राणान् अहरन् अनाशयन् । उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः । तद्रिपूनहरन्

उत्क्षिप्य कपिभिर्दूरान्मुक्तानां योधिनां दिवि।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥
खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान्।
तैर्भुवापि समं विद्वान् सन्तोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥
आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः।
दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥

ङ्गपातैः स्वस्य पुरः प्रभोरिति पाठे कोपनैः हस्तीन्द्रैः करैः शुण्डादण्डैः उत्-
क्षिप्ता उद्धृता अपि पत्तयः पदातयः स्वस्य प्रभोः पुरः अग्रतः तद्रिपून् तस्य प्रभोः
रिपून् शत्रून् अहरन्नित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

उत्क्षिप्येति। करिभिः गजैः उत्क्षिप्य शुण्डैरुद्धृत्य दूरात् मुक्तानां विक्षि-
प्तानां योधिनां भटानां जीवात्मभिः दिवि स्वर्गे दिव्या गतिः प्रापि प्राप्ता, विग्रहैः
शरीरैः मही वा पृथिवी एव प्रापीत्यनेनान्वयः। हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गमिति भग-
वद्गीतायामर्जुनं प्रति युद्धहतस्य स्वर्गगतिलाभकथनादिति भावः। दिवीत्यत्र दिव
ति दिव्या गति र्वा विग्रहैर्महीत्यत्र दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रह इति पाठान्तरम् अर्थस्तु
सुगम एवेति ॥ ३४ ॥

खड्गैरिति। भटाः योधाः धवलधारालैः तीक्ष्णधारैरिति भावः। खड्गैः
भुवा पृथिव्या समं सह विद्वान् प्रहतान् करिणां हस्तिनां करान् शुण्डादण्डान्
निहत्यापि पातयित्वापि तैः तत्कार्य्यैककरणैरिति भावः। सन्तोषं तृप्तिं न ययु न
आपुः अन्येषामपि घातने प्रवृत्तिसद्भावादिति भावः। तैर्भुवापि समं विद्वान्
सन्तोषं न भटा ययुरित्यत्र यैर्भुवापि समं दृष्टं यस्त्वा तान् पत्तयोऽहरन्निति
पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

आक्षिप्येति। करिभिर्हस्तिभिः करैः शुण्डादण्डैराक्षिप्य आकृष्य अभिदिवं
स्वर्गमभि नीताः प्रापिताः पत्तयः पदातयः दिव्याङ्गनाभिः रक्ताभिरनुरागिणीभिः
सतीभिः द्रुतं शीघ्रम् आदातुं ग्रहीतुम् आयत्तीकर्त्तुमिति यावत् ईषिरे अभिलषिताः।
आक्षिप्याभि दिवमित्यत्र उत्क्षिप्याभि दिवमिति द्रुतमीषिरे इत्यत्र अतमम्बरमिति
पाठे नीता इति समापिका क्रिया। ततश्च रक्ताभिरनुरागिणीर्दिव्याङ्गनाभि-
रादातुं तान् पत्तीनिति शेषः अम्बरम् अन्तरीक्ष इतं व्याप्तं भावे क्तप्रत्ययः ॥ ३६ ॥

धन्विनस्तुरगारूढ़ा गजारोहान् शरैः क्षतान्
प्रत्यैच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य दन्तमुषलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
खड्गेन मूलतो हृत्वा दन्तिनो रदनद्वयम् ।
प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥
तुरङ्गी तुरगारूढ़ं प्रासेनाहत्य वक्षसि ।

धन्विन इति । तुरगारूढा धन्विनः धनुर्धराः शरैः क्षतान् प्रहृतान् अतएव मूर्च्छितान् मोहं गतान् भूयः पुनः चिरं दीर्घकालात् परमिति यावत् योद्धुम् आश्वसतः जीवतः अभिलषत इति भावः । प्रत्यैच्छन् प्रतीक्षाञ्चक्रिरे । प्रत्यैच्छन्नित्यत्र प्रत्यैक्षन्निति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

क्रुद्धस्येति । पत्तिः पादचारी भटः क्रुद्धस्य कोपनस्य जिघृक्षोः ग्रहीतुमिच्छोः दन्तिनः हस्तिनः करं शुण्डम् असिना खड्गेन निर्भिद्य लवित्वा जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छया दन्तौ मुषलाविव तौ मुषलाकारदशनौ आरुरोह । दन्तमुषलावित्यत्र दन्तमुषलानिति पाठान्तरम् ॥ ३८ ॥

खड्गेनेति । प्रातिपक्ष्ये विपक्षसैन्यमध्ये प्रविष्टोऽपि पदातिः पादचारी भटः खड्गेन दन्तिनः विपक्षीयगजस्य रदनद्वयं दन्तयुगलं मूलतः मूलात् हृत्वा विपाट्य द्रुतं शीघ्रं निरगात् निश्चक्राम शत्रुसैन्यादिति शेषः । शत्रुसैन्यप्रविष्टस्य पुनः प्रत्यावर्त्तनमसम्भवमिति अपिशब्देन द्योत्यते । खड्गेन मूलत इत्यत्र खड्गेनामूलत इति रदनद्वयमित्यत्राङ्घ्रिचतुष्टयमिति प्रातिपक्ष्ये इत्यत्र प्रपतितोरिति च पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

करेणेति । वीरः कश्चिदिति शेषः कोपिना क्रुद्धेन करिणा हस्तिना करेण शुण्डादण्डेन सुगृहीतोऽपि समाक्रान्तोऽपि स्वयमक्षतः सन् असिना तलवारेण तस्यैव करिणः असून् प्राणान् आशु शीघ्रं जहार ॥ ४० ॥

तुरङ्गीति । तुरङ्गी अश्वारोही तुरगारूढं प्रतिवीरं वक्षसि प्रासेन अस्त्रविशेषेण

पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥
द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिपृष्ठदृढ़ासनः।
हस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥
तुरङ्गसादिनं शस्त्रहृतप्राणं गतं भुवि।
अबद्धोऽपि महावाजी न साश्रुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥
भल्लेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः।
नामूर्च्छत् कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥
मिथः प्रासाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा।
शस्त्रया युयुधतुः कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

आहत्य प्रहृत्य पततः तस्य प्रासाघातेनेति शेषः। स्वके हृदि आत्महृदये प्रासघातं प्रासास्त्रप्रहारं न अज्ञासीत् ॥ ४१ ॥

द्विषेति। द्विषा शत्रुणा प्रासेन हृताः प्राणा यस्य तथाविधः अपिरत्राध्याहार्यः। वाजिनः अश्वस्य पृष्ठे दृढ़ं निश्चलम् आसनम् अवस्थानं यस्य तथोक्तः तथा हस्तेन उद्धृत उन्नमितः महान् प्रासो येन तथाभूतः सन् जीवन्निव भुवि रणाङ्गणे इति यावत् अभ्रमत् विचचार। अश्वभ्रमणवशात् भ्रमन् शवोऽपि अशव इव लक्ष्यते स्मेति भावः। भुवीत्यत्र भटः इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

तुरङ्गसादिनमिति। अबद्धः अश्रृङ्खलसंयत अपि महावाजी महान् अश्वः साश्रुनयनः सजलनेत्रः सन् प्रभुस्नेहादिति भावः। शस्त्रैः हृताः प्राणाः यस्य तथोक्तम् अतएव भुवि गतं पतितं तुरङ्गसादिनं स्वारोहिणमिति यावत् न अत्यजत् न त्यक्त्वा ययावित्यर्थः। अबद्धोऽपीत्यत्र अन्वाढ्य इति न साश्रुनयन इत्यत्र नावनत-नयन इति पाठान्तरम् ॥ ४३ ॥

भल्लेनेति। अश्वगः अश्वारोही रिपुणा शत्रुणा शितधारेण तीक्ष्णधारेण भल्लेन तदाख्येनास्त्रेण भिन्नः विद्धः अतएव प्रपतन् अपि न अमूर्च्छत् न मोहमापेदे प्रत्युत कोपतः कोपात् हन्तुं शत्रुमिति शेषः। इयेष आचकाङ्क्ष। भल्लेनेत्यत्र खड्गेनेति प्रपतन्नपीत्यत्र स प्रपतन्नपीति पाठान्तरम् ॥ ४४ ॥

मिथ इति। कौचित् वीरौ मिथः अन्योन्यं प्रासेन आयतौ प्रहृतौ ततः वाजि-च्युतौ अश्वात् भ्रष्टौ अतएव भूमिगतौ भूतलस्थौ सन्तौ रुषा क्रोधेन शस्त्रया यथार्थ...

रथिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढ़ासनाः ।
क्षतकार्मुकसन्धानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥
न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।
प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठद्युधि लोभतः ॥ ४७ ॥
अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्धतप्राणौ दिवं गतौ ।
एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाते वरायुधौ ॥ ४८ ॥
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुचा ।
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

केशाकेशि केशेषु केशेषु च समाकृष्य यद्वृत्तं तत् तथा भुजाभुजि भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रहृत्य यद् वृत्तं तत् यथा तथा युयुधतुः युद्धं चक्रतुः । मिथः प्रासाहताविव्यत्र मिथः प्रहारत इति पाठान्तरम् ॥ ४५ ॥

रथिन इति । रथिनः रथिभिः बाणैः हृता प्राणा येषां तथाभूताः अतएव क्षतं विनष्टं कार्मुकसन्धानं धनुर्योजनं येषां तथोक्ता अपि दृढं निश्चलम् आसनम् अवस्थानम् येषां तादृशाः रथादपतिता इति भावः । अतएव सप्राणा इव जीविता इव मेनिरे अमन्यन्त लोकैरिति शेषः । क्षतेत्यत्र कृतेति पाठे कृतं कार्मुकसन्धानं धनुषि शरयोजनं यैः तथोक्ताः तादृशपूर्वभावे स्थिता इति भावः ॥ ४६ ॥

नेति । रथी शस्त्रैः शस्त्रप्रहारैरित्यर्थः मूर्च्छितं रथिनं भूयः पुनः न प्राहरत् । प्रत्याश्वसन्तं प्रत्युज्जीवन्तम् अन्विच्छन् आकाङ्क्षन् लोभतः तादृशवीरेण युद्धलोभात् युधि अतिष्ठत् तस्थौ प्रतीक्षाञ्चक्रे इति यावत् । अन्विच्छन्नित्यत्र मत्वैनमिति अतिष्ठद् युधि लोभत इत्यत्र नागमद् युद्धलोभत इति च पाठान्तरम् ॥ ४७ ॥

अन्योन्यमिति । कौचित् वरायुधौ श्रेष्ठशस्त्रधारिणौ रथिनौ अन्योन्यं हृताः प्राणा याभ्यां तथोक्तौ अतएव दिवं स्वर्गं गतौ सन्तौ अपिरवाध्याहार्यः । एकाम् अप्सरसं सुरसुन्दरीं प्राप्य युयुधाते युद्धं कृतवन्तौ ॥ ४८ ॥

मिथ इति । कौचित् रथिनौ मिथः परस्परम् अर्द्धचन्द्रेण निर्लूनः छिन्नः मूर्द्धा ययोस्तथाभूतौ अतएव खेचरौ देवत्वं प्राप्तौ रुचा कान्त्या समन्वितौ चेति शेषः । भुवि रणभूमौ नृत्यन्तौ स्वकबन्धौ निजौ अपमूर्द्धकलेवरौ अपश्यतां दृष्टवन्तौ । रथिनौ रुचेत्यत्र रुषितौ रुषेति पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथञ्चिन्ननृतुर्धृतायुधाः।
नदत्सु तुर्य्येषु परेतयोषितां गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः॥५०॥

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो:
रुधिरसरितां मज्जद्दन्तिव्रजेषु तटेष्वलम्।
अरुणनयनः क्रोधाद्भीमभ्रमद्भ्रुकुटीमुखः
सपदि ककुभामीशानभ्यागमत्स युयुत्सया॥५१॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये
सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम
षोड़शः सर्गः।

रणाङ्गणे इति। शोणितपङ्केन सरक्तकर्दमेन पिच्छिले मसृणे रणाङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ तुर्य्येषु रणवाद्यभेदेषु नदत्सु ध्वनत्सु तथा परेतयोषितां प्रेतनारीणां गणेषु गायत्सु च धृतायुधाः शस्त्रपाणयः कबन्धराजयः कबन्धनिचयाः कथं कथञ्चित् अतिकष्टेन ननृतुः नृत्यं चक्रुः। वंशस्थविलं वृत्तं वदन्ति वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात्॥५०॥

इतीति। इतीत्थं सुरासुरसैन्ययोः युद्धे वृत्ते चलिते रुधिरसरितां रक्तनदीनां तटेषु अलं सम्यक् मज्जन्तः दन्तिव्रजाः हस्तिसमूहाः येषु तादृशेषु सत्सु स सुररिपुस्तारकः क्रोधात् अरुणे रक्ते नयने यस्य तथोक्तः तथा भीमं यथा तथा भ्रमन्ती भ्रुकुटी भ्रूकौटिल्यं यस्य तादृशं मुखं यस्य तादृशः सन् सपदि सद्यः युयुत्सया योद्धुमिच्छया ककुभां दिशाम् ईशान् दिक्पालान् इन्द्रादीन् अभ्यागमत् अभिदुद्राव। क्रोधाद्भीमेत्यत्र क्रोधापीनेति पाठान्तरम्। हरिणी वृत्तं न स मरसलागः षड्वेदैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात्॥५१॥

इति षोड़शः सर्गः।

सप्तदशः सर्गः ।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-
त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।
योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥

देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
बाणावलीभिरमरान् विकटान् ववर्ष ।
शैलानिव प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-
नद्भिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
बाणाः शिता दनुजनायकबाणसङ्घान् ।

दृष्टेति। अथ असुरपतेः सम्मुखागमनानन्तरं ककुभां दिशामधीशाः दिक्पाला इन्द्रादयः संग्रामे केलिकुतुकेन रणक्रीड़ाकुतूहलेन घनः सान्द्रः प्रमोदः हर्षः यस्य तथोक्तं बाणैः शरैः अन्धकारितः आच्छादितः दिशाम् अम्बरस्य आकाशस्य गर्भः उदरम् अवकाश इत्यर्थः। येन तथाभूतं दैत्यपतिम् असुरेश्वरं तारकं पुरस्तात् अग्रतः अभ्युपेतम् उपस्थितं दृष्ट्वा एत्य आगत्य मदेन हर्षेण योद्धुं मिमिलुः समवेताः बभूवुः। वसन्ततिलकं वृत्तमस्मिन् सर्गे तदुक्तं ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौग इति। दैत्यपतिमित्यत्र तस्य पतिमिति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

देवद्विषामिति। अथानन्तरं देवद्विषाम् असुराणां परिवृढः प्रभुः तारकः विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः प्रवरवारिधरः महामेघः पराभिः अत्यन्ताभिः अनारताभिः अनवरताभिः अद्भिः जलैः गरिष्ठान् अतिशयगुरून् शैलानिव पर्वतानिव बाणावलीभिः शरनिकरैः विकटान् प्रबलान् अमरान् गाढं दृढं यथा तथा ववर्ष छादयामास। उपमालङ्कारः। अमरान् विकटानित्यत्राभितः कुपित इति प्रवरवारिधर इत्यत्र प्रबलवारिधर इति अद्भिः पराभिरित्यत्राम्बुततिभिरिति च पाठान्तरम् ॥ २ ॥

जम्भेति। रणान्ते रणसीमायां जम्भद्विषन् जम्भारातिरिन्द्रः प्रभृतिः प्रमुखः येषां तथोक्ता ये दिक्पतयः दिक्पालाः तेषां चापैर्धनुर्भिर्मुक्ताः विक्षिप्ताः शिता-

अग्राय तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगान्
सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥
तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः।
आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह-
श्चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ॥ ४ ॥
दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलः।
ते प्रापुरुद्भटभुजङ्गमभीमभावम्
गाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

तीक्ष्णाः बाणाः शराः तार्क्ष्यनिवहाः गरुडव्रजाः सद्यः झटिति नागपूगान् भुजङ्ग-सङ्घानिव अग्राय झटिति अलम् अतिशयेन दनुजनायकस्य दैत्यपतेस्तारकस्य बाण-सङ्घान् शरनिकरान् कणशः विचिच्छिदुः सञ्चूर्णयामासुरित्यर्थः। उपमालङ्कारः। दनुजनायकेत्यत्रासुरराजकेति पाठान्तरम् ॥ ३ ॥

तानिति। आच्छादितः सुराणां शरजालैरिति शेषः। सोऽपि असुरराजः हव्यवाहः अग्निः तृणचयानिव तृणराशीनिव प्रज्वलत् फलं फलकं मुखे येषां तैः विषमैः दारुणैः सुरारिस्तारकः तस्य नामाङ्कितैः नामचिह्नितैः पिहितम् आच्छादितं दिशां गगनस्य च अन्तरालं यैः तथाभूतैः शरौघैः शरनिवहैः तान् सुरसैन्यानां शरान् चिच्छेद भस्मसाच्चकारेत्यर्थः। उपमालङ्कारः। तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारीत्यत्र तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिमिति आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाह इत्यत्र प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव हव्यवाहमिति च पाठान्तरं प्रज्वलत्फल-मुखैः नामाङ्कितैः स्वस्वनामचिह्नितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः तैः विशिखैः शरैः तृणचयैर्हव्यवाहमग्निमिव सुरारिं तारकं प्राच्छादयन् सुरा इति शेषः। सोऽपि शरौघैः सुरसैन्यशरान् चिच्छेदेति योजना ॥ ४ ॥

दैत्येश्वर इति। ज्वलितेन दीपितेन रोषेण विशेषभीमः अतिभयङ्करः सहेलः हेलया अवज्ञया सह वर्त्तमानः देवानगणयन्नेवेत्यर्थः। सद्यः झटिति युधि यान्

ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
सूनोः समीपमगमन् विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥
दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनो-
स्ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

विशिखान् शरान् मुमोच तत्याज ते विशिखाः उद्भटा विकटा ये भुजङ्गमाः तेषां भीमभावं भीषणत्वं प्रापुः उद्भटभुजङ्गमा इव भीषणा बभूवुरित्यर्थः । अत्र एकस्य धर्मं कथमन्यो लभते इति विशिखभुजङ्गमयोर्बिम्बप्रतिबिम्बप्रत्यायनात् निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित् । यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । तान् त्रिदशेन्द्रमुख्यान् देवप्रवरान् इन्द्रादीन् गाढं सुदृढं यथा तथा बबन्धुरपि बद्धान् चक्रुरपि नागपाशस्वरूपेणेति भावः । सहेलं इत्यत्र सहेलमिति पाठान्तरम् ॥ ५ ॥

ते इति । असुरेण तारकेण नागपाशविशिखैः बद्धाः संयताः बलरिपुरिन्द्रः प्रमुखो येषां तथोक्ताः ते दिङ्नायकाः दिशामधीशाः श्वासानिलेन निश्वासवायुना आकुलानि मुखानि येषां तथाभूताः दीर्घं निश्वसन्त इत्यर्थः । अतएव रणस्य विमुखाः रणपराङ्मुखा इत्यर्थः । रणस्येति सम्बन्धविवक्षया षष्ठी । विपदन्तहेतोः विपन्नाशार्थं स्मरारिसूनोः कुमारस्य समीपम् अगमन् । श्वासानिलाकुलमुखा इत्यत्र श्वासाकुलाकुलमुखा इति रणस्येत्यत्र रणान्तादिति च पाठान्तरम् ॥ ६ ॥

दृष्टीति । ते इन्द्रादयः देवाः पुरारिसूनोः कुमारस्य दृष्टिप्रपातवशतः अपि दृष्टिपातमात्रेण एव नागपाशैः घनः निविडः यः बन्धः स एव विपत्तिः विपत् तया यत् दुःखं तस्मात् मुमुचिरे मुक्ता बभूवुः । ततश्च स्वयम् अस्य महाजिगीषोः कुमारस्य निकटम् एत्य आगत्य सेवां स्तुतिमिति यावत् व्यधुः चक्रुः । व्यधुर्निकटमेत्येत्यत्र व्यधुश्च पुनरेत्येति पाठान्तरम् ॥ ७ ॥

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-
रञ्जाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान् विहाय
कर्त्तास्म्यमुं समरभूमिपशूपहारम् ।
तत्स्यन्दनं सपदि वाहय शम्भुसूनुम्
द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसम्प्रणुन्नः
प्रक्षुब्धवारिधरघोरगभीरघोषः ।
चण्डश्चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
मांसास्थिशोणितविपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

अथ युग्मेनाह । उद्दीप्तेत्यादि । अथ सुराणां नागपाशविमोचनानन्तरं चण्डबाहुः उग्रभुजबल इत्यर्थः । सुरेन्द्राणां शत्रुः तारकः उद्दीप्त, कोपदहनः क्रोधाग्निर्यस्य तथाभूतः सन् अञ्जाय झटिति सारथिम् अवोचत अब्रवीत् मया प्रसह्य बलात् बद्धाः नागपाशेनेति शेषः । सुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयः देवाः बालस्य शिशोः धूर्जटिसुतस्य हरसूनोः निरीक्षणेन कृपावलोकनेन मुक्ता बभूवु, तत तस्मात् अधुना साम्प्रतम् इमान् देवान् विहाय त्यक्त्वा अमुं कुमारं समरभूमौ ये पशवः शृगालादयः तेषाम् उपहारयन्ते उपहारोक्रियते इति उपहारः उपढौकनं कर्त्तास्मि एवं विनाश्य पशुभ्यः भक्षणीयत्वेन दास्यामीति यावत् । तत् तस्मात् सपदि शीघ्रं स्यन्दनं रथं वाहय, दर्पितभुजाबलं भुजबलदर्पितमित्यर्थः । शम्भुसूनुम् आहवाय संग्रामाय द्रष्टास्मि द्रक्ष्यामि । उद्दीप्तकोपदहन इत्यत्र उद्यतप्रकोपदहन इति पाठान्तरम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदिति । सारथिना सपदि तत्क्षणात् सम्प्रणुन्नः सञ्चालितः प्रक्षुब्धस्य प्रकम्पितस्य वारिधरस्येव मेघस्येव घोरः घनः गभीरः घोषो घर्घरध्वनिर्यस्य तथाभूतः चण्डः भीषणः दलितानां निहतानाम् अखिलानाम् अशेषाणां शत्रुसैन्यानां मांसास्थिशोणितैः यः विपङ्कः पङ्कविशेषः तेन विलुप्तानि नष्टानि गूढानीत्यर्थः ।

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्बलविरावविशेषरौद्रम्।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यम्
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम्॥ ११॥
प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यम्
शम्भोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्कम्।
उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्त्तिकेयम्॥ १२॥
रे शम्भुतापसशिशो! बत मुञ्च मुञ्च
दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्य्यात्।

चक्राणि यस्य तथोक्तः तस्य तारकस्य स्यन्दनः रथः चचाल। प्रक्षुभ्येत्यत्र प्रारब्धेति चण्ड इत्यत्र चण्डमिति विपङ्कविलुप्तचक्र इत्यत्र सुपङ्कविलुप्तवेग इति च पाठान्तरम्॥ १०॥

दृष्टेति। सुरराजसैन्यं देवेन्द्रसेना प्रलये कल्पान्ते यः वातः वायुः तेन चलन् यः गिरीन्द्रः पर्वतराजः तस्मादीषदूनः तं दलतां वेगवशेन चूर्णीभवतां बलानां सैन्यानां विरावेण आर्त्तनादेन विशेषरौद्रम् अतिभीषणम् अभ्यागतं समागतं सुररिपोः तारकस्य रथं दृष्ट्वा भयेन वेपमानं कम्पमानं सत् परमं क्षोभम् उद्वेगम् अधैर्य्यमित्यर्थः जगाम प्राप। विरावेत्यत्र विरामेति पाठान्तरम्॥ ११॥

प्रक्षुभ्यमाणमिति। उद्दामाभ्यां दोर्भ्यां बाहुभ्यां कलितेन धृतेन कार्मुकदण्डेन चण्डः भीषणः स तारकः प्रक्षुभ्यमाणं भयविचलितं दिगीशानां दिक्पालानां सैन्यम् अवलोक्य कलहकेलौ रणक्रीड़ायां यत् कुतूहलम् आनन्दः तेन उत्कः उत्सुकः तं शम्भोः सुतं कार्त्तिकेयम् उपगम्य वाचं प्रोवाच॥ १२॥

रे इति। रे इति अवज्ञासूचकं सम्बोधनम्। शम्भुतापसशिशो! तपस्विशङ्करतनय! बतेति खेदसूचकमव्ययं क्षुद्रस्त्वं कथं मया व्यापाद्यसे इति भावः। अत्र मयि दोर्दर्पं बाहुबलगर्वं मुञ्च मुञ्च त्यज त्यज, त्रिदिवेन्द्रकार्य्यात् देवेन्द्रसाहाय्यात् विरम निवर्त्तस्व। भवतः अतीव अनुचितैः अयोग्यैः बालत्वेन कोमलयोर्भुजयोः अतुलभारभूतैः अत्यन्तभारवद्भिरित्यर्थः। अस्त्रैः अत संग्रामे किम्? न किमपि प्रयोजन-

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव
बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥
एवं त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्य्योः
किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मे ।
संग्राममतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-
स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥
सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र !
जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

मस्तीत्यर्थः। त्वं शिशुः विशेषेण तापससुतः तव शस्त्रधारणमनुचितम् अशक्यञ्चेति निष्कर्षः। शम्भुतापसेत्यत्र शम्भुतान्नवेति दोर्दर्पमित्यत्र दोर्द्दर्पमिति विदिवेन्द्रेत्यत्र विदिवेशेति शस्त्रैरित्यत्र शश्वदिति अनुचितैरतीवेत्यत्रानुचितैश्चरिवैरिति बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैरित्यत्र बालात्वकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैरिति च पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

एवमिति। एवं मया सह योद्धुं प्रवृत्त इत्यर्थः। त्वं गिरीशगौर्य्योः तनयः असि भवसि एव सत्यमित्यर्थः। अपरस्य एतादृशसाहसकार्य्ये प्रवृत्त्यसम्भवादिति भावः। तथापि बालस्त्वं मे मम विषमैः दारुणैः शरैः किं कथं कालविषयं यमनसदनं यासि गच्छसि। अतः संग्रामतः रणात् अपसर पलायस्व जीव प्राणिहि, तूर्णं शीघ्रं पितुः जनन्याः मातुश्च प्रविश्य समीपं गत्वेत्यर्थः। अङ्कतलं क्रोड़ं वरम् उत्कृष्टम् उज्ज्वलमित्यर्थः विधेहि कुरु। एवं त्वमेवेत्यत्र एकस्त्वमेति संग्रामत इत्यत्र तत्त्रासत इति तूर्णमित्यत्र पूर्णमिति च पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

सम्यगिति। हे गिरीशपुत्र ! त्वं स्वयं सम्यक् विमृश्य विविच्य अस्य जम्भद्विषः इन्द्रस्य प्रतिपक्षं शत्रुं मामिति शेषः। आशु शीघ्रं जहिहि परित्यज किल निश्चितं शीघ्रं मम साम्मुख्यं त्यक्त्वा पलायस्वेति भावः। एषः जम्भरिपुः स्वयं दुर्विगाह्ये अगाधे इति यावत् पयसि पाषाणनौरिव शिलातरिरिव मज्जति निमग्नो भवति त्वां चकारोऽत्राध्याहार्य्यः पुरा निमज्जयते निमज्जयिष्यतीत्यर्थः। निकटा

इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः।
क्षोभात्त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥

दैत्याधिराज! भवता यदवादि गर्वात्
तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किन्तु।
द्रष्टास्मि तु प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रम्
दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल निर्विभिद्य।
युद्धार्थमुद्भटभुजाबलदर्पितोऽसि
बाणान् सहस्व मम सादितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

गामिके पुरेत्यमरः। अत्र पुराशोगे भविष्यति लट्। दुर्विगाह्ये इत्यत्र दुर्विगाहं इति पाठान्तरम्। उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १५ ॥

इत्थमिति। त्रिलोचनसुतः हरकुमारः युधि युद्धे तारकस्य इत्थम् एवम्प्रकारं सगर्वमिति भावः। वचनं निशम्य श्रुत्वा क्षोभात् मनोविचलनात् कम्प्राधरः कम्पिताधरोष्ठः तथा विकचे विकसिते कोकनदे रक्तोत्पले इव अरुणे रक्ते अक्षिणी यस्य तथाभूतः धनुरीक्षमाणः पश्यन् शक्तिं तदाख्यमस्त्रं परिमृश्य स्पृष्ट्वा उचिताम् अनुरूपां वाचं प्रोवाच उक्तवान्। क्षोभादित्यत्र कोपादिति परिमृश्येत्यत्र परिमृज्येति च पाठान्तरम्। उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

दैत्याधिराजेति। हे दैत्याधिराज! भवता गर्वात् अहङ्कारात् यत् अवादि उक्तं तत् सर्वम् अपि तवैव नान्यस्येति एवकारार्थः। उचितमेव योग्यमेव किन्तु ते तव वरिष्ठं श्रेष्ठं प्रवरम् उत्कृष्टं बाहुबलं द्रष्टास्मि द्रक्ष्यामि, शस्त्रं गृहाण, कार्मुकं धनुः आतता विस्तृता ज्या यत्र तथाभूतम् अधिज्यमित्यर्थः कुरु ॥ १७ ॥

इतीति। दैत्यः तारकः इति उक्तवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारं क्रुधा कोपेन ओष्ठम् अधरं च निर्विभिद्य दष्ट्वेव अवदत्। रे शिशो! इति अध्याहार्यं युद्धा

दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्
सद्यो विधाय विषमान् विशिखान्यधत्त ।
स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापम्
चण्डं प्रपश्यति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणम्
कौदण्डमेतदभितः सुषुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहैः
सान्द्रैरशेषककुभां पलितं करिष्णून् ॥ २० ॥

वाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-
र्निर्घोषभीषितभटो लसदंशुजालैः ।

न् उद्भटेन उत्कटेन भुजयोर्बलेन दर्पितः गर्वितः असि, ततः खादितानि खण्डि
नि शत्रूणां पृष्ठानि यैः तादृशान् मम वाणान् शरान् सहस्व । खादितशत्रुपृष्ठा-
त्यत्र शोणितरक्तपृष्ठानिति पाठान्तरम् ॥ १८ ॥

दुष्प्रेक्षणीयेति । सः तारकः सद्यः तत्क्षणात् अरिभिः शत्रुभिः दुष्प्रेक्षणीयं
दर्शनीयं धनुः आततज्यम् अधिमौर्वीकं विधाय कृत्वा ज्यया सङ्गमय्येत्यर्थः ।
धेन भीमः भीषणः यः भुजगेन्द्रः नागराजः तन्निभं तत्सदृशं चण्डम् उग्रं
चापं स्वं धनुः जैत्रशरैः जयसाधनैः वाणैः प्रपश्यति योजयति कुमारे विषमान्
रुणान् विशिखान् शरान् न्यधत्त निहितवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः । स क्रोधभीम
जगेन्द्रनिभमित्यत्र सक्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभमिति पाठे सक्रोधेत्यादि समस्तं पदम् ।
ण्डं प्रपश्यति जैत्रशरैः कुमारे इत्यत्र चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमार इति
कुमार इति पाठस्तु असङ्गत एवेति चिन्त्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

कर्णान्तमिति । दितिजेन तारकेण विकृष्यमाणम् एतत् कौदण्डं धनुः कर्णा-
एत्य आगत्य आकर्णाकृष्टं सदित्यर्थः । अभितः सर्वतः सान्द्रैः घनैः किरणानां
खानां प्ररोहैः अङ्कुरैः व्योमाङ्गणे गगनचत्वरे लिपिकरान् चित्रकर्मकरानित्यर्थः ।
अशेषककुभां सर्वदिशां पलितं जराजनितं शौक्ल्यं करिष्णून् प्रतीयमानोत्-
। शरौघान् शरसमूहान् सुषुवे जनयामास ॥ २० ॥

वाणैरिति । ईशस्य शम्भोः सूनुः तनयः सुरारेस्तारकस्य धनुषः प्रसृतैः निःसृतैः

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-
सूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-
माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणानसूत निशितान् युधि यान् सुजैत्रा-
स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतौ ।
देवः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥

लसन्ति स्फुरन्ति अंशुजालानि मयूखनिवहा येषां तथाभूतैः अनन्तैः अशेषैः असंख्यै-रित्यर्थः । बाणैः शरैः निर्घोषेण रवेण बाणानामिति भावः । भीषिता भय प्रापिता भटाः योधा यस्य तथाभूतः तथा अन्धीकृतानि आच्छादितानि अखिलानि समग्राणि सुरेश्वरसैन्यानि यस्य तादृशः सन् कुतोऽपि दृष्टेः विषयं न जगाम शराच्छन्नदेहतया अदर्शनोऽभूदित्यर्थः । निर्घोषभीषितभट इत्यत्र निर्घोषभीषितभटै-रिति सुरेश्वरसैन्य ईश इत्यत्र सुरेश्वरसैन्यकोऽसाविति सूनुः कुतोऽपीत्यत्र कृत्राकृतिः स इति च पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

देवेनेति । मन्मथरिपोः हरस्य तनयेन कुमारेण देवेन गाढं दृढं यथातथा आकर्णाकृष्टम् आततज्यं विस्तृतमौर्वीकं धनुः युधि युद्धे अभितः समन्तात् यान् निशितान् बाणान् शरान् असूत उत्पादयामास तैः सुरारेः तारकस्य सुजैत्राः अति-जयसाधनानि सायकाः शराः सहसा सद्यः विभिदिरे खण्डिताः । निशितानित्यत्र विविधानिति सुजैत्रा इत्यत्र विजैत्रैरिति च पाठान्तरम् ॥ २२ ॥

रेजे इति । निखिलानां सकलानां खेचराणां व्योमविहारिणां खेदहेतौ क्लेशकारणे सुरारेस्तारकस्य शरदुर्दिनके शरवर्षणे इति यावत् निरस्ते विध्वस्ते सति सद्यस्तरां झटिति देवः स्मरशत्रुसूनुः कुमारः प्रभाप्रभुरिव सूर्य इव प्रकर्षेण द्योतते दीप्यते इति तथोक्तः तथा सुघनानां सान्द्राणां दुर्धराणां दुःसहानामित्यर्थः

तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
धामाधिकं दधति घोरतरं कुमारे।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रचारचतुरो रचयाञ्चकार॥ २४॥
अज्ञाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
व्यर्थां समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे।
जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलम्
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त॥ २५॥
सन्धानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-
भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः।
उद्धूतधूलिपटलैः पिहिताम्बराशः
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीरः॥ २६॥

धाम्नां तेजसां धाम स्थानम् आश्रयः सन्नित्यर्थः। रेजे शुशुभे। सद्यस्तरामित्यत्र सद्यः स्वयमिति पाठान्तरम्॥ २३॥

तत्रेति। अथानन्तरं तत्र समरे संग्रामे कुमारे कार्त्तिकेये दुःसहतरम् अति-दुःसहं घोरतरम् अत्युग्रम् अधिकं महत् धाम तेजः दधति आश्रयति सति तरस्वी महाबलः महासुरेन्द्रस्तारकः आशु शीघ्रं मायाप्रचारे चतुरः सत्वरः सन् मायामयं कपटमयं समरं युद्धं रचयाञ्चकार कल्पयामास। मायाप्रचारचतुर इत्यत्र माया-प्रपञ्चचतुर इति पाठान्तरम्॥ २४॥

अज्ञायेति। जगतां विजयेन दुर्ललितः दुर्विनीतः जिष्णुः विजयी सः असुरः अज्ञाय सद्यः कोपेन कलुषः मलिनात्मा सन् कुमारे वरशस्त्रयुधं प्रवरास्त्रगद्धं व्यर्थां विफलाम् अकिञ्चित्करीमित्यर्थः। समर्थ्य सम्भाव्य विकटं विहस्य उच्चैर्हसित्वेत्यर्थः। सहेलं सावज्ञं धनुषि वायव्यं वायुदैवतम् अस्त्रं न्यधत्त निहितवान् युयोजेत्यर्थः॥ २५॥

सन्धानमात्रमिति। यस्य अस्त्रस्य सन्धानमात्रमपि धनुषि संयोगमात्रेणै-वेत्यर्थः। परुषः श्रुतिकटुः भीषणः भयङ्करः घोरः गम्भीरः घोषः नादः यस्य तथा-भूतः उद्धूतैः उत्क्षिप्तैः धूलिपटलैः रजसां चयैः पिहिता आच्छादिता अम्बर-माकाशम् आशा दिशश्च येन तथोक्तः अतएव प्रच्छन्नः समावृतः चण्डकिरणः सूर्यो

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम्।
उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि
मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ॥ २७ ॥
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
नीता नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः।
स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलाम्
व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥
धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानाम्
सद्यः शतानि विधुराणि दलत्कथानि।

येन तथाभूतः समीरः वायुः युगान्तकालस्य प्रलयकालस्य भूतः सञ्जातः भ्रमः भ्रान्तिर्यस्मिन् तद् यथा तथा व्यसरत् वहति स्म। सन्धानमात्रमपि यस्येत्यत्र सन्धानमात्रसममस्येति उद्धूतधूलिपटलैरित्यत्र उद्धूतधूलिपटल इति पिहिताम्बराश इत्यत्र पिहिताम्बरान्त इति व्यसरदित्यत्र व्यवहदिति च पाठान्तरम् ॥ २६ ॥

कुन्दोज्ज्वलानीति। सुरसैनिकानां कुन्दवत् कुन्दपुष्पवत् उज्ज्वलानि शुभ्राणि सकलानि आतपवारणानि आतपवाणि तेन मरुता वायुना धूतानि कम्पितानि अतएव उड्डीयमानानाम् उत्पततां कलहंसानां कुलोपमानि कुलसदृशानि सन्ति मेघाभैः मेघमलिनैरिति भावः। धूलिभिः रजोभिः मलिने नभसि आकाशे प्रसस्रुः प्रसृतानि बभूवुः छिन्नानि जातानीति भावः। कलहंसेत्यत्र वरहंसेति मेघाभेत्यत्र संग्रामेति च पाठान्तरम् ॥ २७ ॥

विध्वस्येति। नवमल्लिकाभाः नूतनमल्लिकासदृश्यः सुरसैन्यानां महत्यः पताकाः वैजयन्त्यः तेन वायुना अलम् अतिशयेन विध्वस्य खण्डयित्वा नभःस्थलम् अन्तरीक्षं नीताः सत्यः दिवि आकाशे सिताम्बरकैतवेन श्वेतवस्त्रच्छलेन स्वर्गापगायाः मन्दाकिन्याः जलस्य ये महान्तः ओघाः प्रवाहाः तेषां सहस्रस्य लीलां विलासं व्यातेनिरे विस्तारयामासुः प्रापुरित्यर्थः। अत्र कथमेकस्य लीलामपरो वहत्विति बिम्बानुबिम्बप्रत्यायनात् निदर्शनालङ्कारः। नभःस्थलमित्यत्र नभःस्थलमिति दिवि सिताम्बरकैतवेनेत्यत्र दिविचरीं चिरविभ्रमश्रीणेति च पाठान्तरम् ॥ २८ ॥

धूतानीति। सुरसैन्येषु ये महान्तः गजास्तेषां शतानि तेन वायुना धूतानि

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥
तास्ताः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमाश्च।
विस्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्
व्यावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥
छित्वायुधानि सुरसैन्यतुरङ्गवाहा
वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये।
शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्याम्
क्षीणेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

कम्पितानि विधुराणि कातराणि दलन् च्छेदं गच्छन् कुथः पृष्ठास्तरणकम्बलविशेषः येषां तथाभूतानि अतएव कुपितस्य वासवस्य इन्द्रस्य वज्रेण कुलिशेन लूनाश्छिन्नाः पक्षा यस्य तादृशस्य भूधरकुलस्य पर्वतवृन्दस्य तुलां सादृश्यं वहन्ति दधानानि सन्ति क्षितौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति स्म। उपमालङ्कारः ॥ २९ ॥

ता इति। सुरवाहिनीनां देवचमूनां ताः ताः रथानां राजयः श्रेण्यः खरेण उग्रेण मरुता वायुना दोधूयमानाः पुनः पुनः कम्प्यमानाः अतएव निपतिष्णवः निपतनोन्मुखाः तुरङ्गमा अश्वा यासां तथोक्ताः तथा विस्रस्ताः विच्युताः सारथिकुलप्रवराः सारथिश्रेष्ठा यासां तथाविधाः सत्यः समन्तात् व्यावृत्य विपर्यस्ता भूत्वेत्यर्थः। अवनौ पृथिव्यां पेतुः पतन्ति स्म। तास्ता इत्यत्र भ्रष्टा इति दोधूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमाश्चेत्यत्र दोदूयमाननिपतिष्णुतुरङ्गमध्ये इति विस्रस्तसारथिप्रवरा इत्यत्र विस्रस्तसारथिवरप्रकरा इति व्यावृत्य पेतुरित्यत्र व्यावृत्तिमापुरिति च पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

छित्वेति। सुरसैन्येषु तुरङ्गवाहा अश्वारोहिणः तेन वातेन विधुराः व्याकुलाः सन्तः सुरसैन्यानां मध्ये आयुधानि अस्त्राणि छित्वा त्यक्त्वा शस्त्राभिघातं शस्त्रप्रहारम् अनवाप्य अप्राप्य अपिरत्राध्याहार्य्यः। क्षीणेषु निर्जीवेषु वाहनवरेषु अश्वश्रेष्ठेषु पतत्सु सत्सु उर्व्यां पृथिव्यां निपेतुः निपतन्ति स्म। सुरसैन्यतुरङ्गवाहा इत्यत्र सुरसैन्यतुरङ्गधारा इति वातेन तेन विधुरा इत्यत्र वेगेन तेन विधुता इति च पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।
वात्याविवर्त्तदलवद् भ्रममेत्य दूरम्
निष्पेतुरम्बतलाद्वसुधातलेऽस्मिन् ॥ ३३ ॥
तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यम्
स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वासृजद्दहनदैवतमस्त्रमिद्ध-
मुद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
गाढ़ान्धकारितदिशो घनधूमसङ्घाः ।

तेनेति । तेन वायुना आहताः ताड़िताः त्रिदशसैन्येषु पदातयः अपि सुविधुरा अतिव्याकुलाः स्रस्तानि हस्तेभ्यः च्युतानि आयुधानि येषां तथाभूताः तथा परुषं कठोरं रसन्तः नदन्तः सन्तः । वात्याया विवर्त्तेन विघूर्णनेन दलवत् पत्रवत् दूरम् अत्यर्थं भ्रमं घूर्णनं एत्य प्राप्य अस्मिन् वसुधातले रणाङ्गने अम्बरतलात् आकाशात् निष्पेतुः निपतन्ति स्म । वात्याविवर्त्तदलवद्भ्रममेत्येत्यत्र वायोर्हिवृन्तदलवृन्दमिवेत्येति वसुधातलेऽस्मिन्नित्यत्र वसुधातलेऽपि ते इति पाठान्तरम् । उपमालङ्कारः ॥३२॥

इत्थमिति । अथो देवसैन्यपतनानन्तरं स्वर्लोकनाथस्य सुरपतेः कमलायाः श्रियाः कुशलस्य मङ्गलस्य स्थापनस्येति भावः । एकः अद्वितीयः हेतुः कारणम् अतनुः महान् स देवः कुमारः इत्थम् अनेन प्रकारेण दैत्येश्वरेण तारकेण अस्त्रयोगात् वायव्यास्त्रप्रभावात् अशेषं समस्तं सुरसैन्यं विधुरीकृत विपर्य्यस्तं विलोक्य दिव्यं प्रभावम् अतनोत् विस्तारयामास । अथो अशेषमित्यत्राशेषमेवेति कुशलैकहेतुरित्यत्र कलनैकहेतुमिति अतनुरित्यत्रातनुमिति च पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

तेनेति । तेन वायव्यास्त्रेण उज्झितं वियुक्तं दिव्यप्रभावादिति भावः । सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं स्वास्थ्यं पूर्वावस्थामित्यर्थः । प्रपद्य प्राप्य पुनरेव युधि युद्धे प्रवृत्तं समुद्यतं दृष्ट्वा सुरारिः तारकः सहसा उद्दीप्तकोपदहनः उज्ज्वलितकोपाग्निः सन् इद्धं दीप्तं दहनदैवतम् आग्नेयमित्यर्थः । अस्त्रम् असृजत् तत्याज । तेनोज्झितमित्यत्र तेनान्वितमिति युधीत्यत्र युधे इति उद्दीप्तकोपदहन इत्यत्र उग्रैः प्रकोपदहन इति च पाठान्तरम् ॥ ३४ ॥

सद्यः प्रसस्रुरसितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥
दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभि-
र्लिप्तं नभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः।
धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात्।
आशामुखानि विमलान्यखिलानि कीला-
जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

वर्षेति। वर्षासु अतिकाला अतिकृष्णा ये जलदा मेघाः तेषां द्युतिरिव द्युतिर्येषां तथाभूताः गाढं यथा तथा अन्धकारिता आच्छादिता दिशो यैः तादृशाः तथा असितोत्पलानां नीलोत्पलानां दामानि माल्यानि तेषामिव भासः प्रभाः येषां तथाभूताः घनाः सान्द्राः धूमसङ्घाः धूमराजयः अखिलं समस्तं जगत् दृशां दृष्टीनां गोचरत्वं विषयत्वं नहि सन्नयन्तः नैव प्रापयन्तः दर्शनशक्तिं नाशयन्त इत्यर्थः। नभोऽन्ते गगनावकाशे सद्यः तत्क्षणात् आग्नेयास्त्रसन्धानमात्रेणैवेत्यर्थः। प्रसस्रुः विस्तारं जग्मुः। वर्षातिकालेति तत्कालजातेति गाढान्धकारितदिश इत्यत्र तत्रान्धकारितदिश इति नहि सन्नयन्त इत्यत्र द्युसदां हरन्त इति च पाठान्तरम् ॥३५॥

दिक्चक्रेति। दिशां चक्रवालं मण्डलं गिलन्ति ग्रसन्ति आच्छादयन्तीति तथोक्तैः घनानां मेघानां वृन्दानीव सान्द्राः घनाः तैः तमोभिः तिमिररूपैः मलिनैः धूमैः नभःस्थलम् अलम् अत्यर्थं लिप्तम् आवृतं विलोक्य खलु दृष्ट्वैव मुदिताः राजहंसाः सपदि सद्यः मानसं सरः गन्तुम् उच्चैरत्यर्थम् ईषुः इच्छन्ति स्म दिक्चक्रवालगिलनैरित्यत्र दिक्चक्रवालमिलितैरिति नभःस्थलमित्यत्र नभस्तलमिति मुदिता इत्यत्र पिहिता इति च पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

जज्वालेति। सुरसैनिकेषु देवसेनासु कल्पान्ते प्रलये यः कालदहनः कालाग्निः तत्प्रतिमः तन्निभः अतुलः असमः महान् वह्निः कीलाजालैः शिखासमूहैः वह्नेर्द्वयो-र्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियामित्यमरः। विमलानि निर्मलानि अखिलानि आशा-मुखानि दिङ्मुखानि तथा सकलं नभोऽपि अन्तरीक्षञ्च अलम् अतिशयेन कपिलयन्

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसङ्घै-
र्व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥

गाढाद्भयाद्वियति विद्रुतखेचरेण
दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
दन्दह्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-
मत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतम्
तद्दैवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनु-
र्बाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

पिञ्जरीकुर्वन् समन्तात् जज्वाल दिदीपे । आशामुखानि विमलान्यखिलानीत्यत्रा-शामुखान्यपिदधन्नखिलानीति पाठान्तरम् ॥ ३७ ॥

उज्जागरस्येति । पयोदानां मेघानां निवहैरिव धूमसङ्घैः धूमनिचयैः कीर्णं व्याप्तं नभः आकाशम् उज्जागरस्य उद्दीप्तस्य निरर्गलस्य निर्बाधस्य दहनस्य अग्नेः अतुलाभिः असमाभिः अनारताभिः सन्तताभिः ज्वालावलीभिः शिखाराजिभिः उच्चैः महद्भिः तडितां विद्युतां कुलैरिव अभ्यलक्ष्यत अदृश्यत । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३८ ॥

गाढादिति । गाढात् अत्यन्तात् भयात् वियति आकाशे विद्रुताः पलायिताः दाहभयादिति भावः । खेचराः व्योमचारिणः यस्मात् तादृशेन दीप्तेन सुदुःसहेन तेन दहनेन अग्निना दन्दह्यमानं पुनः पुनरतिशयेन वा दह्यमानम् अखिलं समस्तं सुरराजस्य सैन्यम् अतिशयेन आकुलं सत् शिवसुतस्य कुमारस्य समीपं आप आजगाम । गाढाद्भयाद्वियति विद्रुतखेचरेण दीप्तेनेत्यत्र तत्प्रान्ततो वियति चाद्भुतसञ्चरेण दीर्घेणेति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥

इतीति । ततः अनन्तरम् इति एवम्प्रकारेण घनतरेण प्रबलतरेण अग्निना अभिभूतम् अतएव विकलम् अखिलं तत् दैवसैन्यं विलोक्य सः अन्धकशत्रुसूनुः

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते।
गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणाम्
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये
गम्भीरभीषणरवैः कपिशीकृताशा।
घोरा युगान्तचलितस्य भयङ्कराथ
कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ॥ ४२ ॥

कादम्बिनी विरुरुचे विषकण्ठिकाभि-
रुत्तालकालरजनीजलदावलीभिः।
व्योमाम्बुराशिचरकैरचिररुक्परिदीपिताशा-
दृष्टिच्छदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥

कुमारः सस्मेर वक्त्रकमलं वदनपद्मं यस्य तथाभूतः सन् बाणासनेन धनुषा बाणाास्त्रं समधत्त संहितवान्। बाणासनेनेत्यत्र बाणासनेऽथेति पाठान्तरम् ॥ ४० ॥

घोरेति। नभोऽन्ते गगनावकाशे घोरं निविड़ं यत् अन्धकारं तत्प्रतिमः अतएव कालानलस्य प्रलयाग्नेः प्रबलः उत्कटः यः धूमः तन्निभः तत्सदृशः मेघनिवहः जलदनिचयः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः अवनीधराणां पर्वतानां शृङ्गाणि विघटयन् विश्लेषयन् सन् घनं सान्द्रं यथा तथा उज्जगाम उदियाय। विघटयन्नित्यत्र विषमयन्निति पाठान्तरम ॥ ४१ ॥

विद्युल्लतेति। अथ मेघोदयानन्तरं वियति आकाशे वारिदानां मेघानां वृन्दस्य समूहस्य मध्ये गम्भीरभीषणरवैः घोरा भीषणाः कपिशीकृताः पिञ्जरीकृता आशा यया तथोक्ता विद्युल्लता युगान्ते प्रलयकाले चलितस्य जगद्ग्रासोद्यतस्येत्यर्थः। कालस्य भयङ्करा लोला चञ्चला रसनेव जिह्वेव चमच्चकार विस्मयं जनयामास। वारिदवृन्दमध्ये इत्यत्र वारिदवृन्दवर्गे इति भयङ्कराथेत्यत्र भयङ्करस्येति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

कादम्बिनीति। विषाणि जलानि कण्ठे यासां ताभिः विषं तुङ्गवले तोये इति विश्वः। उत्तालाभिरुन्नताभिः कालरजन्याः प्रलयरात्रेः जलदावलिभिः मेघराजिभिः

व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।
अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभि-
र्धारावलीभिरभितो ववृषे समूहैः ॥ ४४ ॥

घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्बराणाम्
गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
वृष्ट्या तया जलमुचां वरुणास्त्रजानाम्
विश्वोदरम्भरिरपि प्रशशाम वह्निः ॥ ४५ ॥

दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-
राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

दृष्टिच्छदा दृष्टिप्रावरणी तथा अचिररुग्भिः विद्युद्भिः परिदीपिता आशा दिशः यया तादृशी विषमेण घोषेण गर्जनेन विभीषणा विशेषेण भयप्रदर्शिनी च कादम्बिनी मालारचनाविशेषः उत्तङ्कैः महति व्योम्नि आकाशे विरुरुचे विदिद्युते । यद्यपि कादम्बिनीशब्दः कादम्बिनी मेघमालेत्यमराभिधानात् मेघमालावाचकः तथाप्यत्र केवलमालामभिधत्ते उत्कृष्ट विशिष्टवाचकानां पदानां सति हि पृथग् विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरतेति ॥ ४३ ॥

व्योम इति । व्योम्नः आकाशस्य तलं ककुभां दिशां मुखानि च पिदधताम् आच्छादयताम् अविरतैः अनवरतैः गर्जारवैः गर्जनध्वनिभिः मनांसि तुदतां व्यथयताम् अम्भोभृतां पयोदानां समूहैः अनणीयसीभिरतिमहतीभिः धारावलीभिः अतितराम् अतिशयेन अभितः समन्तात् ववृषे वृष्टम् ॥ ४४ ॥

घोरेति । घोरैः सान्द्रैः अन्धकारपटलैः तिमिरचयैः पिहितम् आवृतम् अम्बरम् आकाशं यैः तथोक्तानां गम्भीरगर्जनरवैः व्यथिता असुराः यैः तादृशानां वरुणास्त्रजानां जलमुचां मेघानां तया वृष्ट्या विश्वस्य जगतः उदरम्भरिः कुक्षिम्भरिरपि जगद्व्यापकोऽपीत्यर्थः । वह्निः प्रशशाम शान्तिं प्राप ॥ ४५ ॥

दैत्य इति । स दैत्योऽपि रोषेण क्रोधेन कलुषः मलिनः तथा तेभ्यः सुरप्रभ्यः

देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापम्
वाणैश्चकर्त्त कणशो रणकेलिकारी।
योगीव योगविधिशुष्कमना यमाद्यैः
सांसारिकं विषयसङ्गममोघवीर्य्यम्॥ ४७॥
भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्त्ती
सन्दीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय।
क्रीड़त्करालकरवालकरोऽसुरेन्द्र-
स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम्॥ ४८॥
अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम्।

या भीति र्भयं तेन विद्रुतं पलायितं समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं यस्य तथाभूतः सन् निशितै तीक्ष्णैः अतएव भीमैः भयङ्करैः आकर्णकृष्टात् धनुषः उत्पतितैः क्षुरप्रैः तदाख्यैः अस्त्रविशेषैः मकरध्वजशत्रोः हरस्य सूनुं कुमारं गाढ़ं दृढं यथा तथा जघान विव्याध। तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्य इत्यत्र तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यै रिति पाठान्तरम्॥ ४६॥

देव इति। रणकेलिकारी संग्रामविहारी देवः कुमारोऽपि योगविधिना समाधिनियमेन शुष्कं निर्मलं मनो यस्य तादृशः योगी यमाद्यैः यमनियमप्रभृतिभिः सांसारिकं विषयसङ्गमिव वाणैः अमोघवीर्य्यम् अव्यर्थबलं सचापं सकार्मुकं दैत्यस्य विशिखप्रकरं शरसमूहं कणशः चकर्त्त चूर्णयामासेत्यर्थः। रणकेलिकारीत्यत्र रणकेलिकार इति योगविधिशुष्कमना इत्यत्र योगविनिषक्तमना इति विषयसङ्गमित्यत्र विषयवर्गमिति च पाठान्तरम्॥ ४७॥

भ्रूभङ्गेति। अथानन्तरं भ्रुवोर्भङ्गेन भीषणं मुखं यस्य तथोक्तः सन्दीप्तः समुज्ज्वलितः कोपदहनः क्रोधानलः यस्य तादृशः तथा क्रीड़न् स्फुरन् करालः भीमः करवालः खड्गः करे यस्य तथाभूतः असुरचक्रवर्त्ती असुरेन्द्रः तारकः रथं विहाय तं त्रिपुरारिसूनुं कुमारम् अभितः प्रति प्रत्यधावत् अभिदुद्राव। असुरेन्द्र इत्यत्र ...धान इति तं प्रत्यधावदित्यत्र चर्माभ्यधावदिति च पाठान्तरे चर्म दधान इत्यन्वयः ४८॥

अभ्यापतन्तमिति। प्रमोदेन हर्षेण विकसत् प्रसादं गच्छत् वदनारविन्दं

दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ४९ ॥
उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
हर्षाश्रुभिः सह समस्तदिगीश्वराणाम्
शोकोष्णबाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥
शक्त्या हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तम्
कल्पान्तवातहतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाञ्चितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥
यत्रापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
संवर्त्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्यः ।

मुखकमलं यस्य तथाभूतः ईशस्य शम्भोः पुत्रः सुराणां सैनिकैः दुर्वारः निवारयितुमशक्यः बाह्वोर्विभवः सामर्थ्यं यस्य तादृशं तम् असुराधिपं तारकम् अभ्यापतन्तम् अभिधावन्तं दृष्ट्वा युगान्ते प्रलयकाले यः दहनः अग्निः तत्प्रतिमां शक्तिं तदाख्यमस्त्रं मुमोच तत्याज । असुराधिपमित्यत्रासुरेश्वरमिति तमित्यत्र तैरिति च पाठान्तरम् ॥ ४९ ॥

उद्द्योतितेति । शक्तिः अंशुजालैः प्रभासमूहैः उद्द्योतितम् उद्भासितम् अम्बरम् आकाशं दिगन्तरं दिशामवकाशश्च यस्मिन् तद् यथा तथा तस्य महासुरस्य तारकस्य हृदि वक्षसि समस्तदिगीश्वराणां सर्वेषां दिक्पालानां हर्षाश्रुभिः आनन्दबाष्पैः सह तथा दानवानां शोकोष्णबाष्पसलिलैः शोकोष्णाश्रुभिः सह पपात । शोकोष्णेत्यत्र शोकोत्थेति पाठान्तरम् ॥ ५० ॥

शक्त्येति । त्रिदशेन्द्रमुख्याः इन्द्रादयः देवाः आपतन्तम् आगच्छन्तम् असुरेशं शक्त्या हृता नाशिता असवः प्राणा यस्य तथोक्तम् अतएव कल्पान्तवातेन प्रलयपवनेन हतं ताड़ितम् अतएव भिन्नं भेदं गतम् अद्रिशृङ्गमिव पर्वतशिखरमिव दृष्ट्वा प्ररूढेन सञ्जातेन पुलकेन रोमाञ्चेन चारवः मनोज्ञाः देहाः येषां तथाभूताः सन्तः प्रमोदं हर्षम् अगमन् प्रापुः । शक्त्या हृतासुमित्यत्र शक्ताय तारमिति त्रिदशेन्द्रमुख्या इत्यत्र त्रिदिवेशमुख्या इति च पाठान्तरम् ॥ ५१ ॥

तत्रादधात् फणिपतिर्धरणीं फणाभि-
स्तद्भूरिभारविधुराभिरधो व्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥
स्वर्गापगासलिलशीकरिणी समन्तात्-
सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।
कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
शम्भोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५३ ॥
पुलकभरविभिन्नवारवाणा
भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।
सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः
प्रमदसुखच्छविसम्पदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥

यत्रेति । स दनुजानां दैत्यानामधिपतिः परासुः प्राप्तपञ्चत्वः अतएव संवर्त-काले प्रलयकाले निपतन् यः शिखरीन्द्रः शैलेन्द्रः तेन तुल्यः सन् यत्र अपतत् पपात, तत्र फणिपतिः शेषः तस्य तारकस्य भूरिभारेण प्रभूतगौरवेण विधुराभिः कातराभिः फणाभिः अधो व्रजन्तीं रसातलगामिनीं धरणीम् अदधात् यत्नेन दधारेति यावत् । संवर्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्य इत्यत्र संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्प इति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥

स्वर्गेति । स्वर्गापगाया मन्दाकिन्याः सलिलशीकरिणी जलकणशालिनी सम-ात् सर्वतः सौरभ्येण सौगन्ध्येन लुब्धाभिर्मधुपावलिभिः भ्रमरराजिभिः सेव्यमाना ानुगम्यमाना नभसः आकाशात् कल्पद्रुमाणां प्रसववृष्टिः पुष्पवृष्टिः त्रिदशारेः देवशत्रोः तारकस्य शत्रोः शम्भोः सुतस्य कुमारस्य शिरसि अभूत् पपातेति यावत् ॥ ५३ ॥

पुलकेति । महेन्द्रः मुख्यः प्रधानं येषां तथोक्ताः सकलसुरगणाः सर्वे देवाः पुलकानां रोमाञ्चानां भरेणातिशयेन भिन्नानि भेदं गतानि स्फुटितानीत्यर्थः । वार-ाणानि वर्माणि येषां तथोक्ताः तथा प्रमदेन प्रकृष्टहर्षेण सुखानां छविसम्पत् ौज्ज्वल्यसम्पत्तिर्येषां तादृशाः हर्षोत्फुल्लमुखा इत्यर्थः । तारकस्य शत्रोः कुमारस्य ुजविभवं बाहुबलं बहु यथा तथा सगौरवमित्यर्थः । अभ्यनन्दन् प्रशशंसुरित्यर्थः । ुलकभरविभिन्नवारवाणा इत्यत्र पुलकभरविभिन्नचारुदेहा इति सकलसुरगणा ्यत्र समुरवरगणा इति प्रमदसुखच्छविसम्पद इत्यत्र प्रमदसुखद्युतिसम्पद इति

इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनपरशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।
बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥ ५६ ॥

श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

समाप्तम् ।

च पाठान्तरम्। पुष्पिताग्रावृत्तम् अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति लक्षणात् ॥ ५४ ॥

इतीति। इति इत्थं विषमशरस्य कामस्य अरिः शत्रुः हरः तस्य सूनुना जिष्णुना विजयवता कुमारेण आजौ युद्धे त्रिभुवनस्य वरं महत् शल्यं तस्मिन् महाशल्यभूते इत्यर्थः। दानवेन्द्रे तारके प्रकर्षेण सम्यक् उद्धृते उन्मूलिते सति अथानन्तरं बलरिपुः इन्द्रः नाकस्य स्वर्गस्य आधिपत्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां देवानां चूडारत्नैः शिरोमणिभिः घृष्टौ अग्रपादौ पादाग्रे यस्य तथाभूतः देववृन्दैः प्रणत इत्यर्थः। व्यजयत विशेषेण जयति स्म सर्वोत्कर्षेण तस्थावित्यर्थः। त्रिभुवनवरशल्ये इत्यत्र त्रिभुवनखलशल्ये इति प्रोद्धृते इत्यत्र प्रेरिते इति च पाठे प्रेरिते शमनसदनं नीते इत्यर्थः। मालिनीवृत्तं ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५५ ॥

इति सप्तदशः सर्गः ।

इति पण्डितकुलपतिना बि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता कुमारसम्भवस्य उत्तरखण्डव्याख्या समाप्ता ।

